

मानव अधिकार

संवाहक

अङ्क ५

Human Rights

SAMBAHAK

Vol. 5

संवाहक Sambahak

मानव अधिकार पत्रिका
Human Rights Journal

वर्ष ३	भदौ २०७४	अङ्क ५
Year 3	September 2017	Vol. 5

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष, माननीय अनूप राज शर्मा
सदस्य, माननीय प्रकाश वस्ती
सदस्य, माननीय सुदिप पाठक
सदस्य, माननीय मोहना अन्सारी
सदस्य, माननीय गोविन्द शर्मा पौड्याल
सचिव, वेदप्रसाद भट्टराई

प्रकाशक :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल

Commissioners of NHRC

Chairperson, Hon. Anup Raj Sharma
Commissioner, Hon. Prakash Osti
Commissioner, Hon. Sudip Pathak
Commissioner, Hon. Mohna Ansari
Commissioner, Hon. Govinda Sharma Paudyal
Secretary, Bed Prasad Bhattarai

Publisher :

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org, Web: www.nhrcnepal.org

Facebook: www.facebook.com/NepalNHRC, Twitter: [@NepalNHRC](https://twitter.com/NepalNHRC)

सर्वाधिकार © राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, पुलचोक, ललितपुर, नेपाल

Copyright © National Human Rights Commission
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

उल्लेखन विधि :

यस पत्रिकालाई उल्लेख गर्नु परेमा
संवाहक, भदौ २०७४
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

Citation Method:

This publication is to be cited as
Sambahak, September 2017
National Human Rights Commission, Nepal

प्रकाशन मिति : भदौ, २०७४
प्रति : १०००

Publication Date: September 2017
Copies: 1000

आयोगको पूर्व स्वीकृतिबिना यस प्रकाशनका
लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक
व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः उत्पादन
एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा
ल्याउन पाइने छैन ।

बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक
अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिने छ ।

The articles and matter of this journal can not
be reprinted and republished for the commercial
purposes, and can not be used without the prior
consent of the Commission except for intellectual
and academic purposes. For intellectual and
academic purposes, necessary portions can be
used with proper citation.

मुद्रण : स्काई प्रेस (०१-४७८४२८३)
बिजुलीबजार, काठमाडौं, नेपाल

Printing : Sky Press (01-4784283)
Bijulibazar, Kathmandu, Nepal

सम्पादन समिति

अध्यक्ष : प्रकाश वस्ती
सदस्य : वेदप्रसाद भट्टराई
सदस्य : मञ्जु खतिवडा
सदस्य : जायश्वर चापागाई
सदस्य : मनमाया रानामगर
सदस्य : लक्ष्मी राई
सदस्य सचिव : खिमानन्द बस्याल

भाषा सम्पादन

माया गैरे (नेपाली)
रामकान्त तिवारी (अङ्ग्रेजी)

Editorial Board

Chair: Prakash Osti
Member: Bed Prasad Bhattarai
Member: Manju Khatiwada
Member: Jaya Shor Chapagain
Member: Manamaya Ranamagar
Member: Laxmi Rai
Member Secretary: Khimananda Bashyal

Language Editing

Maya Gaire (Nepali)
Ramkanta Tiwari (English)

विषय सूची / Contents

१. विष्णुप्रसाद तिमिल्सिना कर्णालीमा खाद्य अधिकारको अवस्था : एक विश्लेषण	५	7. Salina Kaffle Laws, Practices and Growing Challenges of Domestic Violence in Nepal	120
२. राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक महासंघ नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू : एक सर्वेक्षण	३७	8. Rishikesh Wagle Addressing Economic and Social Rights Violations in Nepali Transitional Justice Process	134
३. टेकनारायण कुँवर संक्रमणकालीन न्यायको पद्धति र नेपालको सन्दर्भ : समीक्षा	५८	9. Dr. Hari Bansh Tripathi Witness Protection in the Cases of Human Rights Abuses : An Analysis	149
४. महेश शर्मा पौडेल कानूनको शासन, लोकतन्त्र, भ्रष्टाचार र मानव अधिकार : पारस्परिक सम्बन्ध र प्रभाव	७५	10. Dr. Narayan Pd Ghimire Undermining Our Cultural Value: A Threat to Human Rights	163
५. लिप्तबहादुर थापा महिलाका मानव अधिकार र हिंसाको स्थिति : एक चर्चा	९०	11. Koshraj Neupane Right Based Approach in the Context of Maina Sunuwar Verdict	171
६. भक्त विश्वकर्मा नेपालमा दलित समुदायको मानव अधिकार र मानव मर्यादा सामाजिक न्यायका कसीमा	१०६	12. Bir Bahadur Budha Magar Human Rights Situation of Hayu and Surel Community in Nepal	181

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् । ती विचारले लेखकको पदीय हैसियत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

The views expressed in the articles of this publication are solely those of the authors. The views do not represent the status of author and the views of NHRC.

कर्णालीमा खाद्य अधिकारको अवस्था : एक विश्लेषण

- विष्णुप्रसाद तिमिल्सिना

सारसंक्षेप

हरेक खाद्य पदार्थ उपयोगयोग्य सुरक्षित र पोषणयुक्त हुनुपर्दछ । खाद्यान्न उपभोगसम्बन्धी ज्ञानको अभाव, आनिबानी र अनुचित रूपमा उपयोगले खाद्य सुरक्षामा गम्भीर प्रभाव पार्दछ । खेतदेखि पेट; आलिदेखि थाली; गोठदेखि ओठसम्म स्वच्छ र स्वस्थ गुणस्तरयुक्त खाद्य पदार्थबाट मात्र खाद्य सुरक्षा हुन सक्दछ । खाद्य पदार्थको कोटा बाँकी रहेसम्म वा कार्यक्रमको अवधि रहेसम्म वा राहत प्याकेज आएसम्म एक दिन वा एक महिना वा एक मौसम वा एक वर्षसम्म सुनिश्चित हुँदैन खाद्य सुरक्षा हुँदैन । खाद्य सुरक्षाका खम्बाहरू खाद्य पदार्थको पर्याप्त उपलब्धता, त्यसमा सबैको समान आर्थिक, भौतिक एवं सांस्कृतिक रूपमा पहुँच र त्यसको सही उपयोग हुन् । ती सबै कुराको निरन्तरता स्थायी एवं दीगो रूपमा भएमा मात्र खाद्य सुरक्षा हुन सक्ने भएकोले नै स्थायित्व खाद्य सुरक्षाको महत्त्वपूर्ण खम्बा हुन गएको छ । स्थायित्वको सुनिश्चितता भएन भने जुनसुकै बेला खाद्य असुरक्षाको स्थिति आउन सक्दछ । छोटो अवधिका राहतका कार्यक्रमवाहेक कर्णालीमा दीगो खाद्य सुरक्षाको नीति र कार्यक्रमको अभाव रहँदै आएको छ । खाद्य सुरक्षाका अधिल्ला तीन आयामहरूमा पर्याप्त सम्बोधन र तिनको स्थायित्वको सुनिश्चिततातर्फ महत्त्वबोध नगर्ने गरेका कारणले नै कर्णालीमा खाद्य सङ्कट र असुरक्षाको अवस्था निरन्तर देखिइरहेको छ । तर, कर्णालीका जनतालाई कहाँ, कति परिमाणमा आधारभूत पोषणयुक्त खाद्यवस्तुहरूको आवश्यकता छ, सोको उपलब्धता र जनताको पहुँचको अवस्था कस्तो छ भन्ने सम्बन्धमा हालसम्म ठोस अध्ययन हुन सकेको छैन । खाद्य सुरक्षाका लागि सम्बोधन गर्ने अधिकार, स्रोत साधन र प्रभावकारी संयन्त्रको सर्वथा अभाव रहेको छ ।

पृष्ठभूमि

नेपालको इतिहासको कालखण्डमा शक्तिशाली र समृद्ध रूपमा पहिचान राखेको खस जुम्ला राज्यबाट तिब्बतमा खाद्यान्न निर्यात हुने गरेको र संसारकै उच्च स्थानमा फले पोषिलो मार्सी चामल तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्रीका लागि दैनिक रूपमा जुम्लाबाट हुलाकमार्फत पठाउने गरिएको ऐतिहासिक तथ्य

पाइन्छ। समृद्धिकै कारण नेपाली भाषाको उद्भवस्थल सिञ्जा सभ्यता रहेको कर्णालीको जुम्ला राज्य एकीकरणपश्चात् यस क्षेत्रको विकासमा राज्यस्तरबाट पर्याप्त ध्यान नदिएका कारण आज कर्णाली भन्ने वित्तिकै आङ्ग सिरिङ्ग र पीडा बोध हुने गरी निकै टाढा, अविकसित, दूर्गम, भौगोलिक विकटता, महङ्गी, खाद्य सङ्कट, भोक, अभाव, गरीबी र उपेक्षाको पर्यायको रूप बन्न पुगेको छ।

तर, कर्णालीको अधिकांश भूगोलमा प्रतिकूल हावापानी, उपयुक्त भूमि र सिञ्चाई अभावका कारण धानको उत्पादन अन्य अन्नको तुलनामा कम हुन्छ। कर्णालीका अधिकांश हुने खानेहरूले भातलाई मात्र खानाको दर्जा दिँदै आएकोले भात खानु र भात खुवाउनु सम्पन्नताको सूचक बन्दै आएको छ। स्थानीय रूपमा कम उत्पादन हुने र यातायातको असहज अवस्थाका कारण आयात गर्ने कठिन पर्ने भई महङ्गो पर्न जाने चामललाई खाद्यान्नको रूपमा अत्याधिक महत्त्व दिने गरिँदै आएको पाइन्छ। शिक्षा र सचेतनाको अभावमा कर्णालीमा प्रशस्त उत्पादन हुने फापर, कागुनो, चिनो, जौ, उवा, सिमी र आलु जस्ता रैथाने पोषिलो स्वास्थ्यवर्द्धक खाद्य वस्तुलाई खाद्यान्न नमान्ने चेतनाको स्तरले खानामा भाते संस्कृतिको विकास हुँदै आएकोले भात खानु खुवाउनु 'भोज' हुँदै आएको छ।

कर्णालीमा भूगोल र हावापानी सुहाउँदो अन्न फलफूल लगाई, पशुपंक्षी पालन गरी, कृषि क्षेत्रलाई व्यावसायिक तथा रोजगारमूलक बनाई खाद्य उत्पादनमा अभिवृद्धिका माध्यमबाट यस क्षेत्रलाई खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउन सकिन्छ। रैथाने बालीमा भएको स्वास्थ्यवर्द्धक पोषक तत्वको महत्त्व बुझाउन र खानेबानीमा परिवर्तन ल्याउन आवश्यक छ। भात खान नपाए भोकमरी पत्यो भन्ने 'हुने खानेहरूबाट' 'हुँदाखाने' माथि थोपरिएको सामन्त सोच र मान्यताले कर्णालीवासीलाई खाद्यान्नमा परनिर्भरताको शिकार बनाएकाले यसलाई बदल्न आवश्यक छ।

प्राकृतिक सौन्दर्यको घुम्टो ओडी हीरा फले माटोमा उत्पीडनको भारी¹ बोकाउँदै सरकारले स्थापना गरेको खाद्य संस्थानले सेतो चामल मात्र कोटामा बिक्री गर्दै आएको छ। चामलको अधिकांश कोटा जिल्ला सदरमुकाम केन्द्रित वितरण प्रणालीको विकासले खाद्य भनेको चामल मात्र भएको सिकाएको छ। अधिकांश विकास संस्थाहरू नतिजामूलक कृषि उत्पादकत्वको विकास, उपयोगिता र बजार व्यवस्थापनमा योगदान भन्दा कमिसनमुखी कार्यक्रम र जागिरे संस्कृतिमा रमाउन उत्साहित हुँदै आएका छन्। राजनीति गर्नेहरूले चामलको कोटा भित्र्याउने र कुपन बाँडी गरीब जनतामाथि राजनीति गर्दै आएको पाइन्छ। खाद्य संस्थानमा चामल सकिनु, जनताको घरमा चामल नहुनुलाई नै खाद्य सङ्कटको प्रचार गरिँदै आएको छ। अनुदानमा चामल र आयातीत पोषण पाकेट बाँड्नु विकास कार्यक्रम मानिँदै आएका छन्। भात खान पाउनु खाद्य सुरक्षाको सूचक भएको छ।

जलवायु परिवर्तनले कृषि उत्पादनमा परेको प्रभाव र अनुकूलनको अभाव, विपद्, बेरोजगारी, कमजोर क्रयशक्ति, चरम गरीबी, खाद्य वस्तुको उपयोगसम्बन्धी ज्ञान सीपको अभाव, खानपानसम्बन्धी परम्परागत रुढीवादी सांस्कृतिक मान्यता र प्रचलन, कमजोर चेतनास्तर जस्ता समस्याका कारण तिनको खाद्यान्न सुरक्षाको अवस्था कमजोर रहँदै आएको छ।

१ विपकवहादुर बुढा, कर्णाली विकासको अवधारणा कस्तो हुन सक्छ? कर्णाली राष्ट्रिय मासिक, वर्ष १, अङ्क २, भदौ २०६७, पृष्ठ ३३।

रैथाने वालीहरूको उत्पादन, पशुपालन, फलफूल र तरकारी उत्पादन प्रशस्त रूपमा गर्न सकिने, प्राकृतिक स्रोत र साधनको उपभोग गर्न सकिने कर्णालीको भूगोलले प्रचुर सम्भावना बोकेको छ । तथापि कर्णालीका जिल्लाहरूमा हरेक वर्ष जस्तै समाचार बनिरहने खाद्यान्न अभावको विषय त्यस क्षेत्रका नागरिकको भोकविरुद्ध बाँच्न पाउने अधिकारसँग सम्बन्धित मानव अधिकारको विषय हो । यसैले कर्णालीका जनताको खाद्य अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनको विषय राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अधिकार र कर्तव्यभित्रको विषयवस्तु भएको छ ।

कर्णालीको परिचय

कर्णाली ऐतिहासिक दृष्टिले ११औं शताब्दीदेखि १९औं शताब्दीसम्म आत्मनिर्भर र शक्तिशाली खस सभ्यताको केन्द्रभूमिको रूपमा परिचित थियो । सिञ्जा (जुम्ला) राज्यले कर्णाली अञ्चलको प्रतिनिधित्व मात्र नगरीकन सिंगो नेपालकै नेतृत्व गरेको ऐतिहासिक पौराणिक आख्यानहरू फेला पर्दछन् ।

१८४६ सालमा नेपाल एकीकरण अभियानभित्र समेटिएपछि २ सय २८ वर्षको अन्तरालमा केन्द्रीकृत सामन्ती राज्य व्यवस्था, जहानियाँ राणा शासन, पञ्चायती व्यवस्था, बहुदलीय प्रजातन्त्र हुँदै लोकतान्त्रिक गणतन्त्रसम्म आइपुग्दा कर्णाली राजनीतिक, प्रशासनिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक समेतका सबै क्षेत्र र दृष्टिले सबैभन्दा पिछ्छाइएको भूभागमा दर्ता भएको छ । मानव विकास सूचकाङ्कहरूमा कर्णाली अञ्चल सबैभन्दा पछाडि कमजोर अवस्थामा रहन पुगेको छ ।

यही विगतको सम्मूह र शक्तिशाली गर्भिलो इतिहास बोकेको यस क्षेत्रलाई २०१८ सालको राजनीतिक विभाजनपछि यसले नेपालको कूल क्षेत्रफल २९३५१ वर्ग किलोमीटर अर्थात् १४.५ प्रतिशत क्षेत्र ओगटेको छ । नेपालको सबैभन्दा ठूलो क्षेत्रफल ओगटेको अञ्चलको रूपमा कर्णाली छ । राज्यको पुनर्संरचना अधिका कर्णाली अञ्चलका १३४ गा.वि.स.हरू पर्दथे, जसमा जुम्ला र कालिकोटका ३०/३०, हुम्लाका २७, मुगुका २४ र डोल्पाका २३ गा.वि.स. रहेका थिए । हालको राजनीतिक राज्य पुनर्संरचनाको भूगोलबमोजिम कर्णालीका यी पाँच जिल्ला प्रदेश नं. ६ अन्तर्गत^२ रहन आएका छन् । कर्णाली अञ्चलको भौगोलिक अवस्थिति उच्च हिमाल र उच्च पहाडी क्षेत्रमा^३ रहेको छ ।

कूल १३४ वटा गा.वि.स.हरू रहेको कर्णाली अञ्चल हाल राज्य पुनर्संरचनाबाट जुम्लामा १ नगरपालिका र ७ गाउँपालिका, कालिकोटमा ३ नगरपालिका ६ गाउँपालिका, मुगुमा १ नगरपालिका र ३ गाउँपालिका, हुम्लामा ७ गाउँपालिका गरी कूल ६ नगरपालिका र २३ गाउँपालिका गरी २९ वटा स्थानीय निकायहरू रहेका छन् । कर्णालीका पाँचवटा जिल्लामा जम्मा घरधुरी ६६,८०२ रहेको छ । जसमा पुरुष १९,२४३२ र महिला १९,२५४३ गरी कूल ३८,४९७५ जनसंख्या बसोबास गर्दछन् । औसत घरधुरी संख्या ५.५ रहेको छ ।^४

२ नेपालको संविधान २०७२, अनुसूची ४ ।

३ कृषि विकास रणनीति २०१५-२०३५, इकोलोजिकल एण्ड फिजियोग्राफिक म्याप, नेपाल सरकार कृषि विकास मन्त्रालय, काठमाडौं ।

४ राष्ट्रिय जनगणना २०६८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग काठमाडौं ।

जनस्तरमा खाद्यान्न र पोषणसम्बन्धी बुझाई

मानिसले दैनिक जीवन स्वस्थ राख्न र बाँच्नका लागि उपयोगी जैविक स्रोतबाट प्राप्त प्रशोधित, अर्धप्रशोधित वा अप्रशोधित विभिन्न प्रकारका खाने कुराहरू जसलाई सांस्कृतिक रूपमा समेत उपभोग गर्न स्वीकार्य छ ती सबै खाद्य पदार्थ हुन् । खाद्य ऐन, २०२३ मा, 'साधारणतया मानिसले खाने पिउने, प्रशोधित, अर्धप्रशोधित उत्पादित खाद्य वा पेय पदार्थ सम्भन्नु पर्दछ र सो शब्दले खाने पिउने पदार्थमा प्रयोग गरिने मरमसला, खाद्य योगशील (फूड एडिटिभ) रंग वा सुगन्ध समेत खाद्य पदार्थ^५ लाई जनाउँदछ' भनी परिभाषा गरेको छ । 'स्वास्थ्यलाई हानि नोक्सानी हुने गरी सडेको, गलेको वा फोहरमैला वा विषाक्त अवस्थामा राखिएको वा तयार गरिएको खाद्य पदार्थ, मानिसको उपभोगका लागि अनुपयुक्त हुने गरी केही वा सम्पूर्ण भाग कुनै रोगी वा रोगकारक पशुपंक्षी वा हानिकारक वनस्पतिबाट बनेको खाद्य पदार्थ, कुनै खाद्य योगशील (फूड एडिटिभ) रंग परिरक्षी (प्रिजर्वेटिभ अन्तर्विकसित वा बहिमिश्रित रसायन वा कीटनाशक औषधिको लागि तोकिएको अधिकतम सीमाभन्दा बढी हुन गई स्वास्थ्यलाई हानि हुन सक्ने खाद्य पदार्थलाई दूषित खाद्य पदार्थ^६ भनी परिभाषा गरेको छ । यसबाट खाद्यान्न भन्नाले अन्नबाली मात्र नभई सबै प्रकारका अनाज, फलफूल, दूधजन्य, माछा मासुजन्य, वनपैदावरजन्य खाद्य पदार्थ पिउने पानी समेतका उपभोग्य वस्तुको तयारी, प्रशोधन वा उत्पादनमा प्रयोग हुने कच्चा पदार्थ समेतलाई जनाउँछ । दूषित खाद्य पदार्थ खाद्यान्न होइनन् ।

मानिस स्वस्थ रहन शरीरका लागि विभिन्न प्रकारका पोषकतत्व आवश्यक पर्दछ, त्यसका लागि विभिन्न प्रकारका खाद्य पदार्थको उपयोग गर्न आवश्यक पर्दछ । मानिसको शरीरलाई दैनिक जीवनमा बृहत पोषकतत्व (कार्बोहाइड्रेट, बोसो र प्रोटीन) र सूक्ष्म पोषकतत्व (भिटामीन र मिनेरल्स) जस्ता पोषकतत्वहरूको आवश्यक पर्दछ । मानिसको उमेर, स्वास्थ्य अवस्था र उसले गर्ने परिश्रमका आधारमा मानिसलाई फरक फरक क्यालोरी शक्तिको आवश्यक पर्दछ । बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासको सुनौला हजार दिनको अवधिमा प्रोटीनलगायतका आवश्यक पोषकतत्वको महत्त्व बढी आवश्यक रहन्छ । नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद्, खाद्य तथा पोषण बोर्डका अनुसार पुरुष ५५ देखि ७५ वर्षसम्मका लागि २१०० देखि २४०० र महिलालाई १७०० देखि २०५० किलो क्यालोरी शक्ति आवश्यक पर्दछ भने यो उमेर समयका कडा परिश्रम गर्नेले ३९०० किलो क्यालोरी शक्ति आवश्यक हुन्छ । ७ देखि ९ वर्ष समूहका बालबालिकालाई २०५० किलो क्यालोरी शक्ति र १० देखि १५ वर्ष उमेरका केटालाई २२६० र केटीलाई २३६० किलो क्यालोरी शक्ति आवश्यक पर्दछ । १६ देखि १८ वर्ष समूहका केटीलाई २२०० केटालाई २८२० किलो क्यालोरी शक्ति आवश्यक पर्ने सिफारिश गरेको छ । बेलायतको एक अध्ययन समितिले प्रति केजी बच्चालाई १२० किलो क्यालोरी खान दिनुपर्ने र प्री-स्कूल बच्चालाई १२०० देखि १६०० किलो क्यालोरी आवश्यक पर्ने सिफारिश गरेको छ ।

आफूलाई स्वस्थ रहन कति किलो क्यालोरी शक्ति आवश्यक छ र उक्त क्यालोरी शक्ति कुन कुन खाद्य वस्तुबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ र सोको उपलब्धता के छ भन्ने शिक्षा र सचेतना अधिकांश कर्णालीबासीमा

५ खाद्य ऐन २०२३, दफा २

६ ऐ.ऐ.

कमी रहेको पाइन्छ ।

कर्णालीमा पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकामा बालपोषणको अवस्था अध्ययन गर्दा राष्ट्रियस्तरमा कम तौल भएका २९, ख्याउटेपन ११, पुङ्कोपन ४२ प्रतिशतको अनुपात रहेको छ । तर कर्णालीको मुगु जिल्लामा कम तौल ४२, ख्याउटेपन १२ र पुङ्कोपन ५६ प्रतिशत, हुम्ला जिल्लामा कम तौल ५६, ख्याउटेपन ४३ र पुङ्कोपन १३ प्रतिशत, डोल्पा जिल्लामा कम तौल भएका ४३, ख्याउटेपन ११ र पुङ्कोपन ५५ प्रतिशत, कालिकोट जिल्लामा कम तौल भएका ४२, ख्याउटेपन १० र पुङ्कोपन ५७ प्रतिशत, तथा जुम्ला जिल्लामा कम तौल भएका ३७, ख्याउटेपन १० र पुङ्कोपन ५६ प्रतिशत रहेको छ । उक्त अधिकांश सूचकहरू राष्ट्रिय अनुपातभन्दा कम रहेका छन् । यसबाट राष्ट्रिय अनुपात भन्दा कर्णालीमा बालपोषणको अवस्था कमजोर रहेको प्रष्ट हुन आउँछ ।

कर्णालीमा उत्पादन हुने पोषणयुक्त विषादिमुक्त खाद्य वस्तुहरूमा मकै, जौ, गहुँ, फापर, चिनो, कागुनो, कोदो, उवा, मासी चामल, सिमी, आलु, लट्टे, वेथे, स्याउ, आरु, ओखर, जंगलमा पाइने बाको, गिठ्ठा, भ्याकुर, ढोकायो र आक्चेलगायतका खाद्य पदार्थ गाई भैसी, चौरी बाखा, पालनबाट हुने दूधजन्य खाद्य पदार्थ, प्रशस्त चरणयोग्य भूमि रहेबाट भेडाबाखा पालनबाट प्राप्त हुने मासुजन्य खाद्य पदार्थ, कर्णालीका साना ठूला नदी, दह र तालमा पाइने र पालन गर्न सकिने माछा तथा विभिन्न प्रकारका तरकारी जस्ता खाद्य पदार्थ प्रशस्त रूपमा उत्पादन गरी तिनको उपभोगबाट शरीरलाई आवश्यक पोषण प्राप्त गर्न सकिन्छ । कर्णालीको चिसो हावापानीमा उत्पादन हुने प्राङ्गारिक खाद्य पदार्थको उत्पादन, उपयोगिता र बजारीकरण तथा स्वच्छ बजारको स्थापनाका माध्यमद्वारा आवश्यक खाद्यान्नको आपूर्ति व्यवस्था सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । साथै हरेक परिवारमा रोजगारीको सिर्जना गरी तिनको क्रयशक्तिमा अभिवृद्धि गरी खाद्य अधिकारको सुनिश्चितता र खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूत गर्न सकिन्छ ।

स्थानीय रूपमा उपलब्ध हुने खाद्य वस्तुमा भएको पोषण तत्वसम्बन्धी ज्ञान र आवश्यक पोषणशक्ति प्राप्तीका लागि दैनिक भोजनमा खाद्यान्नका प्रकारहरूको विविधताको आवश्यकता र महत्त्वका सम्बन्धमा बुझाईमा कमी छ । अर्को तर्फ स्थानीय उत्पादित जौ, गहुँबाली काटी सकेपछि लामो समयसम्म घाम पानीमा पारी कुहिने अवस्था पार्ने, धानबालीलाई राम्रोसँग सुक्न नदिई भण्डारण गर्ने जस्ता परम्परागत प्रचलनका कारण स्थानीय बालीको गुणस्तरमा समेत ह्रास आउने गरेको पाइन्छ । महिलाको मासिक धर्म र सुत्केरीका अवस्थामा अरुले छुन नहुने, सुत्केरीलाई साग, मासु, सिमी खाए बच्चालाई पेट रहन्छ (अजीर्ण हुन्छ) भनी तिनको भोलमात्र खानदिने, सुत्केरी अवस्थामा सुत्केरीले आफैले पकाई खान पर्ने, सुत्केरी हुनासाथ सुत्केरीले तागत पाउन तेल र घीउ पिउने, सुत्केरीको सुतक शुद्धी नभएसम्म र महिलाको मासिकधर्म भएका वखत गाईको दूध दही खाए देवता रिसाई पशुमाथि क्षति हुने, भात खान नहुने, आमाले बढी पानी खाए बच्चाले बढी पिसाव गरी चिसो लाग्ने जस्ता रुढीवादी परम्परा र मान्यताले अझै पनि व्याप्त रहेको पाइन्छ । यसैले कर्णालीमा खाद्यान्नको उपभोगमा पोषणको आवश्यकता र पोषण सुरक्षाका सम्बन्धमा जनतालाई बुझाउने प्रभावकारी कार्यक्रमको सर्वथा अभाव हुनु नै खाद्य सुरक्षाका दृष्टिले विडम्बना भएको छ ।

कर्णालीमा व्यापारका लागि पुग्ने अधिकांश प्रशोधित पुरियाबन्द तथा बोतलबन्द खाद्य पदार्थहरू म्याद सकिएका, म्याद सकिने अवस्थामा पुगेको, लेवल नभएका, म्याद नबुझिने गरी मेटिएका, पुनः लेवल गरिएका अवस्थाका खाद्य पदार्थ कर्णालीमा सर्वत्र बिक्री व्यापार भइरहेको छ। अधिकांश खाद्य उत्पादक तथा बिक्रेताको गुणस्तरहीन खाद्य पदार्थको बिक्री क्षेत्र कर्णाली बनेको छ। साक्षरता, सचेतना, उपभोक्ता शिक्षाको अभावमा गरीबी र कुपोषणसँग सघर्ष गरिरहेका कर्णालीवासीले त्यस्ता गुणस्तरहीन खाद्य वस्तुको उपयोग गर्नु नियति भएको छ। कर्णालीमा भित्रिने अधिकांश खाद्य पदार्थको प्याकेजिङ्ग, ढुवानी, भण्डारण, बिक्रीस्थलमा गरिने प्रदर्शन जस्ता बजार व्यवस्थापनलाई सामान्य अवलोकन गर्दा समेत ती वस्तुहरू घाम, पानी, शीत, चिस्यान आदिबाट सुरक्षित नभएको र गुणस्तरहीन रहने गरेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। कर्णालीमा बिक्रेता तथा वितरकबाट खाद्य वस्तुमा गर्ने मिसावट अवस्था र कम तौल दिई उपभोक्तालाई ठग्ने प्रवृत्तिले उचित मूल्यमा सही परिमाणको गुणस्तरीय खाद्य वस्तु पाउने उपभोक्ताको अधिकार खुलेआम हनन गरी बजारका उपभोक्ताको खाद्य सुरक्षा र पोषण अवस्था डरलाग्दो बन्न पुगेको छ। यसबाट संविधान प्रदत्त मौलिक हकअन्तर्गत गुणस्तरीय खाद्य वस्तु पाउने उपभोक्ताको हक^७ को प्रत्याभूति चुनौती बन्दै गएको छ।

कर्णालीको बजारमा बिक्री हुने खाद्यान्न चामल अधिकांश शहरमा नाम नसुनेका लेवल नलागेका पालिसदार चामल पाइन्छन्। चामल व्यापारका जानकारका अनुसार कर्णालीमा पुग्ने यस्तो चामल नेपाल, भारत र बंगलादेशका खाद्य गोदामहरूमा म्याद गुज्जेका तथा म्याद गुज्जेने अवस्थामा पुगेको चामल घटी दरमा नेपालका उद्योगहरूले प्रशोधन गरी विभिन्न आकार र ब्राण्डको नाम दिई नेपाली बजारमा बिक्री हुने र त्यस्ता गुणस्तरहीन चामलको मुख्य बजार कर्णाली र यस्ता दूर्गम क्षेत्रहरू हुने गरेको छ। गुणस्तरहीन खाद्य पदार्थको बजारमा आवश्यक परीक्षण, अनुगमन तथा नियमन हुन सकिरहेको छैन। अधिकांश उपभोक्तामा सचेतनाको सर्वथा अभाव रहेको छ। यसले कर्णालीवासीको सुरक्षित खाद्यान्न पाउने हक अधिकारमा गम्भीर आघात पुगेको र पोषणको अवस्था जटिल बन्दै गएको छ। खाद्य विज्ञहरूबाट यस तथ्यलाई नकार्न सकेको समेत पाइएन।

कर्णालीमा विभिन्न ब्रान्डका रिफाइनरी चामल, मैदा, आटा, च्यूरा तयारी खाद्य वस्तु (चाउचाउ, बिस्कुट तथा विभिन्न कन्फेक्सनरी, हल्का पेय पदार्थ (पेप्सी, कोक, फेन्टा, ड्यू, रेडबुल, फ्रुटी, वियर) आयातीत तेल, घीउ (मेइजान, सनइन, सोया तेल, तोरीको तेल, सनफ्लावर तेल (विभिन्न ब्रान्डका प्रशोधित दूध (रेडकाउ, अमूल, एन्कोर, कोष्ट, क्यान्नी, नेप्ले आदि), आयातीत चिया, कफी, स्वास्थ्यवर्द्धक पेय वा हेल्थ ड्रिंक्स भनेर प्रचारित हर्लिक्स, वोनभिटा, भीवा, चेवनप्रास, सेरलेक, नयाँ नयाँ नाम गरिएका चाउचाउ, बिस्कुट, चकलेट, चिप्स, चिजवल्स, कुरकुरे, कर्नफ्लेक्स जस्ता पुरियाबन्द कर्पोरेट खाद्यवस्तुहरू गरीब दूर्गम कर्णालीका गाउँ टोलसम्म उपलब्ध रहेको पाइन्छ। भ्रमपूर्ण आकर्षक विज्ञापनका कारण यस्ता खाद्य वस्तुहरूको उपभोगिता सामाजिक प्रतिष्ठाको विषय बन्दै गएको छ। यस्ता कर्पोरेट खाद्य वस्तुले कर्णालीका परम्परागत खाद्य वस्तुको उत्पादन र उपभोग घट्दो छ। बालबालिकाहरू यस्ता खाद्य वस्तुको उपभोगको प्रभावबाट बढी शिकार भएका छन्। परम्परागत खाद्य पदार्थले कर्पोरेट खाद्य पदार्थभन्दा धेरै

७ नेपालको संविधान (२०७२) धारा ४४।

गुणा कम मूल्यमा प्रोटीन र कार्बोहाइड्रेट प्रदान गर्दछन् । यस बाहेक तयारी खाद्य वस्तुमा शरीरलाई आवश्यक पर्ने रेसायुक्त तत्व (फाइभर), भिटामिन र खनिज एकदम कम पाइन्छ । मानिसहरू यस्ता तयारी खाद्यवस्तुमा पूर्ण रूपले निर्भर भएमा स्वास्थ्यमा गम्भीर असर पर्ने देखिन्छ ।^५ पोषणयुक्त खानाको अभावमा बालबालिकाका शारीरिक तथा मानसिक विकासमा बाधा पुग्ने मात्र होइन सक्रिय उमेर र औसत आयुसमेत कम हुन जान्छ । कर्णालीमा खाद्यको अर्थ, उपयोग र पोषणको महत्त्वलाई बुझाउन अभै ढिलो गरिए कर्णालीका भावी पुस्ता समेतको स्वास्थ्य समस्या गम्भीर हुँदै जाने चुनौती रहेको छ ।

यसर्थ खाद्य अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा भएको व्यवस्था अदालतबाट भएका खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा र सम्प्रभुतासम्बन्धी भएका व्याख्या र आदेशहरू एवं राष्ट्रिय नीति तथा विभिन्न कार्यक्रम तथा योजनाहरूमा खाद्य सुरक्षाको अवस्थालाई सम्बोधन गर्ने प्रयास भएको पाइन्छ । तथापि कर्णालीका जनताको बुझाईको स्तरलाई वास्तविक रूपमा सम्बोधन गर्ने गरी खाद्य सुरक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छैनन् कि भन्ने निष्कर्षमा पुगनुपर्ने हुन्छ । फलस्वरूप कर्णालीका जनताको खाद्य सुरक्षाका नाउमा खर्चिरहेको रकम अपेक्षित रूपमा उपलब्धमूलक हुन सकिरहेको छैन ।

दीगो विकास लक्ष्य (२०१६ देखि २०३०) र खाद्य अधिकार : कर्णालीको सन्दर्भमा

संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाले २०१५ सेप्टेम्बरमा पारित दीगो विकास लक्ष्यको लक्ष्य नं. २ मा भोकको अन्त्य, खाद्य सुरक्षा एवं सुधार सहितको पोषण हासिल र दीगो कृषि प्रवर्द्धन गर्ने (End hunger, achieve food security and improved nutrition and promote sustainable agriculture) उल्लेख छ । यस उद्देश्यअन्तर्गत सन् २०३० सम्म प्राप्त गर्ने उद्देश्यहरू देहायबमोजिम रहेबाट कर्णाली क्षेत्रले पनि यी लक्ष्य हासिल गर्नेपर्ने हुँदा हाम्रा सोच र चिन्तन यस दिशामा केन्द्रित हुन आवश्यक छ :-

- १ भोकको अन्त्य गर्ने र शिशुहरू सहित विशेष गरी गरीब तथा जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका सम्पूर्ण मानिसहरूका लागि, सुरक्षित, पोषणयुक्त एवं पर्याप्त भोजनमा वर्षभरि पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
- २ पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाहरूमा देखिने कम उचाई र तौल हुने समस्याका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमै सहमति भएका लक्ष्यहरू सन् २०२५ सम्म हासिल गर्दै किशोरीहरू गर्भवती एवं स्तनपान गराउने आमा वृद्ध वृद्धाहरूका पौष्टिक आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्नका साथै कुपोषणका सबै प्रकारका स्वरूपहरू अन्त्य गर्ने ।
- ३ जमीन, अन्य उत्पादक साधनस्रोत तथा सुभाव, ज्ञान, वित्तीय, सेवा, बजार र मूल्य अभिवृद्धि तथा गैररोजगारीका अवसरहरूमा सुरक्षित एवं समान पहुँच स्थापना गर्नुको साथै विशेष गरी महिला, आदिवासी, जनजाति, किसान परिवार, पशु एवं माछापालकहरू समेत साना स्तरका खाद्यान्न उत्पादकहरूको कृषि उत्पादकत्व तथा आय दोब्बर गर्ने ।
- ४ दीगो खाद्य उत्पादनका प्रणालीहरू सुनिश्चित तथा प्रतिरोधी कृषि प्रविधिहरूको कार्यान्वयन गर्ने, जसले उत्पादकत्व एवं उत्पादन वृद्धि गर्नेछ । पर्यावरण सन्तुलन राख्न सहयोग गर्नेछ । जसले

८ जगन्नाथ अधिकारी र शरद घिमिरे, नेपालमा खाद्य शृङ्खलामा कर्पोरेट क्षेत्र, बदलिदो खाद्य शृङ्खला, काठमाडौं: मार्टिन चौतारी, ५१

जलवायु परिवर्तन, अनियमित मौसम, सुख्खा एवं अन्य विपद्हरूमा अनुकूलन अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्नुको साथै जमीन एवं माटोको गुणस्तरमा क्रमशः सकारात्मक सुधार ल्याउने छ ।

- ५ राष्ट्रिय, क्षेत्रीय एवं अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा राम्ररी व्यवस्थित तथा विविधतापूर्ण बीउ र विरुवा बैंकहरू मार्फत् समेत बीउ विजन, खेतिपाति गरिएका रोपिएका वनस्पति तथा फार्म हाउस र घरमा पालिएका जनावर एवं तिनीहरूसँग सम्बन्धित जंगली जनावरहरूको आनुवंशिक विविधतामा सन्तुलन कायम गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सहमति भएअनुसार आनुवंशिक साधनस्रोत तथा यससँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञानको उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभहरूको स्वच्छ एवं समान बाँडफाँडमा पहुँचलाई प्रवर्धन गर्ने ।
- ६ विकासोन्मुख विशेष गरी अति कम विकसित देशहरूमा कृषि उत्पादनको क्षमता अभिवृद्धि गर्न गराउनका लागि आधारभूत ग्रामीण संरचना, कृषि अनुसन्धान एवं विस्तार सेवा, प्रविधि विकास र वनस्पति तथा पशुवीर्य बैंकहरूमा विस्तारित अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग मार्फत् लगानी बढाउने ।
- ७ 'दोहा विकास चरण'को निर्णयादेश अनुरूप सबै स्वरूपका कृषि निर्यात सहूलियतहरू र सबै निर्यात मापदण्डहरू समान प्रभाव रहने गरी समानस्तरको उन्मूलन गरी समेत विश्व कृषि बजारमा व्यापारिक बन्देज एवं विकृतिहरूमा सुधार तथा रोकथाम गर्ने ।
- ८ खाद्यान्नको अत्याधिक अस्थिर मूल्यलाई सीमित पार्न वा स्थिर राख्ने काममा सघाउनका लागि खाद्यान्न भण्डारणमा समेत खाद्य वस्तु, बजार एवं तिनका सहउत्पादन क्षेत्रहरूमा समुचित कार्य भइरहेको र बजारसम्बन्धी सूचनामा समयानुकूल पहुँचमा सहजता सुनिश्चित गर्ने आवश्यक मापदण्डहरू अपनाउने ।

कृषि विकास रणनीति २०१५-२०३५

बीस वर्षे कृषि विकास रणनीतिले समष्टिगत लक्ष्यहरूमध्ये एउटा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुधार गर्नु हो । यो एउटा दीर्घकालीन लक्ष्य हो; जसका लागि रणनीतिका अन्य सबै सम्भागहरूले योगदान गर्नु । यद्यपि अल्पकालीन अवधिका लागि रणनीतिमा सुशासनको कार्यान्वयन भएको मुख्य कसी भनेको सर्वाधिक पिछडिएका समूहहरूका सबैभन्दा जरुरी आवश्यकताहरू पूरा गर्ने सरकारको क्षमता नै हो । यसले बहुक्षेत्र पोषण योजना (MSNP) र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजना (FNSP) सँग निकटरूपमा समन्वय गर्नेछ भनी रणनीतिको १६ नं. मा उल्लेख गरिएको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को योजना तर्जुमाका लागि जिल्लास्तरीय मार्गदर्शन

यो मार्गदर्शनले जिल्लाहरूलाई खाद्य सुरक्षासम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जालले तयार गरेका खाद्य सुरक्षा प्रतिकार्य योजनालाई आधार बनाउन राष्ट्रिय योजना आयोग र सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले निर्देशन दिएको छ ।

९ कृषि विकास रणनीति २०१५-२०३५, पृ.८ नेपाल सरकार कृषि विकास मन्त्रालय, काठमाडौं

यी सबै अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानून नीति तथा नियम, मार्गदर्शनहरूले खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा र खाद्य सम्प्रभुता जस्ता अवधारणाहरूका माध्यमद्वारा सबै जनताको खाद्य र पोषणको अधिकारलाई दीगो रूपमा संरक्षण सम्बर्द्धनका लागि योगदान गर्दै आएका छन्। यी व्यवस्थाहरूको लाभ कर्णालीका जनताले समान रूपमा उपभोग गर्न पाउने कुराको सुनिश्चितता गर्नु नेपाल सरकारको दायित्व रहँदै आएको छ।

कर्णालीमा खाद्य उत्पादनको अवस्था

कर्णालीमा भूगोल र हावापानी सुहाउँदो रैथाने बालीहरूको राम्रो उत्पादन हुन्छ। डोल्पा जिल्लामा कूल ६६९६ घर परिवारमध्ये भूमिमा स्वामित्व नभएका परिवार संख्या ५, जुम्लामा १७७७४ घर परिवारमध्ये १४, कालिकोटमा २१५२८ घरपरिवारमध्ये ३५, मुगुमा ९१७४ घरपरिवारमध्ये कोही पनि भूमिहीन नभएको, हुम्लामा ८३०६ मध्ये १३ परिवार गरी कर्णालीमा भूमिहीन परिवारको संख्या ६७ रहेको छ।^{१०} यी तथ्यहरूबाट अधिकांश परिवारमा भूमिमा स्वामित्व रहेको र तिनले आफ्नो स्वामित्वको भूमिमा खाद्यान्न उत्पादन गरिरहेका नै छन्। भूमिको उच्चतम सदुपयोग गरी उपयुक्त खाद्यान्न बालीको उत्पादन गरी खाद्य सुरक्षामा योगदान गर्न सकिन्छ।

मकै, जौ, गहुँ, फापर, चिनो, कागुनो, कोदो, उवा, मार्से, मार्सी धान, सिमी, भट्ट, घत, मास, गुराँस, च्याउ, पिडालु, सबलगञ्जा आलु, लट्टे, वेथे, स्याउ, आरु, ओखर, कागती, सुन्तला, चुली खमु, ओखर, चुक मेहेल, आलु वखडा, काफल, ऐसेलु, कुइएसि काउली, रायो, बन्दा, लसुन, मूला, फर्सी, आलुजस्ता अनाज, तरकारी तथा फलफूलजन्य खाद्य पदार्थ, वाको, गिठ्ठा, भ्याकुर, ढोकायो, गोदया, आक्चे, सिस्नु जस्ता वनपैदावारजन्य खाद्य पदार्थहरू, गाई भैसी, चौरी बाखा, पालनबाट हुने दूधजन्य खाद्य पदार्थ, भेडाबाखा, बडगुर, कुखुरा पालनबाट प्राप्त हुने मासुजन्य खाद्य पदार्थ, कर्णालीका साना ठूला नदी, दह, तालमा पाइने र पालन गर्न सकिने माछा कर्णालीमा उत्पादन हुने खाद्य पदार्थहरू हुन। जसलाई संरक्षण, प्रवर्द्धन र व्यावसायीकरण गर्न सकिए प्रशस्त उत्पादन तथा संकलन गर्न सकिन्छ। जमीनको प्रकृति र हावापानी अनुकूल जुन बालीको उत्पादन बढी गर्न सकिन्छ सोही बाली लगाउन र उत्पादन तथा बजारीकरण गरी रोजगारीहरूको अवसर सिर्जना गर्न सकिन्छ। यसबाट किसानहरूको उत्पादनमा बृद्धि र आय आर्जन हुन गई बजारबाट अन्य आवश्यक खाद्य पदार्थ खरिद गरी परिवारको खाद्य सुरक्षामा योगदान गर्न सकिन्छ।

कर्णालीमा खाद्यान्नमा हालको अनुमानित उत्पादनहरूको सम्बन्धमा छुट्टै एकीकृत अध्ययन र तथ्याङ्कको सर्वथा अभाव छ। तथापि जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरू, जिल्ला विकास समितिहरूबाट प्रकाशित भएका जिल्लाको वस्तुगत विवरण तथा कृषि गणना २०६८ तथा जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जालहरूका पछिल्ला प्रतिवेदनहरूलाई नै आधार मान्नुपर्ने अवस्था छ। यसका अनुसार कालिकोट जिल्लामा ९० प्रतिशत जनता कृषि पेशामा आधारित रहेका छन्। कूल क्षेत्रफल मध्येको आधा भन्दा बढी भूभागको ६१.४० प्रतिशत (१११०९० हेक्टर) वन क्षेत्रले ढाकिएको छ, भने चरण क्षेत्र २५.२७ प्रतिशत (४५००० हेक्टर) १०.१६ प्रतिशत (१८०८७.८० हेक्टर) जमीन मात्र आवादी तथा खेतियोग्य छ। यसमध्ये

१० ऐ. ऐ.

संग्रहक

१५.४१.३५ प्रतिशत मात्र बाह्रै महिना सिंचाई सुविधा उपलब्ध छ। ९० प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्याले खाद्य अभावका कारण भोकमरीको समस्या भेल्लु परिरहेको छ। उत्पादनको हिसाबले यस जिल्लामा गहुँ सबैभन्दा बढी क्षेत्रफल (४८०० हेक्टर)मा उत्पादन गरिने र उत्पादनको हिसाबले समेत पहिलो स्थानमा रहेको छ। धानवाली दोस्रो स्थानमा र मकैको उत्पादन तेस्रो रहेको छ। यसका अनुसार धानवाली २०८० हेक्टर जमीनमा २२२५ मेट्रिक टन र मकै १७३० हेक्टर जमीनमा वार्षिक २५९० मेट्रिक टन उत्पादन हुन्छ। जौ, कोदो, दलहन, अदुवा, खुर्सानी, बेसार, आलु मौसमी र बेमौसमी तरकारी, फलफूलहरूमा स्याउ, सुन्तला, कागती र ओखर उत्पादन हुन्छ। स्याउ सबैभन्दा बढी ४०५ हेक्टर जमीनमा वार्षिक ३०६ मे.टन, दोस्रोमा कागती ३६२ हेक्टर जमीनमा वार्षिक उत्पादन १३२ मे.टन तेस्रोमा सुन्तला कूल ३०५ हेक्टर जमीनमा ९६ मे.टन उत्पादन हुने तथ्याङ्कबाट देखिन्छ। यस जिल्लामा पशुपालनलाई कृषि बालीको सहायक पेशाको रूपमा गणना गर्ने भए पनि कृषि उत्पादनका लागि आवश्यक मल र मासु तथा दूधजन्य उत्पादनका लागि यसको पशुपालनको आवश्यकता महत्त्वपूर्ण रहँदै आएको छ। प्रशस्त घना जंगल र घाँसे मैदान रहेकोले कालिकोट जिल्लाले पशुपालनका लागि उपयुक्त स्थान ग्रहण गरेको छ। यसैले यस जिल्लाका सबै गा.वि.स.का कृषि पेशामा सडलगन अधिकांश घरधुरीमा गाई, गोरु, भैसी, भेडा जस्ता कुनै न कुनै पशुपालन गरेको पाइन्छ। यसबाट खेतिको लागि गोबर मल आय आर्जका लागि दूध, ऊन र सामान ओसारपसार गर्नका लागि घोडा र खच्चर जस्ता पशुहरूको पालन गरेका पाइन्छ।^{११}

कर्णालीको जुम्ला जिल्लामा जिल्लाको कूल क्षेत्रफल २५३१०० हेक्टरमध्ये खेतियोग्य जमीन ३९४८६ हे. (१५.५२) रहेको छ। कृषिमा आश्रित जनसंख्या ७९६५५ (८० प्रतिशत) खेति गरिएको जमीन २६४३५ हे. (१०.६ प्रतिशत) सिंचित क्षेत्रफल ३१५४ हे. (१३.२ प्रतिशत) र मौसमी खोलापाने जमीन १५१ हेक्टर रहेको छ। क्षेत्रफल र उत्पादनको अवस्थालाई हेर्दा निम्नबमोजिम रहेको पाइयो :-^{१२}

सि.नं.	बालिको नाम	आ.व.२०७१/०७२		आ.व.२०७२/०७३	
		क्षेत्रफल हेक्टर	उत्पादन मे.ट.	क्षेत्रफल हेक्टर	उत्पादन मे.ट.
१	धान	२९५०	७३७५	२९००	५९००
२	गहुँ	२४५३	५०३२	२३५०	३२९०
३	मकै	४५०५	७२००	४५००	६३०७
४	कोदो	३८४०	३८४०	३८४०	३८४०
५	जौ	४०००	६५२०	३८५०	३४६५
६	फापर	८७	८७	८७	८७
७	उवा	५	६	५	६
८	चिनो	२००	२४०	२००	२४०
९	कागुनो	१३	१३	१३	१३

११ कालिकोट जिल्लाको संक्षिप्त विवरण, जिल्ला विकास समिति कालिकोटको वेबसाइट भिजिट।

१२ वार्षिक कृषि विकास कार्यक्रम तथा तथ्याङ्क एक फलक २०७२/०७३, २०७३ जिल्ला कृषि विकास कार्यालय जुम्ला।

१०	दलहन (भटमास केराउ, सिमी)	२३४५	४९१९	२२७०	३४६७
१२	आलु	२६५०	२६५००	२६५०	२६५००
१३	तरकारी	४९९	२२५४	४९९	२२५४
१४	स्याउ	७००/२९००	५५००	७००/२९००	४१००
१५	नासपाति	१७०	६०५	१७०	६०५
१६	ओखर	१६५	२५०	१७०	४००
१७	मसला बाली	१५५	६०५	१५५	६०५
१८	व्याज	१०९	४३६	१०९	४३६
१९	मौरी घर / मह	३०५००	१४५	३१०००	१४५

२०७० सालको १ वर्षको अध्ययन गर्दा जिल्लाका ६ वटा गा.वि.स.मा असिनाको कारणले १८८३ घरधुरीले ६७५ हेक्टरमा लगाएको धान बालीको उत्पादनमा ४५ प्रतिशत नोक्सान पुऱ्याएको पाइयो।^{१३} मुगु जिल्लामा खाद्यान्न बालीले ढाकेको क्षेत्रफल १५९२४ हेक्टर, नगदे बालीले ढाकेको क्षेत्रफल ६ हे., फलफूल बालीले ढाकेको १५०० हे., तरकारी बालीले ढाकेको क्षेत्रफल ६३१ हे., खाद्यान्न बाली उत्पादन २१३३८ (मे.टन), नगदेबाली उत्पादन ३१.६४ (मे.टन)., खाद्यान्न बालीको सरदर उत्पादकत्व १.३४ (मे.टन/हे.), नगदे बालीको सरदर उत्पादकत्व ४.५२ (मे.टन/हे.), तरकारी उत्पादकत्व ४.५२ (मे.टन/हे.), त्यस्तै पशुपालनतर्फ मासु उत्पादन ६०७.९ (मे.टन) दूध उत्पादन २४.१ (मे.टन) कुखुराको फूल ५१५८३ वटा हुने तथ्याङ्क रहेको छ।^{१४}

डोल्पा जिल्लाको क्षेत्रफल : ७९३२३० हेक्टरमध्ये जंगलले ढाकेको : ८.०५ प्रतिशत कृषि योग्य जमीन : १.१८ प्रतिशत चरन क्षेत्र एवं घाँसे मैदान : ३१.४८ प्रतिशत भीर पहरा, चट्टान : ५९.२९ प्रतिशत सामुदायिक वन : २२९११.३९ हेक्टर (१२ गाविस) कबुलियती वन : ३००.०१ हेक्टर (१० गाविस) निजी वन : २.५३ हेक्टर शे-फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्जको क्षेत्र : ३० प्रतिशत रहेको छ। यस जिल्लाको मुख्य बालीहरूमा धान जौ, उवा कोदो, मकै, फापर, कागुनो मुख्य र फलफूलमा स्याउ, आरु, ओखर, खुपानी, आरुबखडा रहेका छन्।^{१५}

परम्परागत एवं निर्वाहमुखी खेति प्रणाली कायम हुनु, किसानहरूमा वैज्ञानिक तरीकाले खेति गर्ने ज्ञान र प्रविधि नहुनु र उचित भूव्यवस्थापनको अभाव हुनु, पशुपालन व्यवसायमा अपेक्षित सुधार हुन नसक्नु परम्परावादी पशुपालन गरिनु, चरन/पशु आहाराको उचित व्यवस्थापन हुन नसक्नु र पशु रोगको प्रकोपको कारण दुग्ध उत्पादनलगायत पशुजन्य उत्पादनमा अपेक्षित वृद्धि हुन नसक्नु डोल्पा जिल्लाको चुनौतीका रूपमा लिइएको छ।

१३ बालकराम देवकोटा, जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जाल जुम्लाको प्रतिवेदन २०७०, साउन-कार्तिक।

१४ आर्वाधिक जिल्ला विकास योजना मुगु २०७२/७३ देखि २०७६/०७७ जिल्लाको संक्षिप्त विवरण, जिल्ला विकास समिति कालिकोट वेवसाइटबाट सभार।

१५ जि.वि.स. डोल्पाको आ.व २०७२/७३ को जिल्ला विकास योजना।

कर्णालीमा २०७० चैतदेखि २०७१ असारसम्म र २०७१ चैतदेखि २०७२ असारसम्मको सोही अवधिमा गर्हुँको उत्पादन क्रमशः २३९३१ मे.टन र ३२३४५ मे.टन रहेको, जौको उत्पादन क्रमशः १०९७६ र १५५८ मे.टन, उवाको उत्पादन १८२२ र १८२७ मे.टन, धान ९३४३ र ९३०१ मे.टन, कोदो १११७६ र १०९६३ मे.टन, मकै ९३४७ र ९३७६ रहेको थियो। त्यस्तै २०७० मंसिरदेखि फागुन र २०७१ को सोही अवधिसम्ममा गर्हुँको उत्पादन क्रमशः १६७३६९ मे.टन र १७०९० मे.टन रहेको र १८४७०१ र १९२५७ मे.टनको उत्पादन भएको पाइयो। त्यस्तै २०७० साउनदेखि कार्तिकसम्म र २०७१ को सोही अवधिमा धानको उत्पादन क्रमशः १९३९७ र १९९०१० मे.टन कोदो ११७५० मे.टन र ११६४४ मे.टन र मकै १६१७८ र १७२५९ मे.टन उत्पादन भएको तथ्याङ्क पाइन्छ।^{१६}

कर्णालीमा अधिकांश कृषिमा संलग्न परिवारले सबै प्रकारका खेतिपाति लगाउने र जीवन निर्वाह गर्ने गरेको अवस्था छ। कृषिमा व्यावसायिकताको अभावका कारण कर्णालीमा उत्पादन हुने सबै प्रकारका बालीहरूमा उत्पादकत्व निकै कम रहँदै आएको छ।

कर्णालीमा कृषक परिवारले कुनै न कुनै घरपालुवा पशुवस्तु पालन गरेको पाइन्छ। गाई, भैसी, भेडा, चौरी, घोडा घोडीलाई करीव चार महिना पाटन छोड्ने गरिन्छ। पशुवस्तुलाई घरमा बाँधेर पाल्ने भन्दा गोठमा थुन्ने र खुल्ला चरणमा चर्न छोड्ने गरिन्छ। पशुवस्तु नियन्त्रण गर्न नसक्ने बालबालिका र जेष्ठ नागरिकहरूलाई गोठालो पठाइन्छ। पशुवस्तुले लगाएको बालीको अन्न नष्ट गर्नु र सो कारण गाउँमा भैँ-भगडा हुनु दैनिकी बन्ने गरेको पाइन्छ। पशुवस्तुलाई नियन्त्रण गर्न कठिन भएका कारण कम क्षति मोल्न किसानहरूले नपाकेको बाली भित्र्याउने समेत गर्दछन्। किसानहरूको छाडा पशु नियन्त्रण गर्नका कारण एकै समयमा बाली काट्नुपर्ने बाध्यता रहेको छ। खेतबारीमा छाडा पशुवस्तुबाट बचाउन छेकवार बन्देज लगाउनमा नै धेरै समय खर्चनुपर्ने बाध्यता छ। खेतबारीमा गाई गोरुको कम्पोष्ट मल लगाएको बालीको माथि छर्कने, लामो समय खेतबारीमा सुकाउने गरेको समेत देखियो। यसले बालीलाई आवश्यक मलमा भएको मुख्य पोषकतत्व के हो र माटोमा उक्त तत्व पुग्न माटोमुनि नै छोपिन अनिवार्य छ भन्ने किसानले ज्ञान र चेतना पाउन सकेको पाइएन। स्याउ धेरै उत्पादन हुन्छ तर रोगबाट ग्रस्त भएकोले गुणस्तरीय बनाउन नसकिएकाले आयातीत स्याउसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सकेको अवस्था छैन। स्याउ उत्पादन, टिप्ने तथा भण्डारण गर्ने प्राविधिक ज्ञान र प्रविधिको अभाव छ। यसका कारण राम्ररी नपाकेकै अवस्थामा नितान्त कम मूल्यमा किसानहरूबीच स्याउ बेच्ने होड चल्छ।

कर्णालीको गौरव जुम्ली मार्सीधान रोगग्रस्त छ। धेरै मिहिनेत गर्नुपर्ने तर उत्पादन कम हुन्छ। भारपात नआउन प्रयोग गरिने प्रतिबन्धित किसान र बालीका लागि हानिकारक, विषादि वेटाकुलर खुलेआम बिक्री भइरहेको छ भने किसानहरूमा उक्त विषादि प्रयोग गरी कम गोडमेलको लगानीमै उत्पादन लिने होड चलेको छ। एउटै घरमा १/२ माना दूध दिने १५।२० वटासम्म गाई भैसी पाल्ने गरेको पाइन्छ। ती पशुवस्तु अधिकांश समय खुल्ला चरणमा छोडिने गरिन्छ। यस प्रकारको पशुपालनबाट दुःख सिवाय दूध र मल दुवै किसानले प्राप्त गर्न सकिरहेका छैनन्। केही प्रयास जिल्ला सदरमुकामहरूमा थालनी भए पनि दूधालु विकसित जातको गाई भैसीको विकास गर्न र किसानहरूमा त्यसको पर्याप्त चेतना

१६ जिल्ला खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली, आवधिक खाद्य सुरक्षा अवस्था, चौमासिक प्रतिवेदन २०७० चैतदेखि असारसम्म आधारित।

र पहुँच स्थापना गर्न सकिरहेको पाइँदैन । दूध दुहुँदा तथा भण्डारण गर्दा हात, भाडो र गाईको थुनको सरसफाईमा पर्याप्त ध्यान दिनुपर्ने ज्ञान सीप र चेतनाको अभाव रहेको पाइन्छ । पशुवस्तुलाई मानिसले खान अयोग्य भइसकेको कुहिएको कुरा दानाको रूपमा दिने गरेको पाइन्छ भने पशुवस्तुलाई पनि पोषण र उपचारको आवश्यक पर्दछ भन्ने कुराको शिक्षा र चेतनाको अभाव छ । पशु चिकित्सक र कृषि प्राविधिकहरूलाई गाउँमा नियमित भेट्न मुस्किल हुन्छ ।

कर्णाली क्षेत्र सबै प्रकारका आधारभूत खाद्यान्न उत्पादनका लागि पर्याप्त सम्भावना भएको क्षेत्र होइन । कर्णाली क्षेत्रको ४५ प्रतिशत भूभाग ४५०० मीटर उचाइमा रहेकोले वर्षेभरि हिउँले ढाकेको हुन्छ । त्यसैगरी ४७ प्रतिशत भूभाग २५०० देखि ४५०० मीटर उचाइमा रहेको छ । जुन खाद्यान्न उत्पादनका लागि उपयुक्त भूगोल होइन । बाँकी सानो भूगोलमा वर्षको एक बाली मात्र उत्पादन गर्न सकिन्छ ।^{१९} यसरी कर्णालीको अधिकांश भूभाग चट्टान वन जंगल, पहाड र हिमालले ढाकेको छ । खेतिपाति गर्न सकिने योग्य भूमि पर्याप्त नहुनु र कृषियोग्य भूमिमा समेत अधिकांश भूमिमा सिंचाईको अभाव रहेको छ । खेतियोग्य मानिएको जमीनमा समेत उपयुक्त बालीको छनौट र जागरिलो रूपमा खेतिपाति गर्न सकिएको अवस्था छैन । स्थानीय रैथाने बालीहरूलाई हेलाको दृष्टिले हेर्ने र उपभोग नगर्ने गरेको पाइन्छ । आयातीत सेतो चामल, जौ, कोदो, फापर, कागुनो चिनो र मार्से चिनो जस्ता बालीको उत्पादन गर्ने किसानहरूको संख्या घट्दो छ । उत्पादनको परिणाम समेत न्यून हुँदै गएको छ । स्थानीय रैथाने बालीहरूको उत्पादनलाई व्यावसायिक खेति नभई निर्वाहमुखी खेतिको भर गर्नुपर्दा जलवायु परिवर्तनका असरले आउने खडेरी, अतिवर्षा, असीना, हिमपात जस्ता दैवी प्रकोपका कारण उत्पादनमा गम्भीर असर पर्न गई पटक पटक खाद्य सङ्कटको अवस्था बेहोर्नु पर्ने गरेको छ । अधिकांश पाखो कृषि भूमि भएकोले धान बालीको उत्पादन कम हुने,बढी मिहिनेत गर्नुपर्ने भएको छ । तर यसको पोषण महत्त्वलाई बजारीकरण गर्न सकिएको छैन । हावापानी, भूमिको स्वरूप अनुकूलका उत्पादन हुने अन्य रैथाने बालीहरूको उत्पादनमा बृद्धि गरी उक्त बालीको बजार व्यवस्थापन गर्न सकिए बिक्री व्यवहारबाट प्राप्त रकमबाट किसानहरूले अन्य रुचीअनुसारको आवश्यक अन्नबाली बजारबाट खरिद गरी खाद्य सुरक्षा गर्न सकिन्छ । यसका लागि स्थानीय रैथाने बालीको उत्पादनमा प्रोत्साहन, प्रवर्द्धन, बजार व्यवस्थापन गर्न र आवश्यक आधारभूत खाद्य पदार्थहरूको आपूर्ति व्यवस्थापनमा सुनिश्चितता कायम गर्न सकिए कर्णालीमा स्थानीय बालीको उत्पादन तथा रोजगारी अभिवृद्धिका माध्यमद्वारा खाद्य सुरक्षामा योगदान पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । यी यस्ता वस्तुगत यथार्थलाई सम्बोधन गर्न नीति नियम निर्माणको तहदेखि जनस्तरसम्म व्यापक शिक्षा, चेतना र प्रतिवद्धताको आवश्यकता छ । उल्लिखित तथ्यहरूको प्रभावकारी सम्बोधन हुन नसके कर्णालीमा कृषि उत्पादन बढ्ने होइन बोभिलो वन्न जाने अवस्था छ ।

खरिद गर्न सक्ने क्षमता

कर्णालीमा आर्थिक गतिविधि र रोजगारीका अवसरहरू कम छन् । कालिकोट, जुम्ला र मुगु सदरमुकाममा मोटरबाटो पुगेपछि आर्थिक क्रियाकलापमा ती क्षेत्रका जनताको पहुँच बढेको छ । तथापि अधिकांश जनताको रोजगारीको अवस्था कमजोर छ । दशैँपछि अधिकांश युवाहरू ज्याला मजदूरी गर्न भारत जाने

^{१९} Jagannath Adhikari, 2008, Food Crisis in Karnali, Kathmandu : Martin Chautari p 11-12.

लस्कर शुरु हुन्छ । खाडी र यूरोपतर्फ रोजगारीमा जाने र रेमिटान्स पठाउनेको संख्या न्यून छ । पछिल्लो अवधिमा सरकारी, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट विकास निर्माणका कार्यक्रमहरूमा वृद्धि भएकाले केही मात्रामा रोजगारीका अवसरहरू अभिवृद्धि भएको पाइए पनि त्यो पर्याप्त र गरीब परिवारको पहुँचसम्म भन्नु पुग्न सकेको छैन । विशेष गरी दलित समुदायका जनताको आर्थिक स्थिति र चेतनाको अवस्था नितान्त कमजोर रहेको छ । मानव विकास प्रतिवेदन २०१४ को मानव विकास सूचकाङ्कअनुसार कर्णालीका कालिकोटको ०.३७४, हुम्लाको ०.३७६, मुगुको ०.३९७, डोल्पाको ०.४०९ र जुम्लाको ०.४०९ रहेको छ । जहाँ नेपालको राष्ट्रिय औसत ४९.० रहेको छ । गरीबी सूचकाङ्कमा कालिकोटको ४५.२, हुम्लाको ४९.२, मुगुको ४५.२, डोल्पाको ४५.६ जुम्लाको ४२.९ रहेको छ । जहाँ नेपालको राष्ट्रिय औसत ३९.९२ रहेको छ । यसैले अधिकांश कर्णालीवासीको मानव विकास सूचकाङ्क र क्रयशक्ति कमजोर अवस्थामा छ भन्न सकिन्छ ।

तथ्याङ्कहरू अध्ययन गर्दा २०७० सालमा जुम्ला, हुम्ला, कालिकोट र मुगु जिल्लाका खाद्य सुरक्षाको न्यूनतम खाद्य असुरक्षितता परेका गा.वि.स.हरूले कृषिजन्य उपज सिमी, आलु र तरकारी बिक्रीबाट आमदानी रु. १२ करोड ९९ लाख र डोल्पा, मुगु हुम्लाका मध्यम खाद्य असुरक्षित चरणमा परेका गा.वि.स.हरूले समेत १ करोड ९७ लाख आमदानी गरेको पाइयो । त्यस्तै २०७१ मंसिर फागुन अवधिमा कृषिजन्य (सिमी, आलु, तरकारी र स्याउ बिरुवा) बिक्रीबाट रु. ५४ लाख ६८ हजार र पशुजन्य भेडाबाखा र दूध बिक्रीबाट चरण १ का गा.वि.स.ले ४१ करोड ३८ लाख र मध्यम खाद्य असुरक्षाका चरण २ का गा.वि.स.ले ७९ लाख ९० हजार आमदानी गरेको पाइयो ।^{१८}

त्यस्तै २०७१ साउनदेखि कार्तिकको अवधिमा कृषिजन्य (सिमी आलु तरकारी स्याउ स्थानीय चामल) बिक्रीबाट न्यूनतम खाद्य असुरक्षित चरणका गा.वि.स.ले २९ करोड ९२ लाख र मध्यम स्तरीय खाद्य असुरक्षाको चरणमा रहेका मुगु जिल्लाका गा.वि.स.हरूले सिमी, आलु र तरकारीबाट १७ लाख ५० हजार आमदानी गरेको पाइयो । पशुजन्य भेडा, बाखाको बिक्रीबाट न्यूनतम खाद्य असुरक्षित चरणका गा.वि.स.ले १८ करोड ४१ लाख र चरण २ का मुगु र हुम्लाका जिल्लाका गा.वि.स.ले ५ करोड ८५ लाख आमदानी गरेको पाइएको छ ।^{१९} त्यस्तै गैरकाष्ठ बनपैदावार यासाँ, पदमचाल, जटामसी आदिबाट ६६ करोड ९३ लाख भेडा/बाखा तथा दूधबाट रु. १७ करोड १० लाख बिक्रीबाट आमदानी गरेका छन् । यस अवधिमा ५६७७ जनाबाट बिप्रेषणबाट रु. १३ करोड २८ लाख विभिन्न वित्तीय संस्थाहरूबाट बैंक, वित्तीय संस्थाहरूबाट बैंक, व्यक्तिगत आइ एम ई र सी सहकारी संस्थाहरूबाट कर्णालीमा भित्रिएको पाइएको छ ।^{२०} खाद्य सुरक्षाका चरण १ मा रहेका गा.वि.स.का ११०५१६ जनाले कर्णाली रोजगार RCIW, LAPA, RAP-3 बाट श्रम, रोजगारी अवसर प्राप्त गरेका सरकारी गैरसरकारीको कार्यक्रम दैनिक ज्यालादारी गरी रु. २७ करोड ४८ लाख नगद प्राप्त गरेका छन् भने खाद्य सुरक्षा चरण २ कालिकोटका ६ वटा गा.वि.स.का १०३५८ जनाले श्रम रोजगारी अवसर प्राप्त गरी रु.६९ लाख नगद आमदानी गरेको पाइन्छ ।^{२१}

१८ जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जाल(कालिकोट, जुम्ला, डोल्पा हुम्ला र मुगु)को प्रतिवेदन, २०७० मा आधारित ।

१९ ऐ. ऐ. ।

२० जिल्ला खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली, आवधिक खाद्य सुरक्षा अवस्था, चौमासिक प्रतिवेदन, २०७० चैतदेखि असारसम्म आधारित ।

२१ पूर्ववत टिप्पणी ।

साउनदेखि कार्तिक २०७२ को अवधिमा मात्र कर्णाली क्षेत्रमा, जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जालहरूले दिएको प्रतिवेदनअनुसार लगभग १,४०० घरधुरीहरूले जि.वि.स. र RAP-3 कार्यक्रम मार्फत रु. ६६ करोड ७८ लाख आमदानी प्राप्त गरेको पाइयो । यसबाट एक घरधुरीले वार्षिक ४७ हजार ७ सय आमदानी गरेको देखिन्छ । यासांगुम्बा र कुटकी, जटामसी, जंगली लसुन जस्ता गैरकाष्ठ वनपैदावार (NTEFP) संकलन गर्ने याम हो । जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जालका अनुसार, सूदुर पश्चिम क्षेत्रका करीव १४,००० घरधुरीहरूले यासांगुम्बा र अन्य गैरकाष्ठ वनपैदावारहरूको बिक्रीबाट अनुमानित रु.७४ करोड २० लाख बराबर आमदानी गरे जबकी गत वर्षको यही अवधिमा यो आमदानी रु.४ अरब ६६ करोड बराबर थियो ।^{२२}

जुम्लाका किसानहरूले मात्र स्याउ ३११० मे.टन बिक्रीबाट रु ९ करोड ८० लाख स्थल तथा हवाईबाट निर्यात भई आमदानी गरे । त्यस्तै आलुबाट ५० लाख, सिमीबाट ७० लाख र तरकारीबाट ६० लाख दूध बिक्रीबाट (८ गा.वि.स) १५ लाख ७२ हजार भेडा, बाखा बिक्रीबाट (१५-२० गा.वि.स.) १४ करोड ३७ लाख आमदानी गरेका छन् ।

हुम्ला जिल्लामा स्याउ, ओखर, आलु र तरकारी बालीजस्ता कृषि उपज बिक्रीबाट रु. १ करोड ८४ लाख आमदानी गरेका छन् । वर्षे बाली पूर्णरूपमा भित्र्याएको छ । जसमध्ये प्रमुख बालीहरू कोदो र धान क्रमशः १६.६६ प्रतिशत र ४.३५ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।^{२३}

डोल्पा जिल्लामा^{२४} कृषि उपज स्याउ, सिमी, आलु, मह र तरकारी बिक्रीबाट किसानहरूले ३ करोड ३७ लाख ५० र पशुजन्य उत्पादन दूध र भेडा र बाखा बिक्रीबाट रु.१ करोड ७७ लाख आमदानी गरे । यस जिल्लामा २०७० सालमा ५०० मे.टन स्याउ बिक्रीबाट किसानहरूले रु.२ करोड २५ लाख ५० हजार स्थल तथा हवाई मार्गबाट निर्यात गरी आमदानी गरे । त्यस्तै आलुबाट ४० लाख, अन्य तरकारीबाट ७२ लाख आमदानी गरेको पाइयो । आ.व. २०७१/७२ मा कर्णालीमा गैरकाष्ठ वनपैदावार यासा, पदमचाल, जटामसी बिक्रीबाट ६६ करोड ९३ लाख र भेडा र बाखा तथा दूध बिक्रीबाट १७ करोड १० लाख र कृषि उपज सिमी, आलु, तरकारी र स्थानीय चामल बिक्रीबाट ११ करोड ३० लाख आमदानी गरे । कर्णाली अञ्चलको जनताले पाएको अत्यन्त न्यून संख्यामा रहेको निजी तथा सरकारी क्षेत्रको रोजगारी र अधिकांश भारतलगायतका देशमा रोजगारी गरी कमाई पठाई ल्याएको विप्रेषण रकम, यासांगुम्बा, पदमचाल, कुटकी, गुच्ची च्याउ, सिलाजित समेतका विभिन्न प्रकारका गैरकाष्ठ वनपैदावार र अन्य मौसमी र बेमौसमी तरकारीहरूको बिक्रीबाट आएको आमदानी, स्याउ, आरु र ओखर जस्ता फलफूलको बिक्री, व्यापार व्यावसायिक क्रियाकलापमा संलग्नता कर्णालीवासीको क्रयशक्तिको आधार बन्दै आएका छन् । विकास निर्माणका कार्यक्रम सञ्चालन हुँदा प्राप्त हुने रोजगारी अन्य मौसमी र बेमौसमी तरकारीहरूको बिक्री, सहकारी संस्था, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको स्थापना तथा तिनबाट हुने कर्जा प्रवाहबाट आर्थिक पहुँच अभिवृद्धि हुँदै गएको छ ।

उपरोक्त तथ्यहरूबाट कर्णालीका जनताको आमदानीको स्रोत तथा आर्थिक गतिविधिहरू धेरै भएको

२२ जिल्ला खाद्य सुरक्षा बुलेटिन, अङ्क ४६, २०७० ।

२३ जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जाल जुम्लाको प्रतिवेदन, साउन ।

२४ गणेश अधिकारी, फोकल पर्सन, जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जाल जुम्लाको प्रतिवेदन, साउन कार्तिक २०७० ।

जस्तो देखिए पनि सबै जनताको समान समानुपातिक पहुँच नभई केही मानिसहरूमा सीमित रहेको पाइन्छ। सहकारी तथा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू अधिकांश कर्णालीका जिल्ला सदरमुकाममा सीमित रहेका छन्। मांसिरदेखि चैतसम्म अत्याधिक चिसो र हिमपातका कारण अन्न बाली उत्पादन नहुने र विकास निर्माणका काम समेत प्राय ठप्प हुने भएकाले सदरमुकाम वरपर बाहेकका क्षेत्रमा रोजगारीको अवसर समेत नहुँदा र हिमपातका कारण खाद्यान्नको ढुवानी समेत पर्याप्त हुन नसक्दा मूल्य वृद्धि समेत हुन जाने भई जनतामा क्रयशक्ति उक्त समयमा कमजोर देखिन्छ। कर्णालीमा बसोबास गर्ने दलित समुदायका मानिसहरू आर्थिक रूपमा अत्यन्त कमजोर छन्। तर ती समुदायका मानिसहरूमा भएको सचेतनाको अभावका कारण भएकाले तिनको क्रयशक्ति कम रहेको पाइन्छ।

कर्णालीको क्षेत्रीय सदरमुकामको रूपमा रहेको सुर्खेतमा नेपाल खाद्य संस्थानले रु.४२००/- प्रति क्विन्टल मूल्य पर्नेमा बिक्री मूल्य कायम गरिएको अरुवा मोटो चामल ढुवानी भाडा सरकारबाट अनुदान प्राप्त हुँदा समेत डोल्पामा रु.५१००, हुम्लामा रु.५२०० मा बिक्री गर्दै आएको छ।^{२५}

नेपालगञ्जमा ८० रूपैयाँ पर्ने एक किलो चिनीको मूल्य हुम्ला र डोल्पामा रु.२००/- सम्म पर्दछ। सुर्खेतमा रु.४२ प्रतिकेजी पर्ने अरुवा मोटो चामलको बजार मूल्य ती जिल्लामा करीव रु.१५०/- सम्म पर्दछ। मोटरबाटो पुगेपछि तुलनात्मक रूपमा खाद्य पदार्थको कर्णालीका डोल्पा र हुम्लाभन्दा जुम्ला, मुगु र कालिकोटको बजार मूल्य कम छ।

तथापि जतिसुकै महङ्गी होस यासाँगुम्वा व्यापारको समयमा डोल्पाको सदरमुकाममा डान्स रेष्टुरेन्ट समेत राम्रैसँग चल्ने गर्दछ। चाउचाउ, कोक, विस्कट, सेतो चामल, मैदा, पेय पदार्थ जस्ता कर्पोरेट प्रशोधित खाने कुराको स्वादबाट कर्णालीवासीलाई प्रभावित पारेको छ। चुरोट र मदिराको अत्याधिक उपभोग हुने स्थल कर्णाली हुँदै गएको छ।

उपरोक्त तथ्यहरूबाट कर्णाली प्राकृतिक स्रोत साधनले भरिपूर्ण भएकै कारण जडीबुटीको संकलन, पशुपालन तथा फलफूलको उत्पादन, रोजगारी तथा बढ्दै गएको पर्यटन र व्यापार व्यवसाय तथा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट भइरहेका विकास निर्माणका काममा पाइने रोजगारी र मौसमी रूपमा भारतमा गई गरिने श्रमबाट आयआर्जन गरी कर्णालीका जनताले निर्वाह गरिरहेका छन्।

आवश्यक खाद्य पदार्थको व्यावसायिक कृषि उत्पादनमा कमी, रोजगारीको अवसरको अभाव, गरीबी र महङ्गो उपभोग्य खाद्य वस्तुका कारण कर्णालीका जनताको क्रयशक्ति कमजोर रहन गएको छ। कर्पोरेट पुरियावन्द, बोटलबन्द खानाहरूमा बढ्दै गएको आकर्षण र देखासिकीका कारण भएको आमदानी समेत कर्पोरेट उत्पादनका पुरियावन्द, बोटलबन्द तयारी खानाको बढ्दो उपभोग खर्च हुन जाने गरेको छ। यसबाट पोषणयोग्य खाद्य वस्तुको उपभोगमा कमी हुन गई कम पोषिलो खानामा बढी आमदानी खर्चनु परेको कारण कमजोर स्वास्थ्य अवस्थामा बाँच्न परिरहेको र आवश्यक पोषणयुक्त खाद्य वस्तुका लागि क्रयशक्ति अभाव रहन गएका कारण कर्णालीवासीको खाद्य सुरक्षामा चुनौती बन्दै आएको छ।

२५ नेपाल खाद्य संस्थानका सबै कार्यालयबाट बिक्री मूल्य विवरण २०७३ पुस १४ गतेसम्म।

स्थानीय जनताको खाद्यान्न उपभोग गर्ने बानी

शरीरलाई एकै पटक आवश्यकता भन्दा बढी पोषणयुक्त खानाले अपाच्य बनाउने र एकै प्रकारका खाद्यान्नबाट शरीरलाई आवश्यक पोषकतत्व पूर्ति हुन नसक्ने हुन्छ। यस्ता खाने बानीले स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्दछ। त्यसैले प्रत्येक मानिसलाई उसको शरीर र स्वास्थ्य अवस्थाको आवश्यकताअनुसार पोषकतत्व पुग्ने गरी आफूलाई मनपर्ने स्वाद, रुची र संस्कृतिअनुसारको स्वच्छ खाद्य पदार्थको उचित उपयोग गर्न पाउनु खाद्य अधिकारको विषय बन्न गएको हो। रुची र स्वाद आफ्नो अनुकूल भए पनि स्वास्थ्य प्रतिकूल भए उपभोग गर्ने आनीबानी अत्यन्त हानिकारक हुन जान्छ। कसैले सन्तुष्टिका नाममा आत्महत्या गर्नु अपराध र मानव अधिकारविरुद्ध हुन्छ। त्यसैले स्वाद र सन्तुष्टिका नाउँमा स्वास्थ्य प्रतिकूलका खाद्यान्न उपभोगको बानीसमेत बाँच्न पाउने अधिकारविरुद्ध कार्य हुन जान्छ।

कर्णालीमा केही सीमित सम्पन्न भनिएका परिवारको खाना भात दाल, एकथरि साग वा तरकारी, दही वा दूध वा मासुको परिकार हुने पाइएको छ। अधिकांश वर्षभरि खान पुग्ने भनिएकाहरूको घेरैजसोको दैनिक खानामा भात र दाल वा गहुँ वा कोदोको रोटी र तरकारी रहँदै आएको छ। गरीबहरूको खानामा स्थानीय उत्पादन चिनाको भात, उवा, फापर, कागुनो, जौ, मकै, कोदोको रोटी, आलु, सिमीको कोल, बाको, गिट्टा, भ्याकुर रहने गरेको छ। नितान्त गरीबीका कारण खाद्य सङ्कटमा परेका अवस्थामा बाको, गिट्टा, भ्याकुर खानाको रूपमा खाने गर्दछन्। मंगोलियन जातिहरूको खाना भात, ढिडो, सातु, थुप्का रहेको पाइन्छ। कर्णालीमा दाल, भात, मासु, अचार, दही, सलाद जस्ता विविध खाद्य पदार्थ एकैसाथ भएको खाना खानु विशेष भोज र उत्सवको परिकार हुने गरेको छ। मह, घ्यू, फलफूल खानु रहर हुने गर्दछ। अधिकांश कर्णालीका होटलमा पाईने खुराकमा समेत दाल, भात र एकथरि साग वा तरकारी र बढीमा अचारसम्म हुने गरेको पाइन्छ।

महिलामाथि कामको अत्याधिक बोझका कारण अधिकांश शिशुहरूले आमाको स्तनपान गर्न दिनभर कुनैपनि र भोकले रुन बाध्य हुन्छन्। अज्ञानताका कारण कुपोषित बालकका अबोध आमाहरू बजारमा पाइने ल्याक्टोजिन दूध, सेरलेस, चाउचाउ र कुरकुरे खाउनु गौरव ठान्छन्। म्याद नाघेका कोक, फ्यान्टा, रेडबुल, विस्कट चाउचाउ कुरकुरे, चकलेट र मदिरा टोल टोलसम्म खाद्य वस्तुका रूपमा सजिलो उपभोगका लागि आकर्षक विज्ञापनहरू समेत गरेको देख्न पाइन्छ। खानामा भात र रोटीसँग तरकारीको बदला तयारी चाउचाउले स्थान ओगट्दै गएको छ। विकास र खाद्य सुरक्षाका नाउँमा चामल बाँड्नु, घर घरमा म्याद नलेखिएका चामलका कट्टीहरू जम्मा गर्नु, डकार निकालेर पेट भरी भात रोटी खान पाउनु खाद्य सुरक्षाको सूचकको महत्त्वपूर्ण अङ्ग बन्न पुगेको छ। कर्णालीवासी जनताको लागि खानामा खाद्य पदार्थको विविधताको अभाव रहेको पाइन्छ। नदी, खोला, मूलको खुल्ला पानी र सोबाट सीधै संकलित प्रशोधन नगरिएको धाराको पानी पिउन बाध्य छन्। जुका पर्नु र भ्रूडा पखाला लाग्नु सामान्य रोग भएको छ।

खाद्य अधिकार, पोषण, स्वच्छ खानेपानी र सरसफाईको महत्त्व र आवश्यकताका सम्बन्धमा प्रभावकारी रूपमा चेतना फैलाउन सकिएको अवस्था छैन। यी वस्तुगत तथ्यहरूबाट कर्णालीका जनतालाई

स्थानीयस्तरमा उत्पादन हुने खाद्य पदार्थको उत्पादन प्रवर्द्धन, उपयोगिताको सचेतना र बजारीकरण गराउन सकिएको छैन । शरीरलाई आवश्यक पोषण प्राप्तिका लागि स्थानीय उत्पादित वस्तुको महत्त्व र खाद्यान्नको उपयोगमा विविधताको आवश्यकतालाई बुझाउन नसकिरहेको अवस्था छ ।

जुम्लामा न्यूनतम् खाद्य असुरक्षितको अवस्था (चरण १) मा रहेका ८० प्रतिशत घरधुरीहरूले आधारभूत खाद्यान्न आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सक्षम भए पनि भात, रोटी, सिमी, हरियो सागपात, आलु भात, सिमी जस्ता एकै प्रकारका कम विविधताको खानपानको अभ्यास रहेका पाइन्छ । मध्यमस्तरीय खाद्य असुरक्षाको अवस्था (चरण २) मा रहेका ४० देखि ६० प्रतिशत घरधुरीहरूले आधारभूत खाद्यान्न आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सक्षम भए पनि रोटी, तरकारी, भात, मकै कोलजस्ता एकै प्रकारका कम विविधतायुक्त खानपानको अभ्यास रहँदै आएको छ ।^{२६}

हुम्ला जिल्लामा साउनदेखि कात्तिक २०७० को अवधिमा भएको अध्ययनमा न्यूनतम् खाद्य असुरक्षितको अवस्था (चरण १) मा रहेका ५० देखि ६० प्रतिशत घरधुरीहरूको ५० देखि ६० प्रतिशत घरधुरीहरूले आधारभूत खाद्यान्न आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सक्षम भए पनि रोटी, सिमी, भात, सिमीजस्ता एकै प्रकारका खानपान रहेको पाइएको छ भने मध्यमस्तरीय खाद्य असुरक्षाको अवस्था (चरण २) मा रहेका ६० प्रतिशत घरधुरीहरूले आधारभूत खाद्यान्नको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सक्षम भएपनि एकै प्रकारका कम विविधता भएको खाद्यान्नको उपभोग जस्तै रोटी, सिमी, भात, मास, फापरको रोटी, चोतो आदि रहेको छ ।^{२७} यसका फलस्वरूप कडा शीघ्र कुपोषण ४ प्रतिशत र तीव्र बालकुपोषण १० प्रतिशत रहेको पाइएको छ ।

मुगुमा ४० देखि ६० प्रतिशत घरधुरीहरूले आधारभूत खाद्यान्न आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सक्षम भएपनि रोटी उनीहरूको दैनिक खानामा रोटी र भात वा सिमी वा भात र चाउचाउ वा मकै र सिमी रहेको छ । मुगुमा शीघ्र कुपोषण ७ प्रतिशत र मध्यम कुपोषण १६ प्रतिशत रहेको पाइएको छ ।

यी तथ्यबाट खानामा खाद्य विविधताको आवश्यकता सम्बन्धमा कर्णालीका जनतामा चेतना छैन । रोटी खुर्सानी भाङ्गसँग पिसेको नूनसँग खाने, भात र दाल मात्र खानाको रूपमा खाने गरेको र खानामा सलाद खाने प्रचलन रहेको पाइँदैन । आरु, स्याउ, काँक्राजस्ता फलफूल भोक मेटाउन खाइन्छ । कहिले खीर मात्र खानाको रूपमा खाने त दशैंको समयमा घर घरमै जसरी भए पनि खसी काट्ने र मासु खाने प्रचलन छ । पोषण खानाको विविधता पाइन्छ र विविध परिकार बनाएर खानुपर्दछ भन्ने चेतनाको सर्वथा अभाव रहेको छ । यस प्रकारको खानाबाट बालबालिका र गर्भवती तथा प्रसूती महिला बढी कुपोषित हुने गरेको पाइन्छ । घरको करेसावारीमा हरियो साग उम्रेको छ, भण्डारमा सिमी छ, बारीमा साग छ, मूला, काँक्रा र स्याउ छ, दही छ, सुकुटी मासु पनि छ, घ्यू पनि छ, तर पकाउन अल्छी मानी तयारी चाउचाउ उमाली तरकारीको रूपमा भात, रोटी खाने समेत गरेको अध्ययनका क्रममा देखियो । यस्तो खाने बानीले शरीरलाई आवश्यक पोषकतत्व परिपूर्ति हुन सक्दैन । खाद्य विविधता र पोषणको आवश्यकता बारे सचेत नहुनुबाट यस्ता आनिबानी र स्वभावले समेत कर्णालीमा खाद्य असुरक्षा र कुपोषणको अवस्था निम्त्याएको छ ।

२६ गणेश अधिकारी, जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जाल जुम्लाको प्रतिवेदन, साउन-कात्तिक २०७० ।

२७ आवधिक खाद्य सुरक्षाको अवस्था प्रतिवेदन, जिल्ला खाद्य सुरक्षा साउन-कात्तिक २०७० जुम्ला ।

कर्णालीमा खाद्य सञ्चय र वितरणको अवस्था

कर्णालीमा मानिसलाई उमेर र कामको प्रकृतिको आधारमा पोषणयुक्त खाद्यान्नहरूको आवश्यकताका सम्बन्धमा कुनै तथ्याङ्क छैन। कर्णालीका जनतालाई आवश्यकता पूर्ति गर्ने कति परिणामको पोषणयुक्त खाद्यान्नको उत्पादन हुन्छ र कति कुन पोषणयुक्त के कस्ता खाद्यान्नको अभाव रहेको छ भन्ने कुनै पनि एकिकृत अध्ययन समेत भएको पाइँदैन। कर्णालीमा खाद्यान्नको उत्पादन र सञ्चयको अवस्थाका एवंमा माग र आपूर्ति व्यवस्थाका जिम्मेवारी लिई समस्याको समाधान गर्ने जिम्मेवार निकायको सर्वथा अभाव छ। कर्णालीका घर परिवार र नजिकका स्थानीय बजारमा भएको खाद्य सञ्चयको अवस्था नियमित रूपमा सर्वेक्षण हुन सकेको अवस्था छैन। कर्णालीका जनताले घरको उत्पादित खाद्यान्नको सञ्चय परिवार आफैले गर्ने र नपुग खाद्यान्न स्थानीय जमीनदार साहू महाजन, स्थानीय बजार र नेपाल खाद्य संस्थानका स्थानीय कार्यालयबाट खरिद गर्ने गर्दछन्। कर्णालीका कतिपय मुगु र कालिकोटका गाउँहरूमा खाद्यान्न चामल एकैपटक कुटानी तथा भण्डारण गरी राख्ने नभई आज भात खाने हो भने आज नै आवश्यकताअनुसार धान ओखल वा ढिकीमा कुटी खाने चलन समेत रहेको पाइएको छ। यसबाट भात खानु विशेष खानाको रूपमा मान्यता दिएको प्रष्ट्याउँछ।

खाद्य संस्थान बाहेक अन्य निजी क्षेत्रका बजारमा रहेको खाद्यान्न संचितीको अवस्थाको सर्वेक्षण गर्ने कुनै संयन्त्र छैन। आफ्नो परिवारको उत्पादनबाट वर्षभरि खान पुग्ने परिवारको संख्या कम भएकोले धेरै जसो घरधुरीले आफूलाई आवश्यक पर्ने खाद्यान्नका लागि खरिद गरी संचित गर्ने गर्दछन्। खान नपुग्ने परिवार साहूको घरमा काम गरेका दिनमा सोही घरमा खाना र नास्ता खाने र ज्याला बापत खाद्यान्न नै लिई संचित गर्ने गरेको पाइन्छ। खाद्य संचितीका लागि साहूहरूको जग्गा अधिया (साजो) मा जग्गा भोग गर्ने, हलिया प्रचलनअनुसार ज्यालाबापत साहूको खेतबारीमा वाली लगाई उपभोग गर्ने गरेको पाइन्छ।

विश्व खाद्य कार्यक्रमले कर्णालीमा सञ्चालन गर्दै आएको कामको लागि खाद्यान्न कार्यक्रमअन्तर्गत कामबापत खाद्यान्न लिने र सञ्चय गरिराख्ने गरिएको समेत पाइन्छ। अन्य खाद्यान्नलाई खाद्यान्नको रूपमा नलिने भएकाले खाद्य सञ्चय भनेको चामलको सञ्चय हुने गरेको छ।

नेपाल खाद्य संस्थाले ढुवानी अनुदानमा खाद्यान्न कोटा उपलब्ध गराउँदै आएको छ। आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ का लागि जुम्लाका लागि ११९००, हुम्लाका लागि २०५००, मुगुका लागि १८८५०, डोल्पाका लागि २२५५० र कालिकोटका लागि ७८०० क्विन्टल चामल कोटा छुट्याएको छ। यस आर्थिक वर्षको साउनदेखि फागुन महिनासम्म ८ महिनाको अवधिमा जुम्लामा २९५.५५, हुम्लामा ५५०२.७७, मुगुमा ४७६३ डोल्पामा ८४७८.७४ र कालिकोटमा १२२७.२७ क्विन्टल चामल जनतालाई विक्री भएको देखिन्छ। २०७३ फागुनसम्मको अवधिमा जुम्लामा २०४६, हुम्लामा १०७३.५, मुगुमा ५९४४.५, डोल्पामा ९३९.२५ र कालिकोटमा ११४२.७१ क्विन्टल चामल सञ्चय रहेको पाइएको छ।^{२६} कर्णालीका जिल्लाका लागि छुट्याएको कोटाको चामल समयमै ढुवानी नहुने र खाद्य अभाव रहने जिल्लामा समयमै मागअनुसार कोटाको निर्धारण नगर्ने गरेको पाइन्छ। ढुवानी अपारदर्शी रूपमा हुने,

२८ नेपाल खाद्य संस्थानको वेबसाइटबाट साभार।

डिपोमा हुवानी नगरी बीचैमा बिक्री गर्ने र डिपो हुवानी बापतको रकममा अनियमितता गर्ने गरेको जस्ता गुनासाहरू पाइएका छन् ।

कालिकोट जिल्लाको कूल खाद्यान्न आवश्यकता २७०५० मे.टन, रहेको र जिल्लाको उत्पादन १४४७९ मे.टन भएकोमा जिल्लामा अपुग खाद्यान्न १२५७१ मे.टन रहेको वार्षिक जिल्ला विकास योजनामा उल्लेख भएको पाइयो । त्यस्तै जुम्ला जिल्लामा आ.व. २०७१/७२ खाद्यान्न अपुग १०३७ मे.टन भएको जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जालको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । तर उक्त अपुग हुने मुख्य खाद्यान्न के के हुन र तिनको आपूर्ति व्यवस्थापनका सम्बन्धमा कुनै योजना भएको कतै पाइएन ।

खाद्य संस्थानले डोल्पा जिल्लामा डोल्पा, काङ्गाउँ, तिन्जे र लिंकु डिपोबाट, हुम्ला जिल्लामा हुम्ला श्रीनगर र सर्केगाड, जुम्ला जिल्लामा जुम्ला एअरपोर्ट, धापा र जुम्लाकोट, मुगु जिल्लामा मुगु गमगडी, सोरु, श्रीकोट र पुलु र कालिकोट जिल्लाको मान्मखाडाचक्र, थिर्पु, र पादमघाटमा डिपो स्थापना गरी बिक्री वितरणको व्यवस्था गर्दै आएको नेपाल खाद्य संस्थानले जनाएको छ । तर जिल्ला सदरमुकाम बाहेकका डिपोहरूमा अधिकांश समय खाद्यान्न संचिती नहुने गरेको ती डिपोका नाउँमा आएको चामल सदरमुकामबाटै बिक्री हुने गरेको पाइएको छ । जिल्लास्थित प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा रहेको खाद्य समितिले खाद्य संस्थानको चामलको कोटा वितरण गर्ने गरेको पाइन्छ । जिल्ला स्थित सरकारी कर्मचारी, कारागार, सेना, प्रहरी र सर्वसाधारण जनताका लागि निर्धारण गरेको कोटाका आधारमा खाद्य संस्थाको खाद्यान्न चामल बिक्री वितरणको व्यवस्था हुँदै आएको छ ।

विश्व खाद्य संगठनले खाद्य सङ्कटमा परेका कर्णालीका गाउँमा कामका लागि खाद्यान्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ । कर्णालीका गर्भवती महिला र तिनका बालबालिकाको पोषण सुरक्षाका लागि गर्भवती भएको ६ महिनादेखि २३ महिना मुनिका सबै बालबालिकाका लागि विश्व खाद्य संगठनको सहयोगमा गैरसरकारी संस्थाहरूमार्फत ३ केजीको पौष्टिक आहार वितरण कार्यक्रम सञ्चालनमा छ । यो स्वास्थ्य संस्थामार्फत हरेक महिना वितरण गरिँदै आएको छ । तर, २०७३ साल पुस महिनापछि भने कार्यक्रम थप नभएको भनी वितरण नगरिएको स्थानीय लाभग्राहीहरूले बताएका छन् ।

मुगु जिल्लामा आ.व. २०७२/०७३ मा परेको खडेरीका कारण खाद्य सङ्कट परेको समाचार आयो । मुगु जिल्लाका खाद्य सुरक्षामा क्रियाशील संस्थाहरूले काठमाडौंमा प्रधानमन्त्रीलगायत सरोकारवाला निकायमा ज्ञापनपत्र दिए । मुगाली जनतामाथि परेको खाद्य सङ्कट टार्ने प्रधानमन्त्री समेतले प्रतिनिधिरूसँग प्रतिवद्धता जारी गरे । जुम्लास्थित खाद्य संस्थानमा जुम्लामा यातायातको सुविधापश्चात् खाद्य संस्थानमा चामलको कोटा लिनेको संख्या न्यून हुँदै गएकोले चामल बिक्री नभई मौजदात रहेको अवस्था थियो । जुम्लाबाट मुगुमा खाद्यान्न हुवानी गर्न अर्थ मन्त्रालयले आपूर्ति मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र भन्दै आपूर्तिसँग परामर्श बैठकको समेत आयोजना गर्‍यो । आपूर्तिले टिप्पणी उठाई मन्त्रपरिषद्मा पेश गर्‍यो । मन्त्रपरिषद्ले आगामी बजेटमा यस्ता समस्यालाई सम्बोधन गर्ने गरी नीतिगत निर्णय गर्‍यो तर हुवानी भाडा उपलब्ध नगराएकाले चामल हुवानी हुन सकेन । खाद्य सङ्कट जनताले कसरी टारे कसैलाई पत्तो भएन । नेपाल खाद्य संस्थानले खाद्य सुरक्षा भण्डारको जिम्मेवारी प्राप्त गरेको छ । राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा

भण्डारमा २५ हजार मे.टन सञ्चित गरेको छ भने सार्क खाद्य बैंकमा ८ हजार मे. टन संचित रहेको जनाइएको छ । तर मुगालीको खाद्य सङ्कट टार्न कोही जिम्मेवार भएनन् ।

कालिकोट नानीकोटका जनताले आ.व. २०७३ सालमा खाद्यान्न सङ्कट टार्न जनताले कामका लागि खाद्यान्न कार्यक्रम सम्पन्न गरे । भोको पेटमा काम सम्पन्न गरेका जनताले काम सम्पन्न गरेको रकम भुक्तानीका लागि पटक पटक अर्थ र आपूर्ति मन्त्रालयले धाउनु पर्‍यो, आर्थिक वर्ष सकियो । तर, पनि खाद्यान्न जोहो गरेको रकम पाएनन्, रकम निकासका लागि हजारौं रकम खर्चेर सिंहदरवारका मन्त्रालय धाइरहेको समेत भेटियो । यसबाट सरकारमा बस्ने अधिकारीहरूको खाद्य सुरक्षाप्रतिको संवेदनहीनतालाई प्रष्ट्याउँछ ।

कर्णालीको खाद्य सुरक्षाको लागि आपूर्ति र वितरणसम्बन्धी ठोस योजना नभएकोले कुनै कारणले कतै गम्भीर रूपमा खाद्य सङ्कटको चरम अवस्था देखा परेपछि राहत र उद्धारका नाउँमा खाद्यान्न चामल वितरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरेको पाइन्छ । कर्णालीको बजार स्वचालित रूपमा खाद्य सङ्कटलाई थेक्न सक्ने गरी विकसित भइसकेको छैन । खाद्य सङ्कटलाई सामना गर्ने जनतासँग क्रयशक्ति कमजोर छ । स्थानीयस्तरमा दीगो विकासका कार्यक्रम नभएकोले खाद्य सङ्कट कर्णालीको नियती बन्दै आएको छ । कुनै मौसममा खडेरी, हिमपात, असिना जस्ता विपद्का कारण खाद्यान्न सङ्कटको अवस्था आए खाद्य आपूर्ति व्यवस्थापनमा पूर्व तयारीको अवस्था र संयन्त्र कमजोर छ । भोकमरीको आपतकालीन अवस्था आई पुगेपछि आपूर्तिमा चटारो पर्ने गरेको पाइन्छ ।

खाद्यान्नको उत्पादनले वर्षभरि खान नपुग्ने परिवारको खाद्य सञ्चयको अवस्थाका सम्बन्धमा नियमित सर्वेक्षण गरी निजी तथा सरकारी क्षेत्रको साभेदारीमा आवश्यकताअनुसारको खाद्यान्नको आपूर्ति व्यवस्थापनको कामलाई प्रभावकारी बनाई पर्याप्त उपलब्धता र सहज पहुँच स्थापन गर्नु नै कर्णालीको खाद्य सुरक्षाको चुनौती रहन गएको छ ।

हुम्ला र डोल्पा जिल्लामा सडक यातायात नपुगेको र हवाई सेवा र घोडा खच्चरबाट ढुवानी गर्नुपर्ने अवस्था छ । अन्य जिल्लाका जिल्ला सदरमुकामसम्म सडकमार्ग पुगे पनि सडक स्तरोन्नतिको अभावमा कर्णाली राजमार्ग कालमार्गको रूपमा परिचित छ । यी क्षेत्रका गामीण भेगमा अझै पनि सडक यातायात नपुगेकाले ढुवानी अवस्था कठिन रहँदै आएको छ । कर्णालीमा स्थापित जिल्ला सदरमुकाम बाहेकका खाद्य संस्थानका डिपोहरू खाद्यान्न आपूर्तिको अभावमा बेकामी रहँदै आएका छन् । खाद्य डिपोहरूका नाउँमा छुट्याइएको कोटा चामल सम्बन्धित डिपोमा नपुग्ने र सदरमुकामबाटै विक्री हुने गरेको पाइनुबाट खाद्य आपूर्तिको क्षेत्रमा अनियमितता हुने गरेको समेत देखिन आउँछ ।

खाद्यान्नमा अनुदान र त्यसको प्रभाव

कर्णालीमा खाद्य अभाव देखाएर खाद्यान्न अभावलाई परिपूर्ति गर्न नेपाल सरकारको आफ्नो बजेटमार्फत र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था विश्व खाद्य कार्यक्रममार्फत दशकौंदेखि खाद्यान्न चामल अनुदानका कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएका छन् । खाद्यान्न अनुदानअन्तर्गत नेपाल खाद्य संस्थानमार्फत सरकारले खाद्यान्न ढुवानीमा अनुदानमा वार्षिक करोडौं रूपैयाँ खर्चेने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै विश्व खाद्य कार्यक्रमले

कामका लागि खाद्यान्न र खाद्य सुरक्षा कार्यक्रमअन्तर्गत करौडौं रूपैयाँ बराबरको चामल कर्णालीमा वितरण गरेको पाइन्छ। नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ को बजेट मन्तव्यमार्फत कर्णालीका जनताको जन्म मरणको अवस्थामा २० केजी चामल अनुदानमा उपलब्ध गराउने घोषणा गरेको छ। पोषण सुरक्षा कार्यक्रमअन्तर्गत गर्भवती महिला र शिशुका लागि प्रति महिना तीन केजी तौलको पौष्टिक आहारको वितरण गर्दै आएको छ।

बजारमा खरिद गर्दा महङ्गो पर्ने आफ्नो उत्पादनले नपुग्ने खाद्यान्न चामल अनुदानमा कर्णालीवासीले प्राप्त गर्नु सुखद् र खुशीको कुरा हो। प्रतिकूल भूगोल र हावापानीका कारण धानको उत्पादन कम हुने भएको र भात खानाका लागि सहज र लोकप्रिय खाना समेत भएकोले चामलको महत्त्व कर्णालीमा बढ्न जानु स्वाभाविकै हो। कर्णालीमा अरु प्रमुख खाद्यान्न बाली गहुँ, मकै, जौ, कोदो, फापर र चिनोजस्ता बालीहरूको प्रशस्त मात्रामा उत्पादन हुन सक्ने भएकोले उक्त खाद्य पदार्थप्रति कम आकर्षण भएको र जुम्ली मार्सी चामल तत्कालीन राजा महाराजाका भान्सासम्म पुग्ने भई धनीमानी सम्पन्नहरूले खाने गरेका कारण जुम्ली मार्सी चामललाई खाद्यान्नको उच्च कोटीमा राखिंदै आयो। भात खानु र भात खुवाएर भोज गर्नु प्रतिष्ठाको विषय बन्दै गयो। भौगोलिक विकटताका कारण चामलको आयात कठिन भएकोले चामललाई खाद्यान्नको प्रतिष्ठाको वस्तु बनाइयो। चामलको अभावलाई कर्णालीको खाद्यान्नको अभावको रूपमा लिनु, कर्णालीका जनतालाई अनुदानमा चामलको कोटा वृद्धि गर्नु र वितरण गर्न पाउनु राजनीतिको सान र संगठनको मूल आधार बन्दै आयो। स्थानीय रैथाने बालीको उपभोग र उत्पादन घट्दै आयो। अनुदानमा प्राप्त पोषण प्याकेटले घरमै पाइने खाद्य पदार्थबाट बन्ने पोषिलो आहार बनाउन ज्ञान र सीपलाई वृद्धि गराएन भनै भएको परम्परागत ज्ञान सीपसमेत बिसर्गियो। यस्ता अनुदानका कार्यक्रमले पोषणसम्बन्धी ज्ञान सीप र स्थानीय स्रोत साधनको उपभोगलाई अभिवृद्धि गर्न भन्दा अन्ततः आयातीत प्रशोधित पोषणको प्रबर्द्धनमा सहयोग पुग्न जान्छ।

नर्वेमा धान फल्दैन, तेल बेच्छ, वासमति चामल आयात गर्दछ। गोलनहाइट जस्तो मरुभूमिमा खेति गरिन थालिएको छ। तर विडम्बनाको कुरा कर्णाली न नर्वे हो न गोलनहाइट। यहाँ त उत्पादन परिमाणमा केही कमी भएपनि सबै प्रकारका प्रमुख बालीहरू उत्पादन हुने भूमि र हावापानी छ। मकै, जौ, गहुँ, फापर, चिनो, कागुनो, कोदो, उवा, मार्सी चामल, सिमी, आलु, लट्टे, वेथे, स्याउ, आरु, ओखर, जंगलमा सितै पाइने बाको, गिठ्टा, भ्याकुर, ढोकायो, आक्चेको प्रशस्त उत्पादन हुने तथा पशु पंक्षी तथा माछापालन गरी कृषिको विकासबाट जनताको खाद्य असुरक्षाको अवस्थामा सुधार र सम्वृद्धि ल्याउन सकिन्छ। जडिबुटी, जलस्रोत, पर्यटनको विकासबाट यस क्षेत्रका जनताको आर्थिक विकासका साथै नेपालकै समृद्धिको प्रशस्त सम्भावना छ। यस क्षेत्रको गर्न सकिने विकासका क्षेत्रहरूको पहिचान तिनको प्रबर्द्धनमा चासो दिएको पाइँदैन। कर्णालीको विकासका नाउँमा अनुदानको चामल वितरण गर्नु नै पुरुषार्थ ठान्ने सरकार र विकासे संस्थाहरूको योजनाले समृद्ध आत्मनिर्भर कर्णालीको कृषि अर्थतन्त्र ध्वस्त भयो। रैथाने बालीहरूको उपभोग गर्ने गरीबहरू मात्र भए। विकासका नाउँमा श्रमको बदला समेत पनि चामल नै वितरण गर्ने, नगद नदिने कार्यक्रमले भनै भाते संस्कृति निर्माण गर्‍यो। चामल नहुनु खाद्य असुरक्षाको परिभाषा बन्यो। कर्णालीका जनताको समृद्धिका लागि रोजगारीको प्रबर्द्धन गर्ने र

आमदानीको स्रोतहरू अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुग्ने कार्यक्रम सञ्चालनतर्फ ध्यान नदिनु अर्को विडम्बना बन्थो । अनिकाल, खाद्य सङ्कटका नाउँमा अनुदानमा चामल बाँड्ने कार्यक्रमले अन्ततः कर्णालीवासीलाई अल्ल्छी मात्र बनाएन तिनको मानव मर्यादामा आँच पुऱ्याएको छ । कर्णालीमा खाद्य संस्थानका प्रमुखले कुनै दल र नेताको राजनीति सपार्ने र बिगार्न सक्ने हैसियत राख्दै आएको समेत पाइन्छ । चामलको अनुदानका कार्यक्रमले कर्णालीका जनतालाई राजनीतिक नेताहरूको गरीब जनतामाथि राजनीति गर्ने एजेण्डा बनाएको र जनतालाई भुलाएको अवस्था छ ।

अनुदानमा चामल प्राप्त हुने भएपछि रैथाने बालीको उपभोग र उत्पादन घट्दै गएको छ । रैथाने बालीहरूको संरक्षण र उत्पादन प्रबर्द्धन गरी उचित बजारीकरणका माध्यमद्वारा यस क्षेत्रका जनताको आयआर्जनको मूल स्रोत बनाउने र प्रभावकारी कार्यक्रम ल्याउनतर्फ राज्यको ध्यान जान आवश्यक छ । खाद्यान्नमा निरन्तर अनुदानमा आश्रित रहने र निर्वाहमुखी कृषिमा जनता भुलिरहनु भन्दा कृषिमा व्यावसायिकरणका माध्यमद्वारा कृषिमा रोजगारी सिर्जना र उत्पादन वृद्धिमा ध्यान दिन आवश्यक छ । यसैले खाद्यान्न अनुदानका कार्यक्रमलाई केवल राहत र उद्धार कार्यमा सीमित गरी यसमा खर्चने रकमलाई व्यावसायिक कृषिको दीगो विकासमा खर्चन आवश्यक छ ।

खाद्यान्नमा परनिर्भरता हटाउने उपायहरू

परनिर्भरताले मानिसको आत्मस्वाभिमानमा चोट पुऱ्याउँछ । मानिसको जीवनको अत्यावश्यक वस्तु खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर हुनु कसैका लागि पनि आफैँमा सुखद र खुशीको कुरा हो । विज्ञान र प्रविधिको विकासले मरुभूमिमा खेति हुन थालेको छ । कुनै बाली उत्पादन गर्न मौसम कुनै तथा वादल हेर्न पर्दैन । यसैले ईच्छाशक्ति भए विज्ञानको विकासले सबै कुराको सम्भव भइसकेको छ । मौसमको भविष्यवाणी गर्न सकिने भएको छ । कृषि विज्ञानमा भएको चमत्कारको यस अवस्थामा आइपुग्दा इतिहासमा गौरव बोकेको समृद्ध नेपालको कर्णाली क्षेत्र आज अनिकाल र भोकमरीको पर्याय बन्नु आफैँमा दुखद् भएको छ । यसैले हाम्रो विकासमा कहाँ कमजोरी भयो विकासका नाउँमा कहाँबाट बाटो बिराई बिनासको उल्टो बाटो हिँड्यौ त्यसको यथार्थ मूल्याङ्कन गरी सही बाटो पहिल्याउन आवश्यक भएको छ ।

हरेक खाद्यान्नले आ-आफ्नो पोषण र स्वास्थ्यवर्द्धताको महत्त्व बोकेको हुन्छ । हरेक रोगको निदानका लागि खाना नै औषधि भएको र खानाले नै मानिसलाई स्वस्थ राख्न सहयोग पुऱ्याउँछ । आफ्नो रुचीअनुसार खानालाई औषधिको रूपमा उपभोग गर्ने शिक्षा र चेतनाको विकास गर्न आवश्यक छ । तर, अहिले नेपाली बजारमा विषादि र रासायनिक मलको प्रयोगले खाद्यान्न खाना जस्तो छैन । खाद्यान्नलाई औषधीय गुणको रूपमा बुझ्ने र स्वच्छ, सन्तुलित खाना दीर्घ जीवनका लागि वरदान बन्न सक्दछ भन्ने कुरा बुझ्न र बुझाउन जरुरी छ । शिक्षाका माध्यमद्वारा हरेक जनतालाई खाद्यान्नको उपभोग र उपयोगितासम्बन्धी आधारभूत ज्ञान दिलाउन, कृषि पेशाप्रति आकर्षण बढाई जीवनोपयोगी बनाउन आवश्यक छ ।

सबै प्रकारका खाद्यान्न सबै ठाउँमा समान लाभमा उत्पादन हुन असम्भव हुन्छ । अहिलेको खुल्ला बजार व्यवस्थामा हरेक कृषकले आफूलाई चाहिने सबै प्रकारका खाद्यान्नको उत्पादन एकै पटक गर्न

र त्यसबाट पर्याप्त लाभ लिन सम्भव हुँदैन । यस्तो कृषि पेशा निर्वाहमूखी मात्र हुन जान्छ । कर्णालीमा उत्पादित हरेक खाद्यान्नमा पोषण र स्वच्छताको मात्रा अधिक रहेको पाइन्छ । कर्णालीमा उत्पादन हुने खाद्यान्नमा रहेको स्वच्छतालाई कायम राख्दै विज्ञानको प्रगति र प्रविधिको सहयोगबाट कर्णालीमा प्रमुख बालीहरूको उत्पादनमा आत्मनिर्भर बनाउन सकिन्छ । स्वच्छ प्राङ्गारिक कृषिको उत्पादनबाट मनगो आमदानी लिन सकिने भएकाले यसको व्यावसायिक कृषिको प्रवर्द्धनका माध्यमद्वारा कर्णालीका जनतालाई कर्णालीकै उत्पादनले खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउन सकिने विश्वास गर्न सकिन्छ । तथापि कृषिमा आत्मनिर्भर बनाउने कुरा त्यति सहज छैन ।

कर्णालीलाई खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउन कर्णालीमा उत्पादन हुने कर्णालीका हरेक रैथाने बालीको संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकास गर्न आवश्यक छ । सोको लागि केही प्रमुख बाली तथा पशुपालनका लागि पकेट क्षेत्रको रूपमा घोषणा गरी त्यस्ता पकेट क्षेत्रमा प्राविधिक र प्रविधिको सहयोगका माध्यमद्वारा महसूस हुने गरी नमूनाको रूपमा कृषि उपजको उत्पादन वृद्धि गर्ने र स्वच्छ प्रभावकारी बजारीकरणका माध्यमद्वारा किसानलाई आफ्नो उत्पादनबाट आय आर्जन गर्न सक्ने विश्वासयोग्य अवस्थाको सहजीकरण आवश्यक हुन्छ ।

खाद्यान्नको आत्मनिर्भर हुनको लागि स्थानीय उत्पादन गर्ने जमीनको उत्पादकत्व बढाउनको साथै उन्नत विउको संरक्षण र विकासमा ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ । अहिले विश्वमै विषादीको अनियन्त्रित प्रयोगबाट बजार आतंकित बनिरहेको अवस्थामा विषादि र रासायनिक मलबाट प्रभाव कम रहेको कर्णाली क्षेत्रलाई प्राङ्गारिक कृषिको विकास गरी पहिचान दिन आवश्यक छ । यसका लागि जैविक मल र विषादीको उपलब्धताको सुनिश्चिता र यसको प्रयोगका सम्बन्धमा व्यापक शिक्षा र सचेतना प्रदान गरी यसको पूर्वाधारहरूको विकासमा ध्यान दिई कृषि उत्पादनमा वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

कृषिमा आत्मनिर्भर बन्न सिंचाई र मलको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । पर्याप्त सिंचाई सुविधाको व्यवस्था सरकारले पूरा गर्नुपर्दछ, भने सिंचाई कुलोको मर्मत संभार समेतका दीगो व्यवस्थापनको जिम्मा लाभग्राही किसानहरूको हुनुपर्दछ । प्राङ्गारिक मल कारखानाको स्थापना र उचित मूल्यमा मलको आपूर्ति व्यवस्थापन सरकारले गर्नुपर्दछ । कृषि उत्पादनमा भइरहेको परम्परागत तौरतरीकामाथि विज्ञानसम्मत समीक्षा र आवश्यक सुधारको आवश्यक छ । मान्छेलाई बाँच्ने प्रमुख आधारको रूपमा रहेको कुनै पनि उत्पादनशील जमीन स्वामित्व र कब्जाको नाउँमा कसैलाई कुनै बहानामा बाँफो राख्न दिइनु हुँदैन । जमीन बाँफो राखे खाद्यान्नको उत्पादन नहुने र खाद्यान्नको उत्पादन नभए खाद्यान्नको उपलब्धतामा अभाव सिर्जना भई खाद्य सङ्कटको अवस्था सिर्जना हुन जाने भएकाले उत्पादनशील भूमि बाँफो राख्नु मानिसको बाँच्न पाउने अधिकारविरुद्धको कार्य हुन जान्छ । यसैले भूमि बैंकको स्थापना गरी भूमिको किसानको उपयोगको सुनिश्चित गर्न, भूमि बभ्याउने प्रवृत्तिलाई अन्त्य गर्न र भूमिको स्वामित्वकर्तालाई समेत लाभ प्रदान गर्न सकिन्छ ।

कर्णालीका रैथाने बालीहरूको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका साथै कर्णालीको हावापानी सुहाउँदो उन्नत जातका बढी उत्पादन दिने किसानले रुचाएको अन्नबालीको बीउ विकास र प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक छ । विश्वका यस्तै हावापानी भएका विकसित मुलुकबाट ज्ञानसीप सिक्ने र कृषि उत्पादनमा योगदान गर्ने

प्रतिवद्ध कृषि विज्ञ र कृषकहरूलाई प्रोत्साहन गर्न सके खाद्यान्न विविधतामा योगदान र उत्पादनमा वृद्धि हुन गई आत्मनिर्भर बनाउन सकिन्छ ।

उत्पादन वृद्धि गरी कृषिमा आत्मनिर्भर बनाउन कर्णालीमा हाल कृषि उत्पादनमा भैरहेको महिलाको भूमिकालाई सम्मान गर्नुपर्दछ । कृषिमा उत्पादनमा महिलाको वित्तीय पहुँच स्थापित गर्न र शोषणयुक्त हलिया प्रथाको अन्त्य गरी वास्तविक किसानको भूमिको उत्पादनमाथिको अधिकारलाई सुनिश्चित गरिनुपर्दछ । कृषिसम्बन्धी नीति र कार्यक्रमहरूको निर्माणमा किसानहरूको भूमिकालाई सम्मान गर्नुपर्दछ । खाद्य सम्प्रभूताको हकको बुझाइमा एकरूपता ल्याउन कानूनको निर्माण गरी किसानको हकलाई थप सुनिश्चित गरिनुपर्दछ ।

कृषि क्षेत्रमा भईरहेको अप्राविधिकहरूको बोलवालालाई अन्त्य गर्ने र चुनिएका कृषि प्राविधिकहरूबाट परिणाममुखी कार्य सम्पादनको सुनिश्चित गर्नु आजको चुनौती रहेको छ । कृषकहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने प्रभावकारी कार्यक्रमहरू घोषणा र प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी कृषिमा भइरहेको अनियमितता, प्रशासनिक ढिलासुस्ति, गैरजिम्मेवारीपन र कमिसनमुखी प्रवृत्तिको अन्त्य गर्न सकिने भई कर्णालीमा खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउन सकिन्छ ।

कर्णालीमा खाद्य अधिकार संरक्षणमा देखिएका समस्याहरू

खाद्य अधिकार संरक्षणको विषय मानिसको मानव अधिकार संरक्षण विषय भएकोले आफूले चाहेको खाद्यान्न निर्वाध रूपमा उत्पादन, प्राप्ती तथा उपभोग गर्न पाउनु पर्दछ । तर कर्णाली जस्तो विकट भौगोलिक अवस्थामा रहेको क्षेत्रका जनताको खाद्य अधिकार संरक्षणको विषय कम चुनौतीपूर्ण छैन । अशिक्षा, गरीबी र आर्थिक उपार्जनका स्रोतहरूको कमी छ । कर्णालीको असहज भूगोल र यातायातको असहजताका कारण विविध खाद्य वस्तुको उपलब्धता, पहुँचमा स्थायित्व स्थापना गर्न त्यति सहज छैन ।

राजनीति गर्ने र सरकारमा बस्नेहरूले कर्णालीको कृषि विकास गरी उत्पादन वृद्धि गरी दीगो विकासमा योगदान गर्न भन्दा खाद्य अनुदानका कार्यक्रम सञ्चालन गरी लोकप्रिय बन्ने होडबाजीमा लागे । कर्णालीको अन्नबालीको उत्पादनमा वृद्धि र विकासका माध्यमद्वारा समृद्धिका लागि कुनै पनि परिणाममुखी जनताको प्रसंशायोग्य योगदान भएनन् ।

कर्णालीमा खाद्य अधिकार र खाद्य सुरक्षासम्बन्धी शिक्षा र चेतना अवस्था कमजोर रहेको छ । कर्णालीका जनतामा परम्परागत रूपमा खानेबानीमा परिवर्तन ल्याउन नसक्नु अर्को चुनौती रहन गएको छ । खाद्यान्न उपभोगमा विविधताको आवश्यकता र पोषणको महत्त्वसम्बन्धी शिक्षा र सचेतनामा कमी भयो ।

कृषि उत्पादन वृद्धि र रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जनाका माध्यमद्वारा जनताको क्रयशक्तिमा वृद्धिका कार्यक्रम पर्याप्त र प्रभावकारी भएनन् । अनुदानको चामलले भात संस्कृतिको विकास गर्‍यो । घरमा चामल नहुनु खाद्य असुरक्षाको मुख्य सूचक बन्न गयो । स्थानीय रैथाने अन्नबालीहरूको उत्पादन र उपभोग घट्दो क्रममा पुग्न गएको छ । स्थानीय रैथाने खाद्य पदार्थको परम्परागत तरीकाले उपभोग गर्ने बाहेक नयाँ स्वाद र रुचीअनुसारका विभिन्न परिकारहरू बनाउने ज्ञान, सीप र प्रविधिको अभाव

छ। कृषि क्षेत्रमा लाग्नेहरूको समाजमा सम्मान भएन, परिश्रमी भन्दा दलाली गरी खानेहरूको समाजमा प्रभाव र प्रभुत्व बढ्दै गएको छ।

कर्णालीको कृषि पेशा निर्वाहमुखी छ। व्यावसायिक कृषिको प्रवर्द्धनका माध्यमद्वारा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिएको अवस्था छैन। कृषि क्षेत्रमा सरकारका कृषि विकासका कार्यक्रममा छरिएका बजेट वालुवामा पानी बराबर हुँदै आएका छन्। कृषिसम्बन्धी तथ्याङ्कको सर्वथा अभाव छ। अनुसन्धानका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी छैनन्। अनुसन्धानबाट प्राप्त प्रतिफलको फाइदा कृषकले अनुभूत हुने गरी उपयोग गर्न पाएका छैनन्। कृषि प्राविधिकहरूको अभाव मात्र होइन तिनमा जिम्मेवारीबोधको समेत अभाव भएकाले तिनमा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन हुन जरुरी भएको छ। उन्नत जातको गाई पालनमा वर्षौंअघि प्राप्त भइसकेको उदाहरणीय उपलब्धिलाई विविध कारण देखाउँदै पशु कार्यालयले प्रचार र विस्तार गर्न सकेको छैन। यसैले कर्णालीमा सञ्चालित कृषिका कार्यक्रमहरू परिणाममुखी बनाउन आवश्यक छ।

खाद्य सुरक्षालाई समूह र क्षेत्रका आधारमा सम्बोधन गर्दा अनुचित रूपमा लक्षित वर्ग भन्दा बाहिरकाले फाइदा लिइरहेको पाइन्छ। यो कार्यक्रमको असफलता र सर्वाधिक भूल हो। खाद्य सुरक्षाका कार्यक्रम लक्षित परिवारसम्म पुऱ्याउन आवश्यक छ। खाद्य सुरक्षा नभएका परिवारसम्म पुगी तिनलाई खाद्यान्नको अभावबाट सुरक्षित गराउन उपयुक्त तथ्याङ्कका आधारमा प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक छ। यसका लागि जिल्ला खाद्य सुरक्षा अनुगमन सञ्जालको थप प्रभावकारीताको खाँचो छ। खाद्य असुरक्षा रहेका परिवारको दीगो खाद्य सुरक्षाका लागि सरोकारवालाहरूको भूमिकालाई प्रभावकारी र परिणाममुखी बनाउन जरुरी छ।

कर्णालीमा खाद्य सुरक्षा र आपूर्तिका लागि भएका प्रयासहरू

नेपाल सरकारको राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१ को उद्देश्यमा खाद्य सुरक्षाका लागि दूर्गम क्षेत्रहरूमा कम तौल तथा बढी मूल्य जाने कृषि वस्तुहरूको उत्पादनमा प्राथमिकता दिइएको थियो। खाद्य सङ्कट भएका जिल्लाहरू तथा अञ्चल विशेष गरी कर्णाली अञ्चलको लागि स्थानीयस्तरमा उत्पादन वृद्धिको सम्भावना भएका खाद्यान्न तथा अन्य कृषि उपजलाई प्रोत्साहन गरी खाद्यान्न उत्पादन/वितरणलाई एकीकृत रूपमा कार्यक्रम सञ्चालनको लागि समन्वय, सूचना तथा सम्पर्क स्थापित गर्ने ध्येय लिएको पाइन्छ। नीतिको दफा (१३) ले अतिवृष्टि, अनावृष्टि, रोग, किरा एवं अन्य दैवी प्रकोपहरूको आंकलन र कृषि राहत परिचालनका लागि सर्भे सर्भिलेन्स प्रणाली स्थापित गरी क्रियाशील राखिने उल्लेख छ।

कृषि व्यवसाय प्रवर्धन नीति २०६३ ले परम्परागत स्थानीय मौलिक कृषि वस्तु एवं सम्बद्ध प्रविधिहरूको पञ्जीकरण तथा प्रवर्द्धन गर्न नीतिगत उद्देश्य राखिएको छ।

तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/६५-२०६६/६७) मा गरीबी निवारण र खाद्य असुरक्षाको सम्बोधन नेपाल सरकारको उच्च प्राथमिकताको विषय राखेको पाइन्छ। अन्तरिम संविधानमा सम्पूर्ण नेपाली नागरिकको खाद्य वस्तुमाथिको अधिकार समावेश गरिएकोले सोपछि नेपालको योजना निर्माणको इतिहासमा पहिलो पटक उक्त योजनाले खाद्य सुरक्षासम्बन्धी एक अध्याय समावेश गरिएको सम्बोधन

गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ। उक्त अन्तरिम योजनाको अध्याय ४ मा खाद्य सुरक्षालाई सम्बोधन गरिनु पर्ने एक महत्त्वपूर्ण प्रश्नको रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। योजनाको रणनीतिमा खाद्य सुरक्षा, स्वास्थ्य तथा शिक्षा लगायतका सामाजिक एवं आर्थिक पक्षका आधारमा कतिपय व्यक्ति, समूह र समुदाय आजको एक्काइसौं शताब्दीमा पनि मानवीयताका हिसाबले अस्वीकार्य जीवन बाँचिरहेकाले त्यसलाई सुधार गर्न लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छन् भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ।

त्रिवर्षीय योजना (०६७/०६८-०६९-०७०) को आधारपत्रको सि.नं. ७.१९ को कृषि तथा खाद्य सुरक्षा शीर्षकको रणनीति नं. ३ मा, “खाद्य, कृषि, तथा पशु पंक्षीजन्य वस्तुको गुणस्तर परीक्षण, अनुगमन र नियमनलाई प्रभावकारी बनाउने,” कार्यनीतिको नं. १.१२ मा खाद्यान्न उत्पादन न्यून हुने र खाद्य तथा पोषण असुरक्षित क्षेत्रहरूमा स्थानीयस्तरमा सम्भाव्य कृषि उपजको उत्पादन तथा उपयोग गर्न विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छ। सि.नं. ७.२४ को आपूर्ति व्यवस्थाको उद्देश्य नं. २ मा दूर्गम पिछडिएको क्षेत्रमा स्थानीय उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी खाद्यान्न परनिर्भरता हटाउने र गरीब जनतालाई राहत पुऱ्याउन एकीकृत आपूर्ति संयन्त्रको विकास गर्ने भनिएको छ।

सोही व्यवस्थाको कार्यनीतिको सि. नं २.१ मा दूर्गम तथा पिछडिएका क्षेत्रमा खाद्यान्न, नून, पेट्रोलियम पदार्थ लगायतका अत्यावश्यक वस्तुको सरल सहज, दीगो तरीकाले आपूर्ति व्यवस्था मिलाउन सरकारी संस्थान, निजी क्षेत्र सहकारी क्षेत्र तथा स्थानीय निकाय समेतलाई परिचालन गरिने छ भन्ने र सि.नं. २.६ मा दूर्गम क्षेत्रमा खाद्यान्न माथिको परनिर्भरता हटाउन स्थानीय खाद्य उत्पादन प्रबर्द्धनसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनमा जोड दिइने छ भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ।

दीर्घकालीन कृषि योजना (१९९५-२०१५) ले कृषि उत्पादन वृद्धिमा जोड दिँदै केही प्राथमिक क्षेत्र पहिचान गरेको छ। जस अनुरूप धान, स्याउ, अमिलो जात, तरकारी, पशुपालन र वनजन्य उत्पादनहरू जस्ता मुख्य उत्पादनलाई प्रबर्द्धनको लागि छनौट गरेको छ। यसले कृषि व्यापारको विकासलाई कृषि व्यावसायिकरणको एक महत्त्वपूर्ण पक्षको रूपमा सिफारिश गरेको पाइन्छ।

बीस वर्षे कृषि विकास रणनीतिको लक्ष्यहरूमध्ये एउटा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुधार गर्नु रहेको छ। यसले बहुक्षेत्र पोषण योजना (MSNP) र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजना (FNPS) सँग निकट रूपमा समन्वय गर्ने उल्लेख गरिएको छ।

खाद्य सुरक्षालाई उच्च प्राथमिकता खाद्य सुरक्षाका दृष्टिले जोखिममा रहेका कर्णालीका पाँच जिल्लासमेत मध्य तथा सुदूर पश्चिमका १३ जिल्लाहरूमा जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जालहरूको स्थापना भएका छन्। केन्द्रीयस्तरमा कृषि विकास मन्त्रालय, खाद्य सुरक्षा अनुगमन इकाई र राष्ट्रिय योजना आयोगमा राष्ट्रिय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा सचिवालयको स्थापना गरी नियमित रूपमा खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली स्थापना भई न्यूनतम् खाद्य असुरक्षित, मध्यमस्तरीय खाद्य असुरक्षित, उच्चतम् खाद्य असुरक्षित, गम्भीर खाद्य असुरक्षित, मानवीय आपतकालीन अवस्थाको नियमित अनुगमन मूल्याङ्कन गरी चौमासिक रूपमा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्दै आएको छ। यसबाट खाद्य असुरक्षा रहेका क्षेत्रमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सरोकारवालालाई सहयोग पुग्ने विश्वास लिइएको छ।

नेपालमा खाद्य सुरक्षासम्बन्धी भएका नीति कानूनी तथा कार्यक्रमहरूको विकासक्रमलाई हेर्दा यी सबै खाद्य अभावको पर्याय बन्दै आएको दूर्गम पछाडि पारिएको कर्णालीका जनताको खाद्य सुरक्षालाई सम्बोधन गर्ने नाउँमा जोडिएर आएको पाइन्छ।

हाल सञ्चालित चौधौँ योजना (अन्तरिम योजना २०७३/७४ देखि २०७५/७६) को स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी क्षेत्रगत उद्देश्यमा स्वस्थ जनशक्ति तयार गर्ने, रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता बढाउने, गुणस्तरीय र पोषणयुक्त खाद्य सामग्रीमा पहुँच बढाउनु रहेको उल्लेख छ। पोषणयुक्त खानेकुराको बारेमा चेतना बढाउँदै यससम्बन्धी सेवाको पहुँच आमनागरिकसम्म पुऱ्याउने योजनाको रणनीति रहेको छ। आ.व. २०३६/३७ देखि सालवसाली स्वास्थ्य मन्त्रालयबाट एकीकृत बालस्वास्थ्य एवं पोषण कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेको छ। यसअन्तर्गत भिटामिन 'ए' वितरण गर्ने समेत भएको योजनाले उद्देश्य राखेको छ।

नेपाल सरकार तथा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूमार्फत कर्णालीको खाद्य सुरक्षा सम्बन्धमा विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। जिल्लास्थित कृषि विकास कार्यालय, जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय, जिल्ला पशु सेवा कार्यालयको जिल्ला शिक्षा कार्यालय नेतृत्वमा सरोकारवाला सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको समन्वयमा खाद्य सुरक्षा तथा पोषणसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका छन्। खाद्य सुरक्षाका लागि मुख्य साभेदार संस्थाको रूपमा विश्व खाद्य कार्यक्रम क्रियाशील रहेको छ। कृषि क्षेत्रको विकासबाट खाद्य सुरक्षामा योगदान गर्न कर्णालीमा अन्न बालीको वीउ सिफारिश गर्न नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद(नार्क)अन्तर्गत कृषि अनुसन्धान केन्द्र जुम्ला र फलफूल विकासका लागि वागवानी केन्द्र राजिकोटको स्थापना भएको छ। भेडापालनको विकासका लागि गुठीचौर भेडा फर्मको स्थापना, तथा तरकारी तथा फलफूल विकासका लागि विकास केन्द्र राजिकोट, खाद्यको गुणस्तर नियन्त्रण तथा स्याउको प्रशोधन गरी स्याउका परिकार बनाउने र सीप विकासबाट आय आर्जन गराउने उद्देश्यले स्याउ प्रशोधन केन्द्र जुम्लाजस्ता कार्यालयहरूको स्थापना भएका छन्। प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा जिल्लास्थित सरोकारवाला सबै सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको प्रतिनिधित्व रहने गरी जिल्ला खाद्य सुरक्षा अनुगमन सञ्जालको गठन भएको छ। यसबाट कृषि क्षेत्रको विकास र खाद्य सुरक्षामा योगदान पुग्ने आशा लिएको छ। विपद्को अवस्थामा खाद्यान्नको आपूर्तिको लागि जिल्ला विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना बनेका छन्। जिल्ला कृषि विकास कार्यालयको नेतृत्वमा सरोकारवालाहरू रहेको खाद्य तथा कृषिलाई विषयगत क्षेत्रको रूपमा जिम्मेवार बनाएको छ। तथापि जिम्मेवार निकायबाट प्रभावकारी रूपमा विश्वास एवं महसूसयोग्य योगदान हुन सकेको देख्न पाइएको छैन। यसर्थ खाद्यान्न सुरक्षाका क्षेत्रमा भएका अन्तर्गत नीति, कार्यक्रम र संरचनाहरूको प्रभावकारीताका सम्बन्धमा थप अध्ययन हुनु र जिम्मेवार निकाय तथा सम्बन्धित जिम्मेवार पदाधिकारीलाई जवाफदेही बनाउन र जिम्मेवारी वहन नगरे कारवाहीको दायरामा ल्याउन अत्यावश्यक छ।

खाद्यान्न आपूर्तिसम्बन्धी सरकारी प्रयासहरू

दूर्गम क्षेत्रमा खाद्यान्न ढुवानी, राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा भण्डारमा खाद्यान्न भण्डारण आ.व.२०७२/०७३

मा १०.६ मे.टन रहेकोमा आ.व.२०७३/०७४ देखि २०७५/०७६ सम्म हरेक वर्ष २५००० मे.टन भण्डारणको व्यवस्था गर्ने कार्यक्रममा उल्लेख छ। त्यस्तै सार्क खाद्य सुरक्षा भण्डारमा खाद्यान्न भण्डारण आ.व. २०७२/०७३ मा ८००० मे.टन रहेकोमा आ.व.२०७३/०७४ देखि २०७५/०७६ सम्म हरेक वर्ष ८ मे.टन भण्डारणको व्यवस्था गर्ने कार्यक्रममा उल्लेख छ। दूर्गम क्षेत्रमा आयोजित नूनको ढुवानी आ.व. २०७२/०७३ मा ३.६ मे.टन रहेकोमा आ.व.२०७३/०७४ देखि २०७५/०७६ सम्म हरेक वर्ष ७००० मे.टन भण्डारणको व्यवस्था गर्ने लक्ष्य राखेको छ।^{२९}

तथापि आपूर्ति व्यवस्थापनको प्रमुख जिम्मेवारी आपूर्ति मन्त्रालय र यस सम्बद्ध निकायहरूको हो। निजी क्षेत्रको सहयोग र उपभोक्ताको सचेतना बिना आपूर्ति व्यवस्था सहज र सुलभ बन्न सक्दैन। खाद्यान्न अत्यावश्यक वस्तु भएकाले यसको आपूर्ति व्यवस्था सुनिश्चित जरुरी हुन्छ। यसका लागि सम्बन्धित निकायहरूसँगको समन्वय गरी कर्णालीमा खाद्यान्न उत्पादनको अवस्था खाद्य संस्थान लगायत बजारमा भएको मौज्दातको अवस्थाको मूल्याङ्कन आधारमा समयमै खाद्य वस्तुको ढुवानीको सुनिश्चितता गरिनुपर्दछ। खाद्यान्नमा सबैको सर्वसुलभ ढंगले पहुच पुग्ने गरी वितरण प्रणालीको सुनिश्चितताको जिम्मेवारी पूरा गर्न सके मात्र आपूर्ति व्यवस्थापन भई खाद्य सुरक्षा प्रत्याभूत हुन सक्दछ।

निष्कर्ष

खाद्यान्नको अधिकार आधारभूत मानव अधिकार हो। संसारभरिका कोही मानिस पनि भोको बस्नु हुँदैन। अभावबाट मुक्त हुन सके भोकबाट मुक्तिको मार्ग सहज हुन्छ। भोकबाट मान्छे मर्नु भनेको सभ्यताका लागि सबैभन्दा ठूलो लज्जा र मानव विवेकको सबैभन्दा ठूलो पराजय हो।^{३०} कर्णालीका जनतालाई भोक, कुपोषण र अभावको मुक्तिको सपना साकार पार्नु नै आज नेपाल र नेपालीका लागि मानव उपलब्धि को चाहना र चुनौती रहेको छ। यसैले विकासको मूल अर्थ मानिसलाई चाहिने पर्याप्त खाद्यान्न उत्पादनमा तीव्रता र आममान्छेको लागि त्यस्तो खाद्यान्नको सहज आपूर्ति वा उपलब्धताको सुनिश्चित गर्नु हो।

कर्णालीमा खाद्यान्नको आपूर्ति, सुरक्षाका क्षेत्रमा भएका अनगिन्ती नीति, कार्यक्रम र संरचनाहरूबाट भएको प्रभाव र प्रगतिको तथ्याङ्कको व्यवस्थापन र एकीकृत तथ्याङ्कको सर्वथा अभाव छ। प्रभावकारिताका सम्बन्धमा थप अध्ययन हुन र पृष्ठपोषणको आवश्यक छ। कर्णालीको खाद्य अधिकारको संरक्षणमा सरोकारवालाहरूको आपसी समन्वय, सहयोग र प्रतिबद्धता रहेमा खाद्य अधिकारको संरक्षण भई दीगो खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्न सकिन्छ। यसका लागि निम्न पक्षमा सम्बन्धित सबैको ध्यानाकृष्ट हुन जरुरी छ :-

- कर्णाली क्षेत्रलाई रोग, भोक, अशिक्षा र गरीबीको पर्यायको रूपमा नहेरी प्राकृतिक स्रोत साधनले सम्पन्न नेपालकै समृद्धिको सम्भावना बोकेको क्षेत्रको रूपमा पुनः परिभाषित गरिनुपर्दछ।

२९ आ.व. ०७३/०७४ को वार्षिक कार्यक्रम।

३० कृष्ण पहाडी र पुरुषोत्तम दाहाल २०६५, मानव अधिकार: लोकतन्त्र शान्ति र अहिंसाको आधार, पृ. ५६, काठमाडौं : मानव अधिकार तथा शान्ति समाज ।

- ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको संसारको सबैभन्दा उच्च स्थानमा फल्ने कर्णालीको जुम्ली मासी चामलको पेटेण्ट लिन र यसको संरक्षण, प्रबर्द्धन तथा उत्पादनमा वृद्धि गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा निर्यात गरी प्रशस्त आयआर्जन समेत गर्न सकिन्छ ।
- खाद्यान्न भनेको चामल मात्र होइन । सबै प्रकारका खानयोग्य स्थानीय स्तरमा उत्पादन हुने धान लगायत फापर, कागुनो, चिनो, जौ, गहुँ, मकै, उवा, सिमी, आलु, स्याउ, कागती, आरु, वाको, गिट्ठा, भ्याकुर, सिस्नु, दूध, दही घ्यू, मह, माछा मासुजस्ता अन्न, तरकारी, फलफूल, वनजन्य दुग्धजन्य र माछा मासुजन्य पदार्थहरू सबै खाद्यान्न हुन । शरीर स्वस्थ राख्नका लागि यी सबै विविधतापूर्ण खाद्य वस्तुको उपभोगको महत्त्व छ । यी सबै कर्णालीमा नै छन् भन्ने कुरा बुझाउन र एकै प्रकारको खाद्यान्न उपभोग गर्ने बानीलाई बदल्नका लागि पोषणसम्बन्धी शिक्षा र चेतना व्यापक रूपमा फैलाउन आवश्यक छ ।
- दलितलाई दुग्धजन्य पदार्थ नदिने, दलितले छोएको पाकेको खाद्यपदार्थ उपभोग नगर्ने, महिलाको मासिक धर्मको अवस्थामा दुग्धजन्य पदार्थ र भात दालजन्य पदार्थ खान नदिने र सुत्केरीको अवस्थामा दूध मासुको चोक्टा, गेडागुडी र प्रशस्त पानी पिउन नदिने जस्ता परम्परागत अन्धविश्वास कुरीतिकविरुद्ध व्यापक शिक्षा र चेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक छ ।
- निर्वाहमुखी कृषि पेशाको अन्त्य गर्दै कृषिमा कर्णालीका जनताको कृषि पेशालाई मूल्यवान प्राङ्गारिक व्यावसायिक तथा रोजगारमूलक बनाउन आवश्यक छ । यसको ज्ञान, सीप, पूँजी, प्रविधि र बजार व्यवस्थापनमा राज्यले आवश्यक सहयोग गर्नु पर्दछ ।
- जमीन बाँझो रहने उब्जनीमा कम हुने अवस्थाको अन्त्य गर्न भूमि बैंक, वीउ बैंक, खाद्य बैंक जस्ता नयाँ बैंकिङ्ग अवधारणहरू लागू गरी कृषि भूमि, वीउ र खाद्यान्नको सुरक्षण गर्नु पर्दछ ।
- नेपाल खाद्य संस्थानले कर्णालीमा उत्पादित सबै प्रकारका खाद्यान्नको उचित मूल्यमा खरिद गरी व्यापक प्रचार प्रसारसहित कर्णालीलगायत देशभरी आफ्ना डिपोहरूमार्फत बिक्री विस्तार गर्नु पर्दछ ।
- कर्णालीमा खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा र खाद्य सम्प्रभुताको हक प्रत्याभूतिको आधार न्यूनतम पूर्वाधारहरूको विकास नै भएकाले कर्णालीमा विकासका पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्नुपर्दछ ।
- नेपाल खाद्य संस्थान, नेशनल ट्रेडिङ्ग, साल्ट ट्रेडिङ्गजस्ता सरकारको स्वामित्वमा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरूलाई कर्णालीमा खाद्यान्नको स्वच्छ बजार स्थापना गर्न र खाद्य सङ्कटको अवस्थामा खाद्य सुरक्षाका लागि राहत वितरण कार्यमा प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ ।
- कृषकहरूलाई कृषिमा वीउ, मल, र विषादीको प्रयोग, सिंचाईको आवश्यकता, उत्पादन सीप, भण्डारण बजारीकरणसम्बन्धी व्यापक रूपमा नियमित कृषि पाठशालाहरू सञ्चालन गरी ज्ञान र सीप प्रदान गर्नु पर्दछ ।

- कृषक तथा खाद्य सुरक्षा र पोषण क्षेत्रका सरोकारवालाहरूलाई वाली उत्पादनको पूर्वानुमान (CRAFT) सम्बन्धी ज्ञान र सीप प्रदान गरिनु पर्दछ ।
- बजारमा गुणस्तरहीन खाद्य वस्तुको आयात, भण्डारण र विक्रीलाई निषेध र नियन्त्रण गर्न प्रभावकारी नियमित अनुगमन र व्यापक जनचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनु पर्दछ ।
- खाद्य सुरक्षाका लागि नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली (NeKSAP)न्तर्गत जिल्ला खाद्य सुरक्षा अनुगमन सञ्जालहरूलाई खाद्य असुरक्षामा रहेका परिवारको पहिचान गर्न र खाद्य सुरक्षाको अवस्थासम्बन्धी सर्वेक्षणहरू नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्न, सर्वेक्षणबाट प्राप्त खाद्य असुरक्षा अवस्थालाई तत्काल तथा दीगो रूपमा समाधान गर्न आवश्यक प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक छुट्टै संरचना, जनशक्ति र स्रोत साधन उपलब्ध गराउन आवश्यक छ ।
- खाद्य सुरक्षाको सङ्कटमा रहेको दूर्गम हिमाली क्षेत्र कर्णालीका जनतामाथि खाद्यान्नको भण्डार मानिएको तराई र अन्य कृषि पकेट क्षेत्रबाट खाद्य सम्प्रभुतालगायत विभिन्न बहानामा अनुचित भण्डारणका कारण खाद्यान्न आपूर्ति व्यवस्थामा व्यवधान सिर्जना गरी नाकाबन्दीको जस्तो अवस्थाको सामना गर्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना भई निम्तन सक्ने गम्भीर खाद्य असुरक्षाको स्थितितर्फ समयमै सचेत र गम्भीर बन्नु पर्दछ ।
- स्वचालित रूपमा खाद्य सङ्कटलाई थेग्न सक्ने गरी कर्णालीका गाउँस्तरमा स्थानीय खाद्य हाट बजारहरूको विकास र प्रवर्द्धन गरी अनुमानित वा आपत्कालीन खाद्य भण्डारको व्यवस्थापनमा प्रभावकारी सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ ।
- कृषिजन्य जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन र सदुपयोग गर्दै जलवायु परिवर्तन अनुकूल प्रविधिहरूको विकास र विस्तार गर्न जोड दिइनु पर्दछ ।
- कर्णालीको खेतियोग्य अधिकांश भूभागमा सिंचाइको अभाव छ, खाद्यान्नको उत्पादनका लागि सिंचाईको विकासमा तीव्रता दिन आवश्यक छ ।
- जनतामा सचेतनाको अभावका कारण लिड एसिड ब्याट्री, प्लाष्टिक र विद्युतीय सामग्रीहरू खेतबारीमा जथाभावी फ्याक्ने गरेका कारण उत्पादनमा कमी खेतबारीको उर्वराशक्ति कम हुन गएको छ । यस्ता वस्तुको व्यवस्थापनमा प्रभावकारी ध्यान दिन आवश्यक छ ।
- कर्णालीमा उत्पादन हुने मकै, जौ, गहुँ फापर, चिनो, कागुनो, कोदो, उवा, मार्से, मार्सी धान, सिमी, भट्ट, गहत, मास, गुंरास, च्याउ, बाँको, पिडालु, सवलगञ्जा स्याउ, आरु, ओखर, कागती, सुन्तला, चुली खमु, ओखर, चुक मेल, आरुवखडा, काफल, ऐसेलु, आलु, लट्टे, बेथे, काउली, रायो, बन्दा, लसुन, मूला, फर्सी, आलु जस्ता अनाज, तरकारी तथा फलफूलहरूजन्य खाद्य पदार्थहरू, वाको, गिठ्ठा, भ्याकुर, ढोकायो, गोदूया, आक्चे, सिस्नु जस्ता वनपैदावारजन्य खाद्य पदार्थहरू, दुग्धजन्य खाद्य पदार्थ उत्पादन गर्ने गाई भैसी, चौरी बाखा, मासुजन्य खाद्यपदार्थ प्राप्त हुने भेडाबाखा, बङ्गुर, कुखुरा पालन तथा माछा र मौरी पालनजस्ता खाद्य

पदार्थ उत्पादनका लागि व्यावसायिक कृषि प्रवर्द्धन गरी कृषि उत्पादनमा आधारित उद्योगको विकास गरिनु पर्दछ। त्यस प्रकारका खाना खान बाध्य भएका जनता भनी प्रचार नगरी त्यस्तो खाद्यपदार्थ खान पाइने स्थानको रूपमा परिचित गराई समृद्धिको यात्रा शुरु गर्नु पर्दछ।

- खाद्य संस्थानबाट स्थापित डिपो खुल्ला राखी डिपोबाट प्रमुख खाद्यान्नहरूको उपलब्धता र बिक्री वितरण सुनिश्चित गरिनु पर्दछ। डिपोहरूको संख्या थप गरिनु पर्दछ।
- कर्णालीका जनताको आर्थिक विकासका लागि दीगो रूपमा आय तथा रोजगारमूलक कार्यक्रम सञ्चालन र उद्योग व्यवसायको प्रवर्द्धन गरी गरीबीको अवस्थामा रहेका जनताको क्रयशक्तिमा अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ। कर्णालीका नाउँमा सञ्चालित खाद्य अनुदानका कार्यक्रम क्रमशः घटाउँदै जानु पर्दछ।
- कर्णालीको कृषि उत्पादनमा भैरहेको महिलाको भूमिकालाई सम्मान गर्दै तिनको भूमिमा स्वामित्व र वित्तीय पहुँच स्थापित आवश्यक छ।
- कर्णालीमा प्रचलित शोषणयुक्त हलिया प्रथाको अन्त्य गरी वास्तविक किसानको भूमिको उत्पादनमाथिको अधिकारलाई सुनिश्चित गरिनु पर्दछ।
- कृषि क्षेत्रमा भईरहेको अप्राविधिकहरूको बोलवालालाई अन्त्य गरी आवश्यकताअनुसार कृषि तथा भेटनरी प्राविधिकहरूको व्यवस्था र तिनबाट परिणाममुखी कार्य सम्पादनको सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ।
- कर्णालीको कृषि क्षेत्रमा भईरहेको अनियमितता, प्रशासनिक ढिलासुस्ती, गैरजिम्मेवारीपन र कमिसनमुखी प्रवृत्तिको अन्त्य गरी कृषिमा सुशासन कायम गरिनु पर्दछ।
- कर्णालीमा खाद्यान्नको आपूर्ति, वितरण र सुरक्षाका क्षेत्रमा भएका अनगिन्ती नीति, कार्यक्रम र संरचनाहरूमा भएको लगानी, प्रभाव र प्रगतिको तथ्याङ्कको सर्वथा अभाव छ। तिनको प्रभावकारिताका सम्बन्धमा थप विस्तृत अध्ययन हुन र पृष्ठपोषणको आवश्यक छ।
- रैथाने वालीमा भएको स्वास्थ्यबर्द्धक पोषकतत्वको महत्त्व बुझाउन र खाने बानीमा परिवर्तन ल्याउन आवश्यक छ।
- खाद्य तथा खाद्य सम्प्रभुताको अधिकार संरक्षण गर्नका लागि बन्नुपर्ने कानूनमा कर्णालीको खाद्य सुरक्षामा देखिएका समस्या र चुनौतीहरूलाई समेतलाई सम्बोधन गर्ने गरी जारी गरिनु पर्दछ।

परामर्श कार्यक्रमका सहभागीहरू :

- राजुप्रसाद चापागाई - जुरी नेपाल • लक्ष्मीचन्द्र महत - हेल्थिटास / जुम्ला • श्रीमणी खनाल - प्रमुख, नेपाल खाद्य संस्थान • ज्योत्स्ना श्रेष्ठ - कृषि विकास मन्त्रालय • प्रेमबहादुर सिंह - विश्व खाद्य कार्यक्रम
- चन्द्रबहादुर थापा - विश्व खाद्य कार्यक्रम • अशोकबहादुर सिंह - फियान नेपाल

नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू : एक सर्वेक्षण

राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक महासंघ

सारसंक्षेप

भ्रूण अवस्थादेखि चितासम्म पुग्दा अहरणीय रूपमा उपभोग गर्न पाउने अधिकार के ६० वा सो भन्दा माथिको उमेर समूहसम्म पुग्दा हरण हुन सक्ने अधिकार हो त ? कदापि होईन । अहिले विभिन्न मुलुकले आफ्ना ज्येष्ठ नागरिकका हक अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नका लागि र उनीहरूसित हुने गरेका विभेदलाई रोकथाम गर्नका लागि विभिन्न किसिमका कानूनको निर्माण गरी ज्येष्ठ नागरिकहरूका हक अधिकारलाई संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दैआएको देखिन्छ ।

नेपालमा पनि ज्येष्ठ नागरिकका लागि ऐन नियम नबनेका होइनन् । तर, ती ऐन नियम फितलो र अधिकारमुखी नभई दानदातव्यग्राही रूपमा बनेका छन । जसले गर्दा उक्त ऐन नियम ज्येष्ठ नागरिकका हक अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न सक्षम छैनन् ।

खण्ड: एक

पृष्ठभूमि

विश्वमा आएको परिवर्तनको असरले नेपालमा पनि ज्येष्ठ नागरिकहरूको जनसंख्या द्रूत गतिमा वृद्धि हुँदैछ । नेपालको जनगणना २०६८ अनुसारको पछिल्लो तथ्याङ्कले नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको संख्या कूल जनसंख्याको ८.१३ प्रतिशत रहेको छ जो दिन प्रतिदिन तीव्र रूपमा बढ्ने क्रममा छ ।

ज्येष्ठ नागरिकहरू राष्ट्रका अमूल्य निधि र संस्कृतिका धरोहर हुन् । उनीहरूको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई राज्यले सदुपयोग गर्न सकिरहेको अवस्था छैन । नेपालका सम्पूर्ण ज्येष्ठ नागरिकहरूमध्ये अधिकांश ज्येष्ठ नागरिकहरू ग्रामीण भेगमा बसोबास गर्दछन् । जहाँका बहुसंख्यक युवाहरू शिक्षा आर्जन र रोजगारीको खोजीमा शहर हुँदै, विदेशिएका हुन्छन् । यसले गर्दा ज्येष्ठ नागरिकलाई रेखदेख गर्ने परिवार सदस्यको अभाव एकातिर खड्किँदो छ भने ज्येष्ठ नागरिकहरू एकलोपना महसूस गरी विभिन्न समस्याका शिकार बन्न पुगेका छन् । ग्रामीण भेगका ज्येष्ठ नागरिकहरू खासगरी आर्थिक हिसाबले परनिर्भर छन्

र स्वास्थ्यको दृष्टिले पनि उपयुक्त अवस्थामा छैनन् । यसबाट ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई समस्या सिर्जना भएको छ । तर, यस्ता अवस्थामा रहेका ज्येष्ठ नागरिकहरूले पनि आधुनिकीकरण र भूमण्डलीकरणको विश्व परिवेशमा हुने परिवर्तनका भारीहरूका साथ आफ्ना दिनहरूलाई चुनौतीका साथ बिताइरहनु परेको छ ।

ज्येष्ठ नागरिकका सामाजिक, आर्थिक र स्वास्थ्य सुरक्षालगायत राज्यबाट प्राप्त हुनुपर्ने सेवा सुविधाबाट ज्येष्ठ नागरिक बञ्चित रहेका छन् । यद्यपि ज्येष्ठ नागरिकका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नीति नियम र प्रावधानहरू रहेका छन्, जसमा निम्न कुराहरू प्रमुख छन् :-

(क) ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी नेपालमा उपलब्ध ऐन, नियम, नीति एवं कार्यविधिहरू

ज्येष्ठ नागरिकका लागि राज्यले ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३, ज्येष्ठ नागरिक नियमावली, २०६५ लगायत ऐनले प्रदान गरेका सेवा सुविधा उपलब्धताका लागि भौतिक योजना तथा यातायात व्यवस्था विभागले सार्वजनिक सवारी साधनमा ज्येष्ठ नागरिकलाई छूट र सुविधा दिने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७०, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, केन्द्रीय पञ्जीकरण विभागले सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम संचालन कार्यविधि, २०७२, स्वास्थ्य मन्त्रालयले जेरियाट्रिक वार्ड (स्थापना तथा संचालन) निर्देशिका, २०७०, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले ज्येष्ठ नागरिक कार्यविधि, २०७० जस्ता विभिन्न कार्यविधिहरू बनेका छन् । यद्यपि यी सबै ऐन, नीति नियम समयानुकूल नभएको अवस्था एकातिर छ भने कार्यान्वयन र अनुगमन पक्ष फितलो हुँदा, ज्येष्ठ नागरिकहरू थप मर्कामा परेका छन् ।

नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकका धेरै मात्रामा विभिन्न समस्या र अभाव रहेता पनि त्यसलाई सरकारले प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्न नसक्नुमा ज्येष्ठ नागरिकको वास्तविक अवस्था के छ र उनीहरूको आवश्यकता र चाहना के हुन् भन्ने विषयमा यकीन जानकारी नहुनु पनि एक हो ।

(ख) ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी केही अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधान र सिफारिशहरू

ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाको सम्बन्धमा दुई शीर्षकमा विभाजन गर्न सकिन्छ । वस्तुतः प्रथम शीर्षकअन्तर्गतका कुरा अधिकार नभई सिफारिश मात्र हुन् ।

१. ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सिफारिशहरू

(क) इन्टरनेशनल लेबर कन्फरेन्स, सिफारिश संख्या १६२, १९८० (Recommendation Concerning Older Workers) ले आफ्नो देशमा कति उमेरका ज्येष्ठ नागरिकलाई आफ्नो परिवेशमा लागू हुन्छ भनी निर्धारण गर्न सोही देशलाई नै छाडिदिएको छ ।

सिफारिशहरू निम्न शीर्षकमा समावेश गरिएका छन् :-

- अवसर र उपचारमा समानता (Equality of opportunity and Treatment)
- संरक्षण (Protection)
- कार्यान्वयन (Implementation)

• तयारी र अवकाशमा पहुँच (Preparation and access to Retirement)

(ख) बुद्धयौलीसम्बन्धी भियना अन्तर्राष्ट्रिय कार्ययोजना, १९८२ (रिजोलुशन ३७/५१) Vienna International Plan of Action on Ageing, 1982 (Resolution 37/51)

यो ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय अभिलेख हो । यसमा कार्यान्वयनका लागि ६२ वटा सिफारिशहरू छन्, जसमध्ये निम्न प्रमुख छन् :-

- अनुसन्धान तथा तालिम
- स्वास्थ्य र पोषण
- सुरक्षा
- आवास तथा वातावरण
- परिवार
- सामाजिक कल्याण
- आय सुरक्षा र जीविका
- शिक्षा

(ग) ज्येष्ठ नागरिकका संयुक्त राष्ट्रसंघीय सिद्धान्त साधारणसभाबाट स्वीकार गरिएको रिजोलुशन ४६/९१, डिसेम्बर १९९१ Un Principle for Older Persons (Adopted by General Assembly resolution 46/91 of Dec, 1991)

यसले सबै सदस्य मुलुकलाई आ-आफ्ना राष्ट्रिय कार्यक्रममा निम्न पाँच विषय समावेश गर्न सिफारिश गरेको छ :-

- स्वतन्त्रता
- सहभागिता
- रेखदेख
- आत्मसन्तुष्टि
- मर्यादा

(घ) राजनीतिक घोषणापत्र र बुद्धयौलीसम्बन्धी म्याड्रिड अन्तर्राष्ट्रिय योजना - बुद्धयौलीसम्बन्धी दोस्रो विश्व सभा म्याड्रिड, स्पेन (८-१२ अप्रिल, २००२) Political Declaration and Madrid International Plan on Ageing- Second World Assembly on Ageing, Madrid, Spain (8-12 April, 2002)

यसमा राजनीतिक घोषणाअन्तर्गत १९ वटा दफाहरू (Articles) छन् ।

संयुक्त राष्ट्रसंघका तत्कालीन महासचिव कोफी अन्नान भन्छन्, “भियनामा १९८२ मा भएको ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन भएको बेलादेखि हाल विश्वमा विशद् परिवर्तन भएका छन्- चिन्तन नसक्ने गरी । पहिले बुद्धयौली विकसित मुलुकको चिन्ताको विषय थियो भने अब विकासोन्मुख देशहरूलाई पनि प्रभाव परेको छ र यो नाटकीय जनसांख्यिकी परिवर्तनले प्रत्येक व्यक्ति, समुदाय, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रलाई पनि गम्भीर असर पारेको छ !”

म्याड्रिड कार्ययोजनाले २१औं शताब्दीमा बुढ्यौलीबारे एक प्रभावकारी कदम चालेको छ। यसमा तीनवटा प्राथमिकताका क्षेत्र निर्धारण गरिएका छन् र कार्यान्वयनका लागि सिफारिश गरिएका छन्। ती हुन् :-

१. ज्येष्ठ नागरिक र विकास (Older Persons and Development)
२. बुढ्यौलीमा स्वास्थ्य र सञ्चोपना (Advancing health and well-being into Old Age)
३. समर्थनकारी र सहयोगी वातावरणको सुनिश्चितता (Ensuring enabling and supportive environment)

प्रथम प्राथमिकताअन्तर्गत आठवटा, द्वितीयअन्तर्गत छ वटा र तृतीयअन्तर्गत चारवटा विषयवस्तु राखिएका छन्।

(ड) एशिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका लागि बुढ्यौलीसम्बन्धी मकाउ कार्ययोजना, १९९८ (Macao Declaration on Ageing for Asia and the Pacific, 1998)

मकाउ कार्ययोजनामा विभिन्न सिफारिश गरिएका छन् :

- (क) ज्येष्ठ नागरिकको सामाजिक स्थिति (Social position of Older Persons)
- (ख) ज्येष्ठ नागरिक र परिवार
- (ग) स्वास्थ्य र परिवार
- (घ) आवास, यातायात र निर्मित वातावरण
- (ङ) ज्येष्ठ नागरिक र बजार व्यवस्था
- (च) आय सुरक्षा, भरणपोषण र रोजगारी
- (छ) सामाजिक सेवा र समुदाय

यसलाई कार्यान्वयन कसरी गर्ने भन्ने विषयमा पनि सुझाव दिइएको छ।

२. अधिकारमुखी व्यवस्था :

संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा द्वितीय विश्वयुद्धको समाप्तिपछि मानव अधिकारको प्रथम उद्घोष (Universal Declaration of Human Rights) मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणपत्र हो। यो १० डिसेम्बर, १९४८ का दिन संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाद्वारा अंगीकार गरिएको मानव अधिकारको माउ दस्तावेज हो।

यसको धारा २५ मा ज्येष्ठ नागरिकबारे यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ :

"Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well being of himself and of his family, including food, clothing, housing and medical care and necessary social services, and rights to security in the event of unemployment, sickness, disability, widowhood, old age or other lack of livelihood in circumstances beyond his control"

यसपछि बनेका विभिन्न सन्धि, महासन्धि र घोषणापत्रहरूमा ज्येष्ठ नागरिकलाई विशेष गरी कुनै अधिकारको व्यवस्था गरिएको छैन। तर, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी

अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ मा सामूहिक प्रावधान छ र यो व्यवस्था ज्येष्ठ नागरिकलाई समान रूपले लागू हुन्छ । काम गर्ने अधिकार, स्वस्थ र सुरक्षित वातावरण, सामाजिक सुरक्षा, समुचित भोजन, पोशाक र वासस्थान जस्ता अधिकार यसमा समावेश छन् ।

ज्येष्ठ नागरिकको लागि एक अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (International convention on the Rights of Older Persons, (ICROP) संयुक्त राष्ट्र संघबाट पारित हुन अत्यावश्यक छ भन्ने मान्यताका साथ एउटा समूह (Open Ended Working Group) गठन भई कामसमेत अगाडि बढिसकेको छ । तर, यसको गति अति मन्द छ ।

माथिका अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरूलाई पनि नेपालले पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । तर, त्यसलाई व्यवहारमा लागू गराउन सकिएको छैन । यसै परिप्रेक्ष्यमा ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी रहेका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानलाई समेत एकै ठाउँमा राखेर ज्येष्ठ नागरिकको वर्तमान अवस्थाबारे जानकारी लिने र अध्ययनबाट प्राप्त नतिजाले नेपाल सरकारको लागि उपयुक्त नीति तथा कार्यक्रमहरू बनाउन एवं प्रभावकारी रूपमा कार्यक्रम संचालन गर्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्राज्ञिक अनुसन्धान कार्यक्रमअन्तर्गत राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक महासंघले नेपालका सातै प्रदेशलाई समेट्ने गरी पाइलट परियोजनास्वरूप १० जिल्लामा, “नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू विषयक अध्ययन र अनुसन्धान” सम्पन्न गरेको छ ।

उद्देश्य :

सर्वेक्षण विधि अवलम्बन गरिएको यस अध्ययन निम्न विषयमा केन्द्रित छ :-

- (क) साधारणतया ज्येष्ठ नागरिकको वर्तमान अवस्थाबारे थाहा पाउन नमूनाको रूपमा अध्ययन गरी बृहत् अध्ययनको लागि मार्गनिर्देश गर्ने ।
- (ख) अध्ययनको माध्यमबाट ज्येष्ठ नागरिकका वास्तविक समस्या र आवश्यकतालाई पहिचान गरी आवश्यकताअनुसारको नीति तथा कार्यक्रम ल्याउन नेपाल सरकारलगायतका निकायलाई सहयोग पुऱ्याउने ।
- (ग) अध्ययनबाट पत्ता लागेका समस्याहरूलाई सम्बन्धित निकायबाट समाधान गराउन पहल गर्ने ।

नमूना छनोट

यो अध्ययन सर्वेक्षणका लागि देशका १० जिल्लाका १०५ जना उत्तरदाताहरूको छनौट गरिएको थियो र उनीहरूसँग प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । शहरी र ग्रामीण क्षेत्रको आधारमा उत्तरदाताहरू छनौट गरिएको थियो ।

नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू बारेमा २०७३ सालमा गरिएको यस अध्ययनमा १० वटा जिल्लाहरू समेटिएका थिए जसमा कैलाली, भद्रा, चितवन, कपिलवस्तु, बर्दिया, मकवानपुर, रूपन्देही, पाल्पा, बारा र कास्की जिल्ला पर्दछन् ।

अध्ययनमा जम्मा १०५ जना ज्येष्ठ नागरिकहरूसँग अन्तर्वार्ता गरिएको थियो । प्रत्येक जिल्लाका कम्तीमा १० जना ज्येष्ठ नागरिकहरू यस अध्ययनमा समावेश भएका थिए (तालिका १.१)

तालिका १.१ घर परिवार सर्वेक्षणका लागि नमूना उत्तरदाताको विवरण

जिल्ला	संख्या	प्रतिशत
कैलाली	११	१०.५
बर्दिया	११	१०.५
भापा	१०	९.५
मकवानपुर	११	१०.५
कास्की	१०	९.५
चितवन	११	१०.५
रूपन्देही	९	८.६
बारा	११	१०.५
कपिलवस्तु	१०	९.५
पाल्पा	११	१०.५
जम्मा	१०५	१००.०

तथ्याङ्क संकलन विधि

प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्न विभिन्न अनुसन्धान तरीकाहरू प्रयोग गरिएका थिए । व्यक्तिगत सर्वेक्षण प्रश्नावली नै मुख्य रूपमा यसमा समावेश गरिएका थिए ।

सर्वेक्षण प्रश्नावली

नमूना छनौटमा परेका ज्येष्ठ नागरिकको सामाजिक जनसांख्यिक, आर्थिक अवस्था र उनीहरूको सेवा सुविधा लगायतका सूचकाङ्कहरूको अध्ययनको लागि बनोट प्रश्नावली (Structured Questionnaire) को प्रयोग गरिएको थियो ।

अध्ययन अवधि

यो अध्ययन २०७३ चैत महिनामा गरिएको थियो । त्यसको लागि प्रत्येक जिल्लामा १-१ जना अनुसन्धानकर्ताहरू खटाइएको थियो । अनुसन्धानकर्तालाई तथ्याङ्क संकलनसम्बन्धी आधारभूत तालिम दिइएको थियो । कसरी अन्तर्वार्ता लिने भन्ने बारेमा छलफल र जीवन्त अभिनय तालिमका प्रकारहरू थिए । प्राप्त सम्पूर्ण प्रश्नावलीलाई कम्प्युटरमा प्रविष्ट गर्नु अगाडि कोडिङ गरिएको थियो र तथ्याङ्कलाई 'Cs-Pro6 Software' मा प्रविष्ट गरी 'SPSS software' प्रयोग गरी विश्लेषण गरिएको थियो ।

खण्ड-दुई

सर्वेक्षणमा संलग्न उत्तरदाताहरूको आधारभूत जानकारी

सर्वेक्षणमा संलग्न ज्येष्ठ नागरिक (उत्तरदाता)हरूको आधारभूत जानकारीको विश्लेषण यो खण्डमा गरिएको छ। उत्तरदाताको लिङ्ग, जातीयता, वैवाहिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था र उमेरको वर्गीकरणसम्बन्धी विश्लेषण यस खण्डमा पाउन सकिन्छ। यसका अतिरिक्त उनीहरूको दाम्पत्यता, स्याहार-सुसार, स्वास्थ्य अवस्था र आर्थिक पक्षहरूको विश्लेषणसमेत यो खण्डमा उल्लेख गरिएको छ।

लिङ्गानुसारको वर्गीकरण हेर्ने हो भने ३५ जना महिला र ७० जना पुरुषहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो। महिला उत्तरदातामध्ये सबैभन्दा बढी ७ जना चितवनबाट र त्यसपछि कास्की र बारा ६ / ६ जना महिलाहरू समावेश भएका थिए भने बर्दियामा केवल १ जना महिलासँग अन्तर्वार्ता गरिएको थियो (तालिका २.१)

तालिका २.१ लिङ्गानुसार वर्गीकरण

जिल्ला	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
महिला	५	१	२	२	६	७	२	६	२	२	३५
पुरुष	६	१०	८	९	४	४	७	५	८	९	७०
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

उमेर अनुसारको वर्गीकरणलाई हेर्दा उत्तरदाताहरूको औसत उमेर ७३ वर्ष भएको पाइएको छ। ६०-९९ वर्षसम्मका ज्येष्ठ नागरिकहरू यस अध्ययनमा समावेश गरिएका थिए। उमेरगत तथ्याङ्कलाई हेर्दा अधिकांश उत्तरदाताहरू ६५-७४ उमेर समूहका भएको पाइएको छ भने ८५ वर्ष वा सोभन्दा माथि उमेर समूहका केवल १० जनासँग अन्तर्वार्ता गरिएको थियो (तालिका २.२)।

तालिका २.२ उमेर वर्गीकरण

उमेर वर्गीकरण	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
६०-६४	१	३	०	१	०	१	१	१	०	६	१४
६५-६९	२	२	०	०	६	५	२	१	६	०	२४
७०-७४	५	२	५	३	१	१	४	२	२	०	२५
७५-७९	२	१	२	३	२	२	२	३	२	२	२१
८०-८४	१	१	०	३	१	१	०	२	०	२	११
८५ र सो भन्दा बढी	०	२	३	१	०	१	०	२	०	१	१०
औसत उमेर	७२	७३	७८	७६	७१	७२	७१	७७	६९	७०	७३
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

संवाहक

अध्ययनमा उत्तरदाताहरूको शैक्षिक अवस्था बारेमा समेत विश्लेषण गरिएको थियो । अधिकांश (४१ जना) अशिक्षित उत्तरदाताहरूलाई समेटिएको अध्ययनमा साक्षर ज्येष्ठ नागरिक उत्तरदाताहरू उल्लेख्य (३४ जना) थिए । प्रमाणपत्र वा सोभन्दा बढी अध्ययन गरेका १० जना उत्तरदाताहरू यस अध्ययनमा समावेश गरिएका थिए । कपिलवस्तु र बाराबाट प्रमाणपत्र तह वा सोभन्दा बढी अध्ययन गरेका उत्तरदाताहरू अन्य जिल्लाको तुलनामा बढी भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ भने बारा र चितवनबाट सबैभन्दा बढी (९ जना) अशिक्षित उत्तरदाताहरू भएको पाइएको छ (तालिका २.३) ।

तालिका २.३ शैक्षिक वर्गीकरण

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
अनौपचारिक शिक्षा	३	५	४	६	५	१	१	२	१	६	३४
प्राथमिक तह (१-५)	१	१	१	१	१	०	१	०	१	१	८
निम्न माध्यमिक तह (६-८)	२	०	२	०	१	०	०	०	०	०	५
माध्यमिक तह (९-१०)	०	१	०	१	०	०	१	०	१	१	५
एस.एल.सी. पास गरेको	०	०	०	०	०	०	१	०	१	०	२
प्रमाणपत्र तह र सोभन्दा माथि	०	०	०	१	०	१	३	०	४	१	१०
अशिक्षित	५	४	३	२	३	९	२	९	२	२	४१
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

आधा भन्दा बढी ब्राह्मण/क्षेत्रीहरू उत्तरदाताहरू यस अध्ययनमा संलग्न भएका थिए भने त्यसपछि जनजाति (३० जना) र दलित (११ जना) हरू रहेका थिए । तराईका जिल्लाबाट तराई मूलका जातीयता भएका केही ज्येष्ठ नागरिकहरू यस अध्ययनमा संलग्न भएका थिए (तालिका २.४) ।

तालिका २.४ जातीयता

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
दलित	३	३	०	०	२	२	०	१	०	०	११
आदिवासी/जनजाति	०	३	०	५	५	६	१	४	१	५	३०
ब्राह्मण/क्षेत्री	७	५	९	६	३	३	८	०	९	६	५६
तराईका अन्य जात जाति	०	०	१	०	०	०	०	५	०	०	६
मुस्लिम	१	०	०	०	०	०	०	१	०	०	२
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

२.२ घर परिवार र दाम्पत्य जीवन

७३ जना ज्येष्ठ नागरिक उत्तरदाताहरूले आफू हाल विवाहित नै रहेको बताएका थिए भने २९ जनाले विधवा/विधुर भएको बताएका थिए । केवल ३ जना उत्तरदाताले आफूहरू छुट्टिएर बसेको भन्ने बताएका थिए । यसरी हेर्दा ७६ जनाको हाल श्रीमान्/श्रीमती दुवै जीवित नै भएको थाहा पाउन सकिन्छ । श्रीमान्/श्रीमती मध्ये एक नभएकालाई हेर्दा बारा र कास्कीमा सबैभन्दा बढी (६ जना) र त्यसपछि चितवन (५ जना) पर्दछ । रूपन्देही जिल्लाका सबै (९ जना) विवाहित उत्तरदाताहरू रहेका थिए (तालिका २.५) ।

तालिका २.५ वैवाहिक स्थिति

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
वैवाहिक अवस्था											
विवाहित	८	९	७	८	४	५	९	५	१०	८	७३
छुट्टिएको/पारपाचुके	०	०	०	१	०	१	०	०	०	१	३
विधवा वा विधुर	३	२	३	२	६	५	०	६	०	२	२९
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५
तपाईंको श्रीमान्/श्रीमती जीवित हुनुहुन्छ ?											
दुवै जना जीवित रहेको	८	९	७	७	४	५	८	२	९	७	६६
श्रीमान्/श्रीमतीको मृत्यु भएका	३	२	३	४	६	६	१	९	१	४	३९
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

उत्तरदाताहरूसँग हाल जीवित छोराछोरीको अवस्थाको बारेमा पनि सोधिएको थियो । औसत २ जना छोरा र २ जना छोरी हाल जीवित रहेको तथ्याङ्कले देखाएको छ भने एउटै भान्छामा खाने औसत परिवार संख्या ४ भएको पाइएको छ (तालिका २.६) ।

तालिका २.६ जीवित छोरा र छोरीको अवस्था

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
तपाईंको कति जना जीवित छोराछोरी छन् ?											
औसत जीवित छोरा	२	१	२	२	१	३	२	२	२	३	२
औसत जीवित छोरी	१	१	२	३	१	२	२	३	३	२	२
एउटै भान्छामा खाने परिवार संख्या	४	३	६	४	३	४	४	५	४	४	४

स्याहार र हेरचाह

२३ जना उत्तरदाताहरूले हाल आफू एकलै बसिरहेको बताएका थिए भने ३४ जनाले छोरा बुहारीसँग, १२ जनाले श्रीमान्/श्रीमतीसँग बसिरहेको बताएका थिए । २७ जना ज्येष्ठ नागरिकहरू हाल सहयोगीसँग रहेको पाइएको छ । वृद्धाश्रममा बस्ने गरेका, घरमा परिवारका सदस्यभन्दा बाहेक अन्यले रेखदेख गरिरहेका ज्येष्ठ नागरिकहरूको अध्ययनमा उल्लेख्य सहभागिता रहेको थियो ।

हाल एकलै बस्नेहरूमध्ये सबैभन्दा बढी पाल्पाबाट त्यसैगरी बारा र भ्वापाका ज्येष्ठ नागरिकहरू हाल कोही न कोहीसँग बसिरहेको अध्ययनले देखाएको छ (तालिका २.७) ।

तालिका २.७ तपाईं हाल कोसँग बसिरहुनु भएको छ ?

	कैलाली	बर्दिया	भ्वापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
एकलै	३	३	०	३	२	२	३	०	१	६	२३
श्रीमान वा श्रीमती	०	०	२	२	१	०	२	५	०	०	१२
छोरा बृहारी	३	४	५	४	१	५	२	४	४	२	३४
छोरी ज्वाईं	२	०	१	०	०	०	१	०	१	०	५
सहयोगीसँग	३	३	२	२	४	४	१	१	४	३	२७
जम्मा	११	१०	१०	११	८	११	९	१०	१०	११	१०१

एक चौथाई उत्तरदाताले आफ्नो हेरचाह छोरोले गर्ने गरेको बताएका थिए भने २१ जनाले आफ्नो हेरचाह सामाजिक संघसंस्था र वृद्धाश्रमबाट हुने गरेको बताएका थिए । २४ जना उत्तरदाताले आफ्नो लागि हेरचाहको लागि कोही नचाहिने बताएका थिए । जिल्लागत रूपमा हेर्दा रूपन्देही र कपिलवस्तुका ५/५ जना, त्यसपछि भ्वापाका ४ जना र मकवानपुरका ३ जना ज्येष्ठ नागरिकहरूले आफ्नो लागि हेरचाह गर्ने कोही नचाहिने/आफै गर्ने बताएका थिए (तालिका २.८) ।

तालिका २.८ मुख्य गरी हाल तपाईंको हेरचाह वा स्याहार सुसार कसले गर्ने गर्दछ ?

	कैलाली	बर्दिया	भ्वापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
श्रीमान /श्रीमती	०	१	३	१	१	०	०	२	१	०	९
छोरा	२	३	१	४	१	५	१	५	२	१	२५
छोरी	२	०	१	०	०	०	१	१	०	०	५
नातिनातिना	०	०	०	१	०	१	०	०	०	०	२
दाजुभाइ	०	०	०	०	०	०	०	०	१	०	१
परिवारका अन्य सदस्य	२	०	०	०	१	१	१	०	१	१	७
सामाजिक संस्था/वृद्धाश्रम	३	६	०	१	६	२	०	०	०	३	२१
कसैले नगर्ने	०	०	१	१	०	१	१	३	०	४	११
आफै गर्ने/सहयोग नचाहिने	२	१	४	३	१	१	५	०	५	२	२४
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

उत्तरदातालाई घर परिवारका विभिन्न सदस्यहरूले हेरचाह गर्ने गरेको र कोही संघसंस्थाको रेखदेखमा रहेको तथ्याङ्कबाट थाहा पाउन सकिन्छ । अध्ययनमा तपाईंहरू उनीहरूको स्याहारबाट सन्तुष्ट हुनुहुन्छ वा हुनुहुन्न भनी सोधिएको थियो । जसमा लगभग सबैले (७० मध्ये ६५ जना) सन्तुष्ट नै भएको बताएका थिए । रूपन्देहीका २ जना, बारा, कपिलवस्तु र भ्वापाका १/१ जनाले मात्र हेरचाह गर्ने व्यक्तिबाट

सन्तुष्ट नभएको बताएका थिए । हेरचाह गर्ने व्यक्ति भर्कने, रिसाउने, गाली गर्ने गरेको उत्तरदाताहरूले बताएका थिए (तालिका २.९) ।

तालिका २.९ उक्त हेरचाह गर्ने व्यक्तिबाट तपाईं सन्तुष्ट नै हुनुहुन्छ ?

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
छ	९	१०	४	७	९	९	१	७	४	५	६५
छैन	०	०	१	०	०	०	२	१	१	०	५
जम्मा	९	१०	५	७	९	९	३	८	५	५	७०

उत्तरदाताहरू मध्ये धेरैजसो (६२ जना) ले वृद्धाश्रममा बस्न रुचि देखाएका छन् । बर्दिया, कास्की र रूपन्देहीका ८/८ जना, कपिलवस्तु, कैलाली र भापाका ७/७ जनाले वृद्धाश्रममा बस्न रुचि देखाएका छन् भने चितवनका केवल ३ जना र मकवानपुरका ४ जनाले मात्रै वृद्धाश्रममा बस्न ईच्छा देखाएको तथ्याङ्कले देखाएको छ (तालिका २.१०) ।

तालिका २.१० के तपाईं वृद्धाश्रममा बस्न चाहनुहुन्छ ?

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
के तपाईं वृद्धाश्रममा बस्न चाहनुहुन्छ ?											
चाहन्छु	७	८	७	४	८	३	८	५	७	५	६२
चाहन्न, यहाँ ठीक छ	४	३	३	७	१	६	०	६	२	४	३६
थाहा छैन/भन्न सकिन्न	०	०	०	०	१	२	१	०	१	२	७
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

फुर्सदको क्षण र दिनचर्या

बुढ्यौली लागेर हुन सक्दछ, लगभग आधा (३९) जति ज्येष्ठ नागरिकहरू हाल केही नगरी बसेको पाइएको छ भने ३१ जनाले फुर्सदको समय मठमन्दिर जाने, २५ जनाले आराम गर्ने र ७ जनाले घुम्न वा टहलिन जाने बताएका छन् ।

जिल्लागत रूपमा हेर्दा चितवनका सबैभन्दा बढी (७) मठमन्दिरतिर गएर फुर्सदको क्षण बिताउने गरेका छन् भने रूपन्देहीका ८ जनाले फुर्सदको क्षण केही नगरी त्यसै बिताउने गरेको पाइएको छ । फुर्सदको क्षण साथीभाई भेट्ने केवल ३ जना पाइएको छ, जसमा बर्दियाका २ जना र बाराका १ जना पर्दछन् (तालिका २.११) ।

तालिका २.११ तपाईं प्रायः फुर्सदको भएको बेला कसरी बिताउनु हुन्छ ?

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
साथीभाई भेट्ने	०	२	०	०	०	०	०	१	०	०	३
मठमन्दिर जाने	४	३	१	५	५	७	१	१	०	४	३१
आराम गर्ने	३	५	२	२	३	१	०	२	२	५	२५

संवाहक

घुम्न जाने वा टहलिन	०	१	३	०	०	०	०	१	२	०	७
क्रेही नगर्ने	४	०	४	४	२	३	८	६	६	२	३९
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

ज्येष्ठ नागरिकहरूको समुदायमा हुने गतिविधिहरूमा उल्लेखनीय सहभागिता भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ। सबैजसो उत्तरदाताहरूले आफूहरूलाई समुदायमा हुने गतिविधिमा सहभागी गराइने कुरा अध्ययनको क्रममा बताएका थिए। बर्दिया र चितवनका केवल १/१ जना उत्तरदाताले मात्रै सामाजिक क्रियाकलापमा आफूहरूलाई संलग्न नगराउने बताएका थिए (तालिका २.१२)।

तालिका २.१२ समुदायमा हुने गतिविधिहरूमा तपाईंलाई सहभागी गराइन्छ कि गराइँदैन ?

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
गराइने	११	१०	१०	११	१०	१०	९	११	१०	११	१०३
गराइँदैनन्	०	१	०	०	०	१	०	०	०	०	२
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

सम्पत्तिमाथिको अधिकार

अध्ययनमा सम्पत्तिमाथिको अधिकारका बारेमा पनि विश्लेषण गरिएको थियो। लगभग आधा (४७ जना) ज्येष्ठ नागरिकको आफ्नो नाममा जमीन भएको पाइएको छ। त्यसैगरी २९ जना ज्येष्ठ नागरिकले आफ्नै नाममा घरसमेत भएको बताएका थिए।

जिल्लागत रूपमा हेर्दा भापा, बारा र कपिलवस्तुमा ९/९ जना ज्येष्ठ नागरिकको आफ्नै नाममा जग्गा जमीन भएको पाइएको छ भने पाल्पाका केवल १ जना ज्येष्ठ नागरिकले आफ्नो नाममा जग्गाजमीन भएको बताएका थिए। आफ्नै नाममा घर हुने भापा र कपिलवस्तुमा कोही नभएको र रूपन्देहीको १ जनाले मात्रै आफ्नै नाममा घरसमेत भएको बताएका थिए (तालिका २.१३)।

तालिका २.१३ सम्पत्तिमाथिको अधिकार (छ मात्रको प्रतिशत)

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
तपाईंको आफ्नो नाममा जग्गा जमीन छ ?	२	२	९	४	२	२	७	९	९	१	४७
तपाईंको आफ्नो नाममा घर छ ?	३	३	०	५	३	५	१	५	०	४	२९
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

आय आर्जन

६० वर्षभन्दा माथिका ज्येष्ठ नागरिकहरूमध्ये हाल १९ जनाले आयआर्जनको लागि कुनै न कुनै काम गरिरहेका बताएका थिए। जिल्लागत रूपमा हेर्दा कपिलवस्तु र रूपन्देही सबैभन्दा बढी ६ जनाले हाल आफूहरू आयआर्जनको लागि काम गरिरहेको बताएका थिए। त्यसैगरी बाराका ३ जना र मकवानपुरका

१ जना ज्येष्ठ नागरिक पनि हाल आयआर्जनको लागि केही काम गरिरहेका बताएका थिए भने कैलाली, भूपा, कास्की र पाल्पाका कसैले पनि हाल काम नगरिरहेको बताएका थिए ।

त्यसैगरी कामको प्रकृति पनि हेरिएको थियो । काम गरिरहेकाहरूमध्ये १७ जना खेतिपाति/पशुपालन गरिरहेको र १२ जनाले ज्यालादारी गरिरहेको बताएका थिए भने ३ जना ज्येष्ठ नागरिकहरू घरेलु हस्तकलाका सामानहरू बनाएर आय आर्जन गरिरहेको बताए । जिल्लागत रूपमा हेर्दा रूपन्देही र कपिलवस्तुका आधा ज्येष्ठ नागरिकहरू ज्यालादारी काम गरी आय आर्जन गरेको तथ्याङ्कले देखाएको छ (तालिका २.१४) ।

तालिका २.१४ आय आर्जन

	कैलाली	बर्दिया	भूपा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
हाल तपाईं आय आर्जनको लागि केही काम गर्नु हुन्छ ?											
गर्दछु	०	१	०	२	०	१	६	३	६	०	१९
गर्दिन	११	१०	१०	९	१०	१०	३	८	४	११	८६
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५
यदि गर्नु हुन्छ भने के के काम गर्नु हुन्छ ?											
खेतिपाति/पशुपालन		१		१		१	६	२	६		१७
घरेलु सामान बनाउने/हस्तकला							१	१	१		३
ज्यालादारी (दक्ष/अदक्ष)							६		६		१२

१९ जनामध्ये १० जना उत्तरदाताले हाल गरिरहेको कामबाट वा आमदानीबाट आफ्नो र परिवारको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न पर्याप्त नभएको बताएका थिए । केवल ४ जनाले मात्रै आफ्नो लागि मात्रै आमदानी पर्याप्त भएको बताएका र ५ जनाले आफ्नो आमदानीले परिवारको समेत आवश्यकता पूरा गर्ने गरेको बताएका थिए (तालिका २.१५) ।

तालिका २.१५ तपाईंको यो आमदानीबाट तपाईंको व्यक्तिगत तथा परिवारको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न पर्याप्त छ ?

	कैलाली	बर्दिया	भूपा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
तपाईंको यो आमदानीबाट तपाईंको व्यक्तिगत तथा परिवारको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न पर्याप्त छ ?											
आफ्नो लागि मात्र पर्याप्त भएको		१		१			१		१		४
आफ्नो र परिवारको लागि पनि पर्याप्त भएको						१	१		३		५
पर्याप्त छैन				१			४	३	२		१०
बहु उत्तर											

अध्ययनमा उत्तरदाताहरूलाई तपाईंलाई रकमको आवश्यक पर्दा मुख्य गरी घर परिवारमा कसलाई भन्नुहुन्छ, भनी सोधिएको थियो जसमा आधा (५० जना)ले छोराबुहारीलाई भन्ने गरेको, ५ जनाले

संवाहक

श्रीमान्/श्रीमतीलाई १६ जनाले परिवारका अन्य सदस्यलाई र ७ जनाले छोरी ज्वाइँलाई भन्ने गरेको तथ्याङ्कले देखाएको छ भने २१ जनाले कसैलाई नभन्ने वा कसैले नगर्ने बताएका थिए ।

जिल्लागत रूपमा विश्लेषण गर्दा बाराका लगभग सबै (९ जना) ले छोराबुहारीसँग भन्ने गरेको पाइएको छ भने कास्कीका १ जनाले मात्रै छोराबुहारीसँग आवश्यक रकमको लागि गुहार्ने गरेको पाइएको छ । (तालिका २.१६) ।

**तालिका २.१६ तपाईँलाई रकमको आवश्यक पर्दा मुख्य गरी घर परिवारमा कसलाई भन्नु हुन्छ
अथवा प्रायः कसले सहयोग गर्दछन ?**

सहयोगकर्ताहरू	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
श्रीमान्/श्रीमती	०	२	०	०	०	०	१	१	१	०	५
छोराबुहारी	३	२	७	७	१	७	३	९	५	६	५०
छोरीज्वाइँ	२	१	०	०	१	१	०	०	१	१	७
परिवारका अन्य सदस्य	२	३	०	१	४	२	०	०	२	२	१६
कसैले नगर्ने	४	२	३	२	३	१	२	१	१	२	२१
कोही पनि नभएको	०	१	०	१	१	०	३	०	०	०	६
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

१०५ मध्ये ५५ जना उत्तरदाताहरूले घरपरिवारमा महत्त्वपूर्ण निर्णय लिँदा हामीसँग पनि राय सल्लाह लिने गरेको बताएका थिए । जिल्लागत रूपमा हेर्दा चितवनका ९ जना, भापा, बारा र कपिलवस्तुका ८/८ जना ज्येष्ठ नागरिकसँग घरपरिवारको कुनै पनि महत्त्वपूर्ण निर्णय गरिँदा आफूहरूसँग राय सल्लाह लिने गरेको बताएका थिए । त्यसैगरी कास्कीका केवल १ जना ज्येष्ठ नागरिकसँग पनि घरपरिवारको महत्त्वपूर्ण निर्णय गरिँदा सल्लाह गरिने गरेको अध्ययनले देखाएको छ । (तालिका २.१७)

**तालिका २.१७ तपाईँको घर परिवारमा कुनै महत्त्वपूर्ण निर्णय गरिँदा परिवारले तपाईँसँग राय सल्लाह
लिन्छन कि लिदैनन् ?**

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
लिन्छन्	४	३	८	६	१	९	५	८	८	३	५५
लिदैनन्	७	८	२	५	९	२	४	३	२	८	५०
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

२.७ स्वास्थ्य र सरसफाई

५ मध्ये ४ जना ज्येष्ठ नागरिक हाल कुनै न कुनै स्वास्थ्य समस्याबाट पीडित भएको अध्ययनबाट थाहा पाउन सकिन्छ । चिनीरोग, उच्च रक्तचाप, दम र मुटुरोगबाट उनीहरू बढी नै ग्रसित भएको तथ्याङ्कबाट थाहा पाउन सकिन्छ । बर्दियाका सबै (११ जना) लाई चिनी रोग लागेको र त्यसपछि चितवनमा (७ जना) रहेको छ भने चितवनकै ११ मध्ये ९ जनाले मुटु रोगी भएको बताएका थिए ।

स्वास्थ्य संस्थामा जँचाउन जाँदा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई विभिन्न समस्या परेको अध्ययनको सिलसिलामा थाहा भएको छ । जँचाउन जाँदा विभिन्न वार्ड-वार्डमा जान आफूहरूलाई अठेरो भएको, निःशुल्क औषधि उपचार नपाएको, कुनै पर्ने, रोग निको पार्न नसकेको जस्ता गुनासो उनीहरूले गरेका थिए भने औषधि उपचार गराउन घरपरिवारले भर्को मान्ने गरेको खुलासासमेत उनीहरूबाट भएको थियो (तालिका २.१८) ।

तालिका २.१८ तपाईंको स्वास्थ्यमा के समस्या छ ?

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
चिनी रोग	१	११	२	३	५	७	४	४	४	६	५०
उच्च रक्त चाप	२	३	५	४	५	४	४	३	५	६	४४
दम रोग	३	४	३	५	६	७	४	३	३	६	४४
मुटु रोग	४	५	४	८	७	९	६	७	५	८	६६
शारीरिक अपागता	५	१	३	१	१	०	०	२	१	०	९
कुनै समस्या छैन	७	१	१	३	१	२	२	४	२	२	२२
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

उत्तरदाताहरूको सुत्ने कोठाको अवलोकन गरिएको थियो । ५३ जनाले आफ्नो छुट्टै सुत्ने कोठा भएको बताएका थिए । ९० जनाको लागि सुत्नको लागि बेड उपलब्ध भएको अवलोकन गरिएको थियो । ८० जना ज्येष्ठ नागरिकको ओछ्यान सफा पाइएको थियो । ६५ जनाको सुत्ने कोठा व्यवस्थित रहेको पाइएको थियो । त्यसैगरी ७८ जना उत्तरदाताहरूको शारीरिक सफाईको अवस्था राम्रो रहेको र ७६ जनाको कपडा सफा नै भएको पाइएको थियो । कैलाली र चितवनका सबै उत्तरदाताको कपडा सफा देखिएको थियो भने रूपन्देहीका केवल २ जनाको, कपिलवस्तुका ३ जनाको मात्रै सफा कपडा अवलोकन गरिएको थियो ।

भापाको कुनै पनि ज्येष्ठ नागरिकको छुट्टै सुत्ने कोठा नभएको देखिएको थियो । मकवानपुरका सबैको छुट्टै सुत्ने कोठा भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ । त्यसैगरी कैलाली, बर्दिया र चितवनका ज्येष्ठ नागरिकको ओछ्यान सफा देखिएको थियो । कास्की र चितवनका सबै उत्तरदाताहरूको शारीरिक सरसफाईको राम्रो भएको अध्ययनले देखाएको छ (तालिका २.१९) ।

तालिका २.१९ कोठाको अवलोकन

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
सुत्ने कोठा छुट्टै	९	५	०	१०	५	८	१	४	२	९	५३
सुत्नको लागि बेड उपलब्ध	१०	११	८	११	१०	१०	५	१०	६	९	९०
ओछ्यान सफा	१०	११	६	९	१०	१०	४	७	५	८	८०
सुत्ने कोठा सफा र व्यवस्थित	८	११	२	९	१०	९	१	४	२	९	६५
उत्तरदाताको शारीरिक सफाई राम्रो	११	११	६	८	१०	११	२	७	३	९	७८
उत्तरदाताको कपडा सफा	११	१०	६	८	१०	११	२	७	३	८	७६

खण्ड-तीन

सर्वेक्षणमा संलग्न ज्येष्ठ नागरिक (उत्तरदाता)हरूको सामाजिक सुरक्षा भत्ता, ज्येष्ठ नागरिक ऐनसम्बन्धी जानकारीहरूको विश्लेषण यो खण्डमा गरिएको छ ।

सामाजिक सुरक्षा भत्ता

सबै जिल्लाका ज्येष्ठ नागरिकहरू सरकारले वृद्धि गरेको सामाजिक सुरक्षा भत्ताको बारेमा जानकार भएको अध्ययनले देखाएको छ । १०५ मध्ये ८२ जनाले हाल सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाइरहेको बताएका थिए । बर्दिया, बारा, भापा, कास्की, चितवन, मकवानपुर, पाल्पाका सबै ज्येष्ठ नागरिक उत्तरदाताले हाल सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाइरहेको बताएका थिए । ज्येष्ठ नागरिक, जसले सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गरेका थिए, उनीहरू लाई हाल कुन प्रकारको भत्ता पाइरहनु भएको छ भनेर समेत सोधिएको थियो जसमा ५८ जनाले वृद्धाभत्ता, ११ जनाले विधवा/एकल महिला भत्ता र ९ जनाले दलित भत्ता पाइरहेको बताएका थिए (तालिका ३.१) ।

तालिका ३.१ सामाजिक सुरक्षा भत्ता

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलबस्तु	पाल्पा	जम्मा
तपाईंले हाल कुनै किसिमको भत्ता पाइरहनु भएको छ ?											
छ	९	१०	१०	८	१०	९	४	१०	४	८	८२
छैन	२	१	०	३	०	२	५	१	६	३	२३
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५
यदि छ भने कस्तो प्रकारको भत्ता पाउनु भएको छ ?											
वृद्ध भत्ता	५	६	१०	८	५	५	३	५	३	८	५८
विधवा वा एकल महिला भत्ता	१	१	०	०	४	१	०	४	०	०	११
दलित भत्ता	२	३	०	०	१	२	०	१	०	०	९
सेवा निवृत्त (पेन्सन) भत्ता	१	०	०	०	०	१	१	०	१	०	४
जम्मा	९	१०	१०	८	१०	९	४	१०	४	८	८२

तालिका ३.२ ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ छ नि त्यसको बारेमा तपाईंलाई थाहा छ ?

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलबस्तु	पाल्पा	जम्मा
छ	४	१	७	०	१	४	९	०	१०	०	३६
छैन	७	१०	३	११	९	७	०	११	०	११	६९
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

ज्येष्ठ नागरिकहरूले सरकारले आफूहरूलाई गरेको व्यवहारको बारेमा समेत धारणा राखेका थिए । १०५ मध्ये २५ जनाले सरकारी प्रयास राम्रो भएको बताएका थिए भने २० जनाले प्रयास राम्रो हो । तर, अपूर्ण छ भनी उल्लेख गरेका थिए । सरकारी प्रयास राम्रो भन्ने अधिकांश भापा (८ जना) र त्यसपछि कैलाली (५ जना) रहेका थिए (तालिका ३.३) ।

तालिका ३.३ सरकारले ज्येष्ठ नागरिकलाई कस्तो व्यवहार गरेको छ जस्तो लाग्छ तपाईंलाई ?

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
राम्रो	५	२	१	१	१	२	२	८	२	१	२५
विभेदपूर्ण	१	४	०	४	०	४	१	१	१	४	२०
प्रयास राम्रो छ तर अपूर्ण छ	५	५	९	६	९	५	६	२	७	६	६०
जम्मा	११	११	१०	११	१०	११	९	११	१०	११	१०५

साथै विभेद गरिएको भए कसरी भनेर समेत उनीहरूको धारणा लिइएको थियो । उनीहरूले ६० वर्ष र ७० वर्षको विभेद नहटेको गुनासो गरेका थिए । साथै भत्ता वितरण प्रक्रिया असजिलो भएको, जातजातिमा विभेद गरिएको छ भनेर गुनासो गरेको अध्ययनले देखाएको छ । साथै केवल ६ जना उत्तरदाताले मात्रै उक्त विभेदविरुद्ध उजूरी गरेको बताएका थिए । पाल्पाका ३ जना, चितवन, मकवानपुर र बर्दियाका १/१ जना ज्येष्ठ नागरिकले समेत विभेदविरुद्ध उजूरी वा गुनासो गरेको पाइएको छ (तालिका ३.४) ।

तालिका ३.४ त्यस्तो बारेमा तपाईंले कही कतै गएर गुनासो समेत गर्नु भएको छ कि ?

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
छ	०	१	-	१	-	१	०	०	०	३	६
छैन	१	३	-	३	-	३	१	१	१	१	१४
जम्मा	१	४	-	४	-	४	१	१	१	४	२०

साथै, ज्येष्ठ नागरिकहरूले आफूहरूलाई सरकारले निःशुल्क उपचार गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने, यातायातमा छूट दिइनुपर्ने, बस्ने सीट पर्याप्त दिइनुपर्ने, मन डुलाउने, साथीभाईसँग भेटघाट गर्ने ठाउँको व्यवस्था गरिदिनुपर्ने र गा.वि.स./न.पा. (पालिकाहरू) बाट समय समयमा निरीक्षण गरिनुपर्ने बताएका थिए । भत्ता बाँड्दा विभेद हटाई घरमै आएर दिनुपर्ने जस्ता अपेक्षाहरू राखेका थिए (तालिका ३.५) ।

तालिका ३.५ सरकारले कुन-कुन विषयमा सुविधा दिए तपाईं खुसी हुनुहुन्थ्यो ?

	कैलाली	बर्दिया	भापा	मकवानपुर	कास्की	चितवन	रूपन्देही	बारा	कपिलवस्तु	पाल्पा	जम्मा
निःशुल्क उपचार गर्ने व्यवस्था	१०	११	१०	११	१०	११	९	११	९	११	१०३
यातायातमा छूट र बस्ने सीटको व्यवस्था	४	५	८	७	४	६	२	३	२	४	४५
साथी संगिनी भेटघाट गर्ने मनोरञ्जन स्थलको निर्माण	१०	१०	१०	१०	१०	१०	९	११	९	९	९८
गाविसबाट समय समयमा अनुगमन र निरीक्षण भैदिए हुन्थ्यो	११	१०	१०	१०	१०	११	९	११	१०	९	१०१

निष्कर्ष

जेष्ठ नागरिकहरूका मानव अधिकारबारे गरिएको यस नमूना सर्वेक्षणले प्रतिनिधिमूलक रूपमै सही केही निर्देश गरेको छ । यो प्रारम्भिक सर्वेक्षणलाई देशव्यापी रूपमा अझ बृहदस्तरमा गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको ध्यान यसतर्फ जाओस् ।

अहिलेको यस नमूना सर्वेक्षणको आधारमा निम्न पक्षमा सम्बन्धित सबैको ध्यानाकर्षण गराउँछौं :-

प्रत्येक जिल्लामा ज्येष्ठ नागरिकको तथ्याङ्क अद्यावधिक राखिनु पर्दछ र उक्त तथ्याङ्क समय समयमा अद्यावधिक गरी राख्नुपर्दछ । त्यसको लागि सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनु जरुरी छ ।

आधाभन्दा बढी ज्येष्ठ नागरिकहरूले वृद्धाश्रममा बस्ने ईच्छा देखाएका हुँदा ज्येष्ठ नागरिक लक्षित सुविधा सम्पन्न त्यस्ता भवनहरू बनाउनु पर्दछ ।

प्रत्येक ४ मध्ये २ जना ज्येष्ठ नागरिकहरूले फुर्सदको समयमा विभिन्न गतिविधिहरू गरेको पाइएको छ भने केही अझै पनि आमदानीमूलक कार्यमा सहभागी समेत भएका छन् । त्यसैले ग्रामीण स्तरमा पाइने स्रोत साधनलाई उपयोग गरी विभिन्न आयआर्जन गर्न सकिने सीपमूलक तालीमहरू दिँदा उनीहरू आर्थिक रूपले सबल हुने थिए ।

भूकम्पपश्चात् ज्येष्ठ नागरिकहरू विभिन्न मनोसामाजिक तनावमा रहेको हुँदा त्यसलाई कम गर्न विभिन्न योगशिविर लगायत अन्य गतिविधिहरू संचालन गरिनु पर्दछ । त्यसको अलावा विभिन्न प्रकारका चेतनामूलक कार्यक्रममा ज्येष्ठ नागरिकको सहभागितालाई बढावा दिइनु पर्दछ ।

ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी जति पनि सेवा सुविधाहरूको व्यवस्था भएको छ, ती सेवा सुविधा लाभान्वित वर्गको पहुँचको लागि सञ्चार माध्यमबाट पनि जानकारी दिइनु पर्दछ ।

ज्येष्ठ नागरिकहरूको लागि राज्यले दिँदै आएको सामाजिक सुरक्षा भत्तालाई उमेर वर्गीकरणको आधारमा देहायबमोजिम निर्धारण गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

६० देखि ७० वर्षसम्म	रु. २०००
७१ देखि ८० वर्षसम्म	रु. २५००
८१ देखि ९० वर्षसम्म	रु. ३०००
९१ देखि ९९ वर्षसम्म	रु. ४०००
१०० वर्षभन्दा माथिका सबैलाई	रु. ५००० ।

नेपालको संविधानको धारा ४१ को मौलिक हकको महलमा व्यवस्था गरिएको, “ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ” को आसयअनुरूप ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ लाई संशोधन गरी कार्यान्वयन गराउनुपर्ने ।

स्वास्थ्य क्षेत्रमा

- (क) ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई नेपालका केन्द्रीय, प्रादेशिक र जिल्ला अस्पतालहरूमा जेरियाट्रिक वार्डको व्यवस्था गरिनुका साथै सबै सरकारी अस्पताल तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूमा निःशुल्क उपचारको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- (ख) गैरसरकारी तथा निजी अस्पताल तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूमा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई ५० प्रतिशत छूट तथा सुविधाको लागि अविलम्ब स्वास्थ्य नीति बनाई लागू गर्नु पर्ने ।
- (ग) अविलम्ब ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्य बीमा लागू गराउनु पर्ने ।
- सेवा प्रदायक निकायहरू (बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, पानी, बिजुली, टेलिफोन तथा मनोरञ्जनको स्थान) मा ज्येष्ठ नागरिकमैत्री वातावरण निर्माण गरी ५० प्रतिशत छुटको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

नेपालका सबै नगर, गाउ र टोलस्तरमा संचालित दिवा सेवा केन्द्र र ज्येष्ठ नागरिक क्लबलाई उपयुक्त वातावरण निर्माण गरी सेवा सुविधा दिने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने र नभएका स्थानहरूमा स्थापना गर्ने विशेष कार्यक्रम ल्याउनु पर्ने ।

ज्येष्ठ नागरिक हक अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न अन्तराष्ट्रिय महासन्धि—International Convention On the Rights of Older Persons (ICROP) निर्माण गर्ने नेपालबाट विशेष पहल गर्नु पर्ने ।

ज्येष्ठ नागरिकका समस्या

- (१) आर्थिक समस्या
आय आर्जनका सम्पूर्ण स्रोत बन्द भई आर्थिक शून्यताको स्थितिमा जीवन व्यतीत गर्नु पर्ने बाध्यता ।
- (२) समाजिक समस्या
परिवारबाट व्यक्तिले भरपर्दो सुरक्षा प्राप्त गर्दछ । संयुक्त परिवार प्रणालीअन्तर्गत रही केही हदसम्म सुरक्षाको अनुभूति भइरहेको हुन्छ । अहिले एकल परिवारको संस्कृति बढिरहेकाले सुरक्षाको अभाव रहने, रेखदेख गर्न सक्ने कोही नहुने ।
- (३) स्वास्थ्य समस्या
शारीरिक र मानसिक दुर्बलताका कारण रोगसित लड्ने क्षमतामा ह्रास भई विभिन्न किसिमको रोग लाग्ने अर्थाभावले गर्दा सही ढंगले इलाज नहुने । रेखदेख, स्याहार संहार गर्ने व्यक्तिको अभावमा भ्रनभ्रन रोगले च्याप्दै जाने ।
- (४) पारिवारिक समस्या
आधुनिकीकरण र पश्चिमी संस्कृतिको बढ्दो प्रभावले गर्दा प्राचीन परम्परा संस्कृतिको विघटनको साथै पुस्तान्तरको फरक बढ्दै गइरहेको, एकको जीवन व्यतीत गर्नुपर्ने बाध्यतामा दिनानुदिन वृद्धि हुँदै गई एकको जीवन व्यतीत गर्नुपर्ने । धन सम्पत्तिका लागि ज्येष्ठ नागरिकलाई अपहेलना गर्ने, दुर्व्यवहार गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गई अन्त्यमा आफ्नो घरबाट निष्कासित हुनुपर्ने अवस्था पनि सिर्जना हुन थालेको नदेखिएको होइन ।

समस्याको समाधान

(१) भ्रूण अवस्थादेखि चितासम्म पुग्दा उपभोग गर्न पाउने अहरणीय अधिकार मानिसले पाएको हुन्छ। त्यसको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नलाई अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय रूपमा विभिन्न संयन्त्रहरू बनेका छन्। मानिसले पाएका अहरणीय अधिकारहरूमध्ये बाँच्न पाउने अधिकारलाई मुख्य अधिकारका रूपमा मानिएको देखिन्छ। सम्मानपूर्वक बाँच्न र मर्न पाउनु मानव अधिकारको मूलभूत सिद्धान्त हो। भ्रूण अवस्थादेखि चितासम्म पुग्दा अहरणीय रूपमा उपभोग गर्न पाउने अधिकार के ६० वा सोभन्दा माथिको उमेर समूहसम्म पुग्दा हरण हुन सक्ने अधिकार हो त ? कदापि होईन। अहिले विभिन्न मुलुकले आफ्ना ज्येष्ठ नागरिकका हक अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नका लागि र उनीहरूसित हुने गरेका विभेदलाई रोकथाम गर्नका लागि विभिन्न किसिमका कानूनको निर्माण गरी ज्येष्ठ नागरिकहरूका हक अधिकारलाई संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दैआएको देखिन्छ।

नेपालमा पनि ज्येष्ठ नागरिकका लागि ऐन नियम नबनेका होइनन्। तर, ती ऐन नियम फितलो र अधिकारमुखी नभई दानदातव्यग्राही रूपमा बनेका छन्। जसले गर्दा उक्त ऐन नियम ज्येष्ठ नागरिकका हक अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न सक्षम छैनन्।

(२) विभिन्न किसिमका प्रशव पीडा भोग्दै नेपालको संविधान (२०७२) जारी भएको छ। उक्त संविधानको मौलिक हकको महलको धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। उक्त धारामा, “विशेष संरक्षण” र “सामाजिक सुरक्षा” दुई किसिमको व्यवस्था गरेकाले विशेष संरक्षणअन्तर्गत ज्येष्ठ नागरिकको जीउज्यान, धनसम्पतिको अरुभन्दा विशिष्ट किसिमको, असाधारण किसिमको व्यवस्था गरी भुक्त्याएर, प्रलोभन दिई वा बृद्धावस्थादेखि आफ्नै सन्तान, हकवालाले हेला गरी खान लगाउन दिन पनि अप्ठ्यारो मानी बोलिवचन व्यवहारले अपमानित गर्ने, बोल्दै नबोली उपेक्षा गर्ने गरेको वा हात हाल्ले वा अरु कुनै किसिमले अपमान गर्ने वा जालसाजी गरी सम्पत्ति लिएको वा लिन खोजेको वा कुनै किसिमको विभेदकारी व्यवहार गरेमा कानूनद्वारा सरकारले विशेष संरक्षण प्रदान गर्ने कार्य गर्ने भन्ने बुझिन्छ।

(३) सामाजिक सुरक्षा भन्नाले समाजका ज्येष्ठ नागरिक, असहाय ज्येष्ठ नागरिक, असुरक्षित ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्ग ज्येष्ठ नागरिक आदिलाई समाजमा हुने असुरक्षा आदिबाट बचाउने हो। यिनीहरूको सुरक्षाको जिम्मेवारी पनि सरकारकै हुन्छ। यिनीहरूको गास, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्यका लागि सरकारले नै व्यवस्था गर्नु पर्दछ। लगानी रकमको मात्रा दिनानुदिन बढ्दै गए पनि ज्येष्ठ नागरिक पनि यो देशका नागरिक नै हुन्। लोक कल्याणकारी सरकारले आफ्ना नागरिकको सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न ईन्कार गर्न सक्दैन। यिनलाई दानदातव्यग्राहीका रूपमा ठानी हाल दिँदै आएका भत्ता मात्र नै पर्याप्त हुन्छ, ठानिराख्नु पनि हुँदैन। यिनीहरू पनि मानव हुन यिनका पनि मानव अधिकार हुन्छ। यिनीहरूले पनि मानव अधिकारका सम्पूर्ण अधिकार उपभोग गर्न पाउने अधिकारी हुन्। यसतर्फ आवश्यक व्यवस्था गर्न संविधानले निर्देशित पनि गरेकाले अब गठित हुने गाउँपालिका, नगरपालिका क्षेत्रभित्र CBR अर्थात् Community Based Rehabilitation समाजमा आधारित आयमूलक कार्यक्रम

संचालन गरी शारीरिक, मानसिक, अवस्था ठीक रहेका ज्येष्ठ नागरिकलाई सरिक गराउँदा ज्येष्ठ नागरिक आफ्नो थातथलोमा नै आय आर्जन गरी आ-आफ्ना परिवार वा आफू आश्रित रहेका परिवारमा आफूले आर्जन गरेका रकम दिँदा ती परिवारले पनि ज्येष्ठ नागरिकको हेरविचार, स्याहार संहार, देखरेख गर्न अग्रसर हुन्छन् होला । ज्येष्ठ नागरिक पनि आ-आफ्ना घर परिवारबाट निष्काशित भई अन्त जानुपर्ने अवस्था रहँदै न होला र सरकारको आर्थिक व्ययभार पनि कम भई अशक्त, अपाङ्ग, असहाय, कोही नभएका ज्येष्ठ नागरिकप्रति नै सरकारको दायित्व सीमित हुन जान्छ । यसका लागि भइरहेका ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ र ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी नियम, २०६५ मा व्यापक रूपमा संशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

अन्त्यमा

नेपालको संविधान (२०७२) मा ज्येष्ठ नागरिकको हकअधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि परिकल्पना गरेका विषय वस्तुलाई सफलभूत पार्न सरकारले अधिकारमुखी ऐन, नियमलाई चाँडै निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ । संशोधित ऐन नियमबमोजिम काम कारवाही अगाडि बढ्यो बढेन त्यसको अनुगमन पनि तदारुकताका साथ गर्दै जानु पर्दछ । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा भएका व्यवस्थाअनुरूप सरकारले ज्येष्ठ नागरिकको हक अधिकारको “विशेष संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा” गरी ज्येष्ठ नागरिकलाई नेपालको संविधानको धारा ४१ ले प्रदान गरेका मौलिक हकलाई संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी सरकारले आफ्नो कर्तव्य र दायित्वलाई पूरा गर्नु पर्दछ ।

दश जिल्लामा सर्वे गर्नेहरूको नामावली

- कैलाली- दिव्यप्रसाद पन्त • बर्दिया-टुक्रराज घिमिरे • भैरहवा-जयप्रसाद संग्रौला • मकवानपुर-थिर प्रसाद सिग्देल • कास्की-कृसुम केशव पराजुली • चितवन-डा.बालकृष्ण सुवेदी • रुपन्देही-लोकनाथ पाण्डे • बारा-लक्ष्मी चौधरी • कपिलवस्तु-रमेश शर्मा • पाल्पा-परिप्रसाद सिग्देल

संक्रमणकालीन न्यायको पद्धति र नेपालको सन्दर्भ : समीक्षा

- टेकनारायण कुँवर

सारसंक्षेप

वास्तवमा भन्ने हो भने दण्डहीनताको पराकाष्ठा जुन द्वन्द्वको अवस्थामा थियो त्यो अबै पनि सारभूत रूपमा घट्न सकेको छैन। विधिको शासन उपर अबै पनि चौतर्फी आक्रमण कायम नै छ। यदि मुलुकमा दीगो शान्ति र समुचित न्याय व्यवस्था कायम गर्ने हो भने राज्यले संक्रमणकालीन न्यायका माथि वर्णित अन्तर्राष्ट्रिय प्रयोगहरूको आधारमा केही न केही काम त अवश्य गर्नुपर्ने हुन्छ।

बृहत् शान्ति सम्झौताबाट संक्रमणकालीन न्यायलाई उच्च प्राथमिकता दिइए तापनि यसको भविष्य अबै अन्यौलग्रस्त छ। एकातिर द्वन्द्वको कारण उब्जेका न्यायका प्रश्नहरू यथावत र टड्कारो रूपमा खडा छन्। अर्कोतिर सत्य निरोपण आयोगको सम्बन्धमा बनेको कानून मानव अधिकार संरक्षणको दृष्टिकोणबाट पूर्णतः आलोचनामुक्त रहन सकेको छैन। सत्यनिरूपण र वे पत्ता आयोगको कार्य प्रक्रिया र माफीसम्बन्धी व्यवस्था अद्यापि आलोचनाको केन्द्रमा रहेको छ।

पृष्ठभूमि

मानिसलाई न्यायको खोजी सामान्य अवस्थामा मात्र होइन, असामान्य अवस्थामा भन्ने आवश्यक हुन्छ। कुनै पनि मुलुक चाहे शान्तिपूर्ण अवस्थामा होस् वा आन्तरिक वा बाह्य कारणबाट द्वन्द्वको अवस्थाबाट गुज्रेको किन नहोस्, न्यायप्रतिको चाहना मानिसहरूको अनवरत खोजी एवं चासोको विषय हो। आजको युगमा द्वन्द्वोत्तर मुलुकमा विगतका विष्मयकारी घटनाहरूलाई सदाको निमित्त अन्त्य गरेर विधिको शासन र मानव अधिकारको पुनःस्थापन गर्ने र पीडितहरूको पुनरुद्धार गरी न्याय व्यवस्थालाई कसरी सुदृढ गर्ने भन्ने कुरा त्यस मुलुकको आन्तरिक मात्र होइन, अन्तर्राष्ट्रिय विशेष चासोको विषय समेत हो। तसर्थ, द्वन्द्वोत्तर समाजमा न्यायका मूल मुद्दाहरू के के हुन सक्छन्?, विगतमा भएका मानव अधिकारको दुरुपयोगलाई र मानवीय कानूनको उल्लंघनलाई कसरी सम्बोधन गरिनु पर्दछ? तथा पीडितहरूको असह्य पीडा र आन्तरिक युद्ध विष्मयकारी घटनाको कारणबाट दुखेका घाउहरूमा कसरी न्यायिक उपचार प्रदान गरी निको पार्न सकिन्छ?, उनीहरूका आधारभूत मानव अधिकारहरूको कसरी सम्मान

र संरक्षण गर्न सकिन्छ ? र द्वन्द्वबाट क्षतविक्षत समाजमा कसरी मेलमिलाप (Reconciliation) बढाउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई पहिचान गरी स्थायी शान्ति र दीगो विकास हासिल गर्ने राज्यको उच्चतम चाहना परिपूर्ति गर्न संक्रमणकालीन न्यायको विशेष आवश्यकता पर्दछ ।

संक्रमणकालमा कानूनी राज्यको स्थापना गर्नको निमित्त स्थापित भएका विद्यमान कानून र राज्ययन्त्रहरू नै या त अपर्याप्त हुन्छन् या असक्षम । त्यस अवस्थामा राज्यले प्राविधिक रूपमा उपलब्ध हुने न्यायको अलावा पुनर्स्थापकीय न्याय (Restorative justice) उपलब्ध गराउनेतर्फ राज्यको ध्यान जानुपर्दछ । यस्तो न्यायअन्तर्गत सामान्य अवस्थाको न्यायपालिकाबाट सम्पादन गरिने औपचारिक न्यायिक प्रणालीको सट्टा केही फरक खालका उपायहरू पनि सोचन सकिन्छ । यसो गरिनुको मुख्य उद्देश्य अपराधबाट हुन गएको क्षतिलाई केन्द्रित गरी पीडितलाई राहत दिने र भविष्यमा त्यस्तै अपराध वा घटना हुन नदिई पीडक र पीडितलाई समाजमा सुमधुर सम्बन्ध स्थापित गरी सहअस्तित्वमा जिउने वातावरणको सिर्जना गर्नु हो । टोनी मार्शलले भनेका छन् "Restorative justice is a process whereby all the parties with a stake in a particular offense come together to resolve collectively how to deal with the aftermath of the offense and its implications for the future".¹

निश्चय नै संक्रमणकालीन न्यायले के गर्छ भन्ने प्रश्न उठ्दछ । यसमा कुनै शंका छैन कि यसले विगतका अन्यायपूर्ण व्यवहारहरूलाई सम्बोधन गर्दछ । शान्तिलाई संस्थागत गर्दै विवादहरूको शान्तिपूर्ण समाधानको मार्ग प्रस्तुत गर्छ । नागरिकहरूको राज्य संयन्त्रप्रति विश्वास जगाउँदछ । विधिको शासनको शीघ्र पुनःस्थापन गर्छ । राज्यमा द्वन्द्व पुनः शुरू हुनबाट रोक्दछ र दीर्घकालपर्यन्त न्याय व्यवस्थालाई सृष्ट र सबल राख्दछ ।

अब यहीनेर प्रश्न उठ्छ, के विद्यमान न्यायिक व्यवस्थामा यी सबै कुराहरू गर्न राज्य समर्थ हुन्छ ? यसको सही उत्तर संक्रमणकालीन न्यायको बाटोबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ । र, यसै क्रममा संक्रमणकालीन न्यायको सान्दर्भिकता अरु बढेर आउँदछ । संक्रमणकाल र संक्रमणकालीन न्यायबारे आधारभूत कुराहरू नबुझीकन संक्रमणकालीन न्याय बारे कुरा गर्नु अनुचित हुन्छ । जहिले पनि संक्रमणकालीन न्यायको कुरा गर्दा दुईटा अवस्थाहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ । पहिलो, निरंकुश शासन व्यवस्थादेखि लोकतन्त्रको स्थापना र संस्थापीकरण । दोस्रो, द्वन्द्वदेखि शान्तिको स्थापना र सुदृढीकरण । नेपाल पनि एक दशक लामो द्वन्द्वदेखि एक दशकदेखि नै शान्तिको स्थापना र सुदृढीकरणमा उन्मुख मुलुक भएकोले यस पद्धतिको खोजी गरिनु आवश्यक छ । नेपालको संक्रमणकालीन न्याय अभै पनि न्यायोचित समाधानको पर्खाइमा छ । नेपालको सन्दर्भमा संक्रमणकालीन न्यायबारे आधारभूत कुराहरू के के हुन् र के कुरा सान्दर्भिक हुन सक्दछन् यस सिलसिलामा प्रस्तुत लेखको समग्र अध्ययनबाट एउटा अवधारणा निर्माण गर्न सकिने छ ।

संक्रमणकालीन न्याय के हो ?

संक्रमणकालीन न्याय भन्ने वाक्यांशले सामान्यतया राज्यले विगतमा भए गरेका मानव अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी गल्तीहरूलाई न्यायिक वा व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट सम्बोधन गर्ने पद्धतिलाई बुझाउँछ ।

¹ Marshall, Tony. (1999) *Restorative Justice: An Overview*. London: Home Office Research Development and Statistics Directorate.

यसभित्र राज्यले विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमको माध्यमबाट पूर्ववर्ती शासनकालमा भएका मानव अधिकारको उल्लंघनका घटनाहरू छानवीन गर्ने, दोषीलाई कारवाही गर्ने र पीडितलाई राहत दिलाउने योजना अधि सारेको हुन्छ। हिंसात्मक द्वन्द्व र दमनकारी शासनको बेलामा राजनीतिक रूपमा घटित विद्रोहीबाट भएका र स्वयं राज्य निर्देशित घटनाहरूको न्यायोचित अवतरण गराई स्थायी शान्ति स्थापना गर्ने र त्यसको निरन्तरताको लागि संक्रमणकालीन न्यायको आवश्यकता परेको हुन्छ। सामाजिक सद्भाव कायम गरी विगतका घाउहरू बिसर्दै जाने र द्वन्द्वबाट खण्डित हुन पुगेको राज्यको न्यायिक प्रणालीको पुनरुत्थान गरी लोकतान्त्रिक प्रणालीको प्रवर्द्धन गर्ने कुनै पनि समाजको उद्देश्य रहनु स्वभाविक हो। सो उद्देश्य पूर्ति गर्ने कार्य संक्रमणकालीन न्यायको विशेष माध्यमबाट नै गर्न सकिन्छ। यसको मुख्य मान्यता भनेको नै वा न्यायको अवधारणा हो। फौजदारी दायित्व स्थापित गर्ने, गराउने मात्र होइन, हाल विकसित भएका मेलमिलापसम्बन्धी न्याय निरूपणका व्यावहारिक स्वरूपहरूको माध्यमबाट दीगो शान्ति स्थापना गरी मुलुकलाई विकास प्रक्रियामा अधि बढाउन सकिन्छ। त्यसकारण यस प्रकारको राजनीतिक संक्रमणको बेलामा द्वन्द्वबाट पूर्णतः मुक्ति पाउनु र संक्रमणकालीन न्यायलाई नयाँ र परिवर्तित शासन पद्धतिको प्रक्रियातर्फ मानव शान्ति, न्याय र राष्ट्रको लोकतान्त्रिक भविष्यसँग गाँसेर नै मुलुकमा न्याय व्यवस्था सुदृढ गर्न सकिन्छ।

संक्रमणकालीन न्यायको बारेमा चर्चा गर्नु अधि न्यायका केही सन्दर्भहरू उठाउनु पर्ने हुन्छ। न्याय के हो भन्ने विषयमा युगौंदेखि बहस, छलफल गरिँदै आएको भएता पनि यसको यकीन परिभाषा यही नै हो भनेर गर्न सकेको छैन। यद्यपि न्यायलाई हेर्ने केही तरिकाहरू भने अवश्य विकसित गरिएका छन्। जस्तो कि न्याय भनेको निष्पक्षता, स्वच्छता एवं उत्तरदायित्वको अभिव्यक्ति हो। यो एउटा मानिसका आधारभूत अधिकारहरूको संपुष्टि हो। सामाजिक अपराधको रोकथाम र त्यसका दोषीउपर दिइने दण्डात्मक कारवाही नै न्याय हो। न्यायकर्ताले न्याय गर्दा अभियुक्त र पीडितको अधिकारको हेक्का राख्नुको साथै समाजको वृहत्तर हित र उन्नतिलाई कदापि बिसर्न हुँदैन। यो भनिरहनु पर्दैन कि अपराधी वा दोषीले कानूनबमोजिमको सजाय नपाउदा वा तिनीहरूउपर कानूनी रूपमा र वास्तविक रूपमा फौजदारी, देवानी, प्रशासनिक वा अनुशासनात्मक ईत्यादि कुनै पनि किसिमको कारवाही हुन सकेन भने दण्डहीनताले स्थान पाउँछ। यो अवस्था समाजको लागि घातक हुन्छ। न्यायको यही वृहत् उद्देश्यलाई मध्यनजर गर्दै संक्रमणकालीन अवधिमा न्यायलाई वृहत् दायराबाट परिभाषित गरिनु पर्दछ।

संयुक्त राष्ट्रसंघका पूर्व महासचिव कोफी अन्नानले संक्रमणकालीन न्यायलाई यसरी परिभाषित गर्नु भएको छ: द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ उन्मुख मुलुकको समाजले उत्तरदायित्वको सुनिश्चय, न्यायको प्राप्ति र मेलमिलाप कायम गर्ने सन्दर्भमा विगतका ठूला-ठूला अधिकारको उल्लंघन वा दुरूपयोगको विषयमा तय गरेको सम्पूर्ण कार्यविधि र व्यवस्थाहरू समाविष्ट न्याय नै संक्रमणकालीन न्याय हो।”

संक्रमणकालीन न्यायको मर्म बुझ्नलाई उपर्युक्त परिभाषा पर्याप्त छ। यसबाट के बुझ्नु पर्दछ भने संक्रमणकालीन न्याय अदालतबाट प्रदान गरिने न्याय भन्दा विस्तृत र व्यापक हुन्छ। द्वन्द्वबाट आक्रान्त मुलुकमा कानूनमा बाँधिँएको साँगुरो वा छरपस्ट व्यवस्थाले मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट सोचिएको

वा खोजिएको जस्तो परिणाम नदिन सक्दछ । तसर्थ यसमा वृहत सोचको जरूरत पर्दछ । सत्यको खोजी, दोषीउपर कारवाही, हानीपूरण, राज्यका संरचनाहरूको सुधार, पुरानो सत्तासँग सम्बद्ध मानव अधिकारको उल्लंघनकर्ताहरूलाई महत्त्वपूर्ण पदबाट पाखा लगाउने र नयाँ सत्तामा हावी हुन रोक्ने आदि कार्यहरू नै वास्तवमा संक्रमणकालीन न्यायका विभिन्न उपागमअन्तर्गत पर्दछन् ।

यसका साथै लोकतान्त्रिक संस्थाहरूको सुदृढीकरण र विधिको शासनको पुनःस्थापन पनि यसमा समाविष्ट हुन जान्छन् । उदाहरणको लागि प्रहरी सेवाको पुनर्स्थापना, अपराधको रोकथाम, न्यायिक विकास, कानूनी शिक्षाको विकास, जेल व्यवस्थाको सुदृढीकरण, अभियोजनको क्षमता विकास, नागरिक समाजको सहयोगको प्राप्ति, बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको पहिचान र प्रमाणीकरण तथा सम्पत्तिसम्बन्धी विवादहरूको छिनोफानो आदि कार्यलाई संक्रमणकालीन न्यायअन्तर्गत नै हेरिन्छ । संक्षेपमा भन्दा संक्रमणकालीन न्यायअन्तर्गत विद्यमान न्याय प्रणालीको कमजोरीहरूको समीक्षा गर्दै हाल भइरहेका कानूनी संरचनाअन्तर्गत न्यायपालिकाले गर्न नसक्ने वा गरे पनि राम्रोसँग गर्न नसक्ने सबै कार्यहरू यस अवस्थामा संक्रमणकालीन न्यायिक व्यवस्था मिलाएर न्याय सम्पादन गरिन्छ । पीडितहरूको खोजी गरी उनीहरू बारेको जानकारी जनसमक्ष ल्याउने र पीडित एवं उनका आफन्तहरूलाई उपचार प्रदान गर्ने गुरुत्तर जिम्मेदारी दिइने हुँदा संक्रमणकालीन न्याय पीडितमुखी वा पीडित केन्द्रित हुन्छ भन्नु त्यति अतिसयोक्तिपूर्ण हुँदैन ।

संक्रमणकालीन न्यायका केही निश्चित उद्देश्यहरू छन् । ती हुन् : मानव अधिकार दुरुपयोगका घटनाहरूको रोकथाम गर्नु, विगतमा भएका अपराधहरूको अनुसन्धान गर्नु, मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताहरूको पहिचान गर्नु र उनीहरूलाई सजाय दिलाउनु, पीडितलाई उचित हानीपूरण उपलब्ध गराउनु, भविष्यमा त्यस्ता अपराधहरू हुन नदिनु । साथै शान्तिको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्नु तथा व्यक्तिगत तथा सामाजिक मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्नु समेत यसको मूल उद्देश्य हो ।

संक्रमणकालीन न्यायको विकासक्रम

दोस्रो विश्वयुद्धपछि युरोपमा युद्ध अपराधीलाई मुद्दा चलाउने उद्देश्यबाट नुरेम्बर्ग र टोकियो ट्राइबुनल जस्तो सैनिक अदालत खडा गरी संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा जन्मिएको हो । दोस्रो विश्वयुद्धमा संलग्न जापानी र जर्मन सेनाका नायकहरूलाई युद्ध अपराधमा उक्त ट्राइबुनलसमक्ष उभ्याइएको थियो । पछि आएर सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुज्रिएका देशहरूमा यस्तै विशेष सुनुवाईको व्यवस्थालाई अंगीकार गरियो । सन् १९७५ मा ग्रीसमा सैनिक समूह Military Junta का सदस्यहरूलाई छुट्टै तवरले मुद्दा चलाइएको थियो भने अर्जेण्टिनामा सन् १९८३ मा यस्तै प्रयोग भएको थियो । सन् १९७० र १९८० को दशकमा मानव अधिकारको सम्वर्द्धनतर्फ ध्यान केन्द्रित गरेर फौजदारी न्यायलाई व्यवस्थापन गर्ने प्रयत्न थालिएको हो । यो प्रक्रिया विकसित भएर विस्तारै अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र तत्सम्बन्धी महासन्धिहरूमा समावेश गरिँदै आएको पाइन्छ ।^२

२ Jon Elster. 2004. *Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective*. New York: Cambridge University Press.

संक्रमणकालीन न्यायअन्तर्गत राजनीतिक संक्रमणअन्तर्गत कसरी मानव अधिकारका उल्लंघनकर्ताहरूलाई फौजदारी कारवाही गर्ने भन्ने विषयमा ध्यान केन्द्रित गरिएको हुन्छ। सन् १९८० को दशकमा विश्व राजनीतिक व्यवस्था लोकतान्त्रीकरणतर्फ अगाडि बढेको र १९९० को दशकमा आएर यो प्रक्रिया अभूत तीव्र गतिमा उन्नत भएकोले संक्रमणकालीन न्यायका व्यावहारिक प्रयोगहरू विभिन्न देशमा अरु सघन रूपमा गर्न थालियो। अर्जेण्टिना र चिलीमा क्रमशः सन् १९८३ र १९९० मा प्रयोगमा ल्याइएको सत्य आयोग सन् १९९५ मा दक्षिण अफ्रिकामा अत्यन्तै सफल भएपछि ल्याटिन अमेरिका, अफ्रिका, एशिया र पूर्वी युरोपमा रुचि र खोजको विषय बन्न थाल्यो। हाल आएर यसले एउटा न्यायप्रणालीको वैकल्पिक, सहभागितामूलक, मेलमिलापपूर्ण एवं शान्ति र विकासको लागि उपयुक्त अवधारणाको रूपमा निश्चित आकार लिइसकेको छ।^३

संक्रमणकालीन न्यायका प्रचलित मोडलहरू :

विश्वमा द्वन्द्वपछिको अवस्था अर्थात् संक्रमणकालमा विभिन्न प्रकारका संक्रमणकालीन न्याय पद्धति अपनाइएको पाइन्छ। ती मध्ये केही प्रचलित पद्धतिहरू निम्न प्रकार छन् :

१. सुनुवाई र अभियोजन (Trials and Prosecutions)
२. सत्य आयोगहरू (Truth commissions)
३. हानीपूरण (Reparations)
४. मेलमिलाप विधिहरू (Reconciliation measures)
५. संस्थागत सुधार (Institutional reforms)
६. भेटिङ, लस्ट्रेसन र पर्जेज (Vetting, Lustration and purges)

१. सुनुवाई र अभियोजन

राज्यमा कानूनको शासन लागू गराउनको लागि सबैभन्दा उपयुक्त र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय एवं मानव अधिकार कानूनले समेत मान्यता प्रदान गरेको पद्धति भनेको दोषीलाई फौजदारी कानूनको दायराभित्र ल्याई उसको त्यस अपराधमा संलग्नताको आधारमा सजाय दिलाउनु नै हो। संक्रमणकालीन न्यायको रणनीतिअन्तर्गत सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित नागरिकहरूले चाहना राखेको पीडित केन्द्रित न्याय भनेकै अपराधीलाई फौजदारी कसूरमा मुद्दा चलाउनु हो। यसले समाजमा पुनः त्यस प्रकारको द्वन्द्व दोहोरिनबाट रोक्दछ, र यो अपराध निरोधक सिद्धान्त (Deterrence theory) मा आधारित छ। भविष्यमा पुनः युद्ध अपराध, नरसंहार र मानवता विरुद्धको कुनै पनि अपराध हुन नदिन यस पद्धतिको प्रयोगले ठूलो भूमिका खेल्न सक्दछ। गम्भीर प्रकृतिका मानवता विरुद्धका अपराधमा यो लागू गर्न सकिन्छ।

तर, जहाँ वर्षौंदेखि चलिरहेको सशस्त्र द्वन्द्वलाई एउटा बृहत् शान्ति सम्झौताको माध्यमबाट अन्त्य गर्ने घोषणा गरिएको हुन्छ, त्यहाँ संक्रमणकालीन न्यायको उच्चतम पद्धति मानिएको यो कठिन उपागम

३ Martha Minow. 1998. *Between Vengeance and Forgiveness. Facing History after Genocide and Mass Violence*. Boston: Beacon Press.

अर्थात् सुनुवाई र अभियोजन (Trials and Prosecution) को प्रयोग गर्नलाई धेरै राजनीतिक व्यवधानहरू देखिन सक्दछन् । यदि हिजो द्वन्द्वको समयमा रहेका लडाकु शक्तिहरू आज शासन सत्तामा आएका छन् भने उनीहरू जहिले पनि यस प्रकारको फौजदारी दायित्व व्यहोर्नु पर्ने खालका न्यायिक उपचार दिने दिलाउने प्रक्रियामा अन्तःस्करणदेखि नै अनिच्छुक रहन्छन् । त्यतिखेर अर्को खतरा के पनि देखिन्छ भने ती शक्तिहरूले कानून नै बनाएर हिजोका युद्ध सरदारहरूलाई अझ आममाफी (Blanket amnesty) दिने सम्भावना समेत प्रबल रहन्छ । अर्कोतिर राज्यसँग पनि दीगो शान्तिका लागि कहीं न कहीं सम्झौता गर्नुपर्ने स्थिति रहन्छ । यदि त्यस्तो सम्झौता हुन नसकेको खण्डमा पुनः गृहयुद्ध भड्किने स्थितिलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन ।

हुन त अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले अपराधीलाई “या त मुद्दा चलाउ, या सुपुर्दगी गर (Either extradite or prosecute)” भन्ने मान्यता राख्दछ । खासगरी अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको गम्भीर उल्लंघनमा र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघनका सबै घटनाहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको बढी चासो रहेको हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनअन्तर्गत Crimes against humanity, war crimes र Genocide जसलाई प्रणालीगत अपराध (System Crimes) पनि भनिन्छ, त्यस्ता अपराधहरू जेनेभा कानूनअन्तर्गत अति नै अक्षम्य प्रकृतिका अन्तर्राष्ट्रिय अपराध हुन् । रोम विधान १९९८ ले दण्डहीनताको अन्त्य गर्न यस्ता अपराधको बृहत् परिभाषा गरेको छ । यदि राज्यको कानून प्रणाली यस्ता प्रकृतिका अपराधहरूको सम्बोधन गर्न सक्षम छैन र राज्य नै त्यसप्रति अनिच्छुक (Incapable or Unwilling) छ भने र पीडितलाई न्याय दिन इन्कार गरी अपराधीलाई योजनाबद्ध रूपमा देखौवा अभियोजन (Sham Prosecution) को नाटक रचेर ढाकछोप गर्दछ भने त्यसमा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत (ICC) को क्षेत्राधिकार (Jurisdiction) आकर्षित हुन सक्दछ । त्यसैगरी अन्य अपराधहरूमा यातना, गैरन्यायिक हत्या, बेपत्ता पारिनु, जबरजस्तीकरण, दासत्व, जातिभेद इत्यादि समेत मानव अधिकारको व्यापक उल्लंघनअन्तर्गत राखिएको छ ।

हुन त उपर्युक्त अपराधहरूमा राज्यले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने सम्बन्धमा सार्वभौम अधिकार आफैँले प्रयोग गर्न पाउँछ । यो राज्यको सार्वभौमिक समानताको सिद्धान्तमा आधारित छ । खासगरी राज्यले न्यायको निरोध र पुनर्स्थापकीय उद्देश्य (Deterrent and Restorative Objectives of Justice) लाई कसरी सन्तुलन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा द्वन्द्वबाट पीडित समाजको न्याय प्रतिको उद्देश्यअनुरूप काम गर्नुपर्ने हुन्छ । यो त्यसकारण आवश्यक छ कि, सामान्य अवस्थामा भन्दा संक्रमणकालीन अवस्थामा प्रदान गरिने न्यायका स्वरूपहरू निश्चय नै फरक किसिमका हुन्छन् । द्वन्द्व रूपान्तरण गरी मुलुकमा दीगो शान्ति स्थापना गर्ने प्रयत्नहरू न्यायसम्बन्धी उपयुक्त रणनीतिद्वारा नै निर्धारित गर्न सकिन्छ । अपराधीले फौजदारी दायित्व व्यहोर्नुपर्ने सम्बन्धमा अत्यन्त कम अथवा अत्यन्त धेरै जोड दिँदाखेरी संक्रमणकालीन न्यायको वास्तविक उद्देश्य विकृत हुन गई सो पूरा नहुने हुँदा अत्यन्तै सतर्कतापूर्वक सन्तुलन गरेर अगाडि बढ्नुपर्ने राज्यको दायित्वलाई आजको विश्वले इन्कार गर्न सकेको छैन ।

जब घटनाको अवस्था गम्भीर भई फौजदारी कारवाही गर्नुपर्ने अवस्था आइपर्दछ, त्यतिखेर राज्यले धेरै पक्षमा विचार पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । जस्तो कि, पीडितलाई न्यायको विश्वास दिलाउने कुरा र कसलाई

मुद्दा चलाउने, कसरी चलाउने एवं कहाँ चलाउने भन्ने कुरा । यसबाट न्यायिक एवं कानूनी प्रक्रियामा न्यायिक स्वतन्त्रता, उत्तरदायित्व, स्वच्छता र प्रभावकारिताको पनि रक्षा हुन सकोस् भन्नेतर्फ विशेष जोड दिनुपर्ने हुन्छ । कसलाई मुद्दा चलाउने भन्ने बारेमा विचार गर्दा, न्याय प्राप्तिको समग्र उद्देश्य र त्यसको कार्यान्वयनको कुरा अगाडि आउँदछ । तर, विचारणीय कुरो यहाँ के रहेको हुन्छ भने को प्रति कानूनी उत्तरदायित्व रहने हो अर्थात् 'Whether it is the big fish who ordered the violation or the persons who pulled the trigger' मानव अधिकार उल्लंघनको निमित्त उत्प्रेरित गर्ने आदेश दिने व्यक्ति बढी जिम्मेवार हुने हो वा सो कार्यान्वयन गर्ने व्यक्ति ? त्यसको आदेशकर्ता (Command Responsibility) व्यक्तिप्रति कस्तो उत्तरदायित्व हुने हो ? यदि अधिल्लोलाई मात्र ध्यानकेन्द्रित गर्ने हो भने धेरैजसो अपराधीहरूले मुक्ति पाउन सक्दछन् । यस्तो निर्णय जबर्जस्त लादिएको निर्णय हुन जान्छ र कानूनको अगाडि समानताको सिद्धान्तको विपरित हुन जान्छ । उदारणार्थ: सिएरा लिओनमा उच्चस्तरका मानवअधिकार उल्लंघनकर्ताहरूलाई कानूनमा व्यवस्था गरी उनीहरूमाथि मुद्दा चलाउन नसक्ने गरी जोगाईएको थियो । त्यसैगरी दोस्रो अर्थात् बन्दुक चलाउने (Trigger Pullers) लाई मात्र केन्द्रित गरेर मुद्दा चलाउने हो भने ऊ मात्र बलिको बोको बन्न सक्ने अवस्था आईपर्दछ र अपराधका योजनाकारहरू बच्न जान्छन् । त्यसकारण, फौजदारी दायित्वसम्बन्धी निर्णय गर्दा अपराधको गाम्भीर्यता, पीडितको अधिकार, समाजको आवश्यकता र संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य, शान्तिपूर्ण न्याय एवं मेलमिलाप (Reconciliation) जस्ता आधारभूत कुराहरूलाई मध्यनजर गर्नुपर्ने हुन्छ ।

जहाँ केही पीडकलाई मात्र मुद्दा चलाउने अवस्था आइपर्दछ, त्यहाँ अरु पीडक र त्यसका पीडितलाई के गर्ने भन्ने प्रश्न उठ्दछ । तर, ती केही व्यक्तिमाथि मुद्दा नचलाउनुको अर्थ उनीहरूलाई उत्तरदायित्वबाट पुरै चोख्याउनु चाहिँ होइन । संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य जहिले पनि दण्डहीनता र न्यायोचित दण्डबीच रहेको खाडल पूर्ति गर्ने नै रहेको हुन्छ । यस्तोमा अन्य उपायहरू जस्तै: Vetting, Lustration र Purge जस्ता उपायहरू अपनाउन सकिन्छ । यसका साथै मानिसहरू Community Reconciliation Schemes पनि लागू गर्न रुचाउँदछन् । उदाहरणको लागि सन् १९७४ मा ग्रीसमा हजारौं सेना र निजामती कर्मचारीलाई मुद्दा नचलाई Vetting Process मा लगिएको थियो । पूर्वी टिमोरमा तल्लो तहका दोषीलाई सामुदायिक मेलमिलाप प्रक्रियामा सामेल गराई सामाजिक सेवामा लगाउने निर्णय गरिएको थियो ।^४

जहाँसम्म कसरी र कहिले मुद्दा चलाउने भन्ने प्रश्न उठ्दछ, संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विधिशास्त्रले पश्चात्दर्शी कानून बनाएर गर्न सकिने अनुमति दिएको पाइन्छ । नेपालकै सन्दर्भमा हेर्दा अन्तरिम संविधानले पनि मानवताविरुद्धको अपराध (Crime against humanity) र युद्ध अपराध (War crimes) मा यस विधिशास्त्रलाई अंगीकार गरेको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले पनि यस आधारलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । तर जहाँसम्म नेपाल जस्ता राष्ट्रहरूको द्वन्द्वपछिको न्यायसम्पादन गर्ने प्रक्रिया छ, भइरहेका फौजदारी कानूनहरूबाट मात्र उपर्युक्त उद्देश्य सम्बोधन गर्न नसकिने हुँदा राजनीतिक सहमतिको आधारमा त्यस्ता कानूनहरूको निर्माण गरी संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियालाई सुगम्य बनाउन सकिन्छ ।

^४ Ratner, Steven R. and Jason S. Abrams. 1997. *Accountability for Human Rights Atrocities in International Law: Beyond the Nuremberg Legacy*. Oxford: Oxford University Press.

अर्कोतिर यस प्रकारका मुद्दाहरूको निर्णय गर्ने स्थान, क्षेत्राधिकार र प्रयोगमा आउने कानून मूल रूपमा स्थानीय सक्षमतामा भर गर्दछ। यदि स्थानीय न्यायिक क्षमता प्रभावकारी छैन भने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोगद्वारा हस्तक्षेप गर्नुपर्ने अवस्थासमेत आइपर्दछ। संक्रमणकालीन न्यायका आलेख (Transitional justice literature) को आधारमा भन्नुपर्दा कम्तिमा पनि पाँच प्रकारका अवस्थाहरूको उपलब्धता भएमा फौजदारी दायित्व सिर्जना गर्ने गरी स्थानीय देशमा कारवाही चलाउन सकिन्छ। जस्तै:

१. स्पष्ट राजनीतिक प्रतिबद्धता (Clear political commitment)
२. स्पष्ट रणनीति (Clear strategy)
३. आवश्यक प्राविधिक क्षमता (Necessary capacity and technical ability)
४. पीडितहरूप्रति विशेष सतर्कता (Particular attention to victims)
५. सम्बद्ध कानून र सुनुवाई व्यवस्थापन योजना (Relevant law and trial management schemes)^५

द्वन्द्वोत्तर मुलुकमा खास गरीकन चार प्रकारका अभियोजनात्मक रणनीतिहरूलाई जोड दिएको पाइन्छ। पहिलो, सामान्य वा विशेष कानूनद्वारा स्थानीय रूपमै मुद्दा चलाउने प्रक्रिया हो। यसैको उपविभाजनको रूपमा स्थानीय कानूनप्रणाली भन्दा बाहिर विशेष अदालतको स्थापना गरी आन्तरिक अभियोजन (Domestic Trial) गर्न सकिने प्रणालीलाई पनि लिन सकिन्छ। जस्तो कि, सिएरा लिओनमा त्यहाँको आफ्नै कानून लागू हुने गरी विशेष अदालत खडा गरिएको छ भने बोस्निया र हर्जगोविनामा युद्धकालीन अपराध हेर्ने अदालत (War Crimes Chamber) सन् २००५ देखि खडा गरिएको छ। यो अदालत अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौता र घरेलु कानूनको आधारमा स्थापना गरिएको हो। दोस्रो, वर्णशङ्कर ट्रिबुनलको स्थापना गरिनु हो। जसले विशेष कानूनअन्तर्गत काम गर्दछ। जस्तो कि कम्बोडियामा यस खालको अदालत स्थापना गरिएको छ। तेस्रो, अस्थायी न्यायाधीकरण (Ad hoc tribunal) को स्थापना गरिनु हो। जस्तो कि, पूर्व युगोस्लाभियाको 'ICTY' र रुवान्डाको 'ICTR' जो सुरक्षापरिषद्को क्षेत्राधिकारअन्तर्गत स्थापना भएका हुन्। चौथो, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत (International Criminal Court-ICC) को क्षेत्राधिकारअन्तर्गत पर्ने कुराहरू हुन्। अब कस्तो प्रकारको प्रणाली लागू गर्ने हो भन्ने कुरा नितान्त आन्तरिक निर्णयको कुरा भएको हुनाले राष्ट्रको क्षमता, साधन र सुविधाअनुसार र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट दिएको विश्वसनीयता अनुसार भर पर्ने कुराहरू हुन्।^६

फौजदारी कारवाही चलाउन सत्य निरोपण वा जाँचबुझ आयोगले सिफारिश गर्न सक्दछ वा मुलुकको कानूनअनुसार सरकार आफैँले पनि गर्न सक्दछ। त्यस्तो कानूनी कारवाही गर्न राष्ट्रहरूले स्थानीय अदालत, विशेष अदालत, मिश्रित अदालत खडा गर्न सक्दछन्। मिश्रित अदालतहरू : कोसोभो, इष्ट-टिमोर, सेरालियोन, कम्बोडिया, बोस्निया र म्यासेडोनियामा खडा भएका छन्।^७ अन्तर्राष्ट्रिय

^५ United Nations, Rule of Law Tools for Post-Conflict States, available at: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/RuleofLawProsecutionsen.pdf>. Accessed on August 20, 2017

^६ Donna E. Arzt. 2006. Views on the Ground. The Local Perception of International Criminal Tribunals in the Former Yugoslavia and Sierra Leone, in: *Annals, American Academy of Political and Social Science*, 603, 226-239.

^७ Elizabeth Stanley. (2009), *Torture, Truth and Justice: the case of Timor Leste*. London: Routledge.

न्यायाधीकरणहरू: रूवान्डा र पूर्व युगोस्लाभियामा खडा गरिएको छ।^५ अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत रोम विधानअन्तर्गत स्थापना भएको छ।

२. सत्य आयोगहरू

सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग राज्यद्वारा स्थापित, अस्थायी प्रकृतिको गैरन्यायिक अनुसन्धानात्मक संस्था हो। हालसम्म विश्वका ३४ देशमा स्थापित भइसकेको छ। यसमा धेरै खाले संयुक्त राष्ट्रसंघका संस्थाहरू पनि संलग्न छन्। यसको अधिकार पनि फरक-फरक तरिकाबाट निश्चित गरिएको पाइन्छ। कहिले पनि खास प्रकारको र एउटै मोडल छैन। यसले मूलतः गम्भीर अपराध र मानवीय कानून तथा मानव अधिकार कानूनको गम्भीर उल्लंघनका घटना हेर्दछ, पीडित केन्द्रित हुन्छ र दीगो शान्ति, न्याय र मेलमिलाप यसका प्रमुख उद्देश्य हुन्। यो आजको युगमा संक्रमणकालीन न्यायको पर्याय जस्तो भइसकेको छ।

हिजोआज सत्य आयोगलाई 'Truth and Reconciliation Commissions (TRC)' पनि भनिँदै आएको छ। सत्य आयोगको आधिकारिक परिभाषाको लागि प्रिसीला हाइनेर (Priscilla Hayner) लाई आधिकारिक मानिन्छ। उनको परिभाषाअनुसार यस्ता आयोगमा निम्नलिखित चार वटा विशेषताहरू हुन्छन्:

१. सत्य निरूपण आयोगले केवल विगतका घटनाहरूको छानवीन गर्न सक्दछ,
२. कुनै एउटा खास घटनाको मात्र नभई एउटा निश्चित अवधिभित्रको घटनालाई जाँचबुझ गर्दछ,
३. यो एउटा अस्थायी निकाय हो, आफ्नो निष्कर्ष र सुझावसहितको प्रतिवेदन दिएपछि विघटन हुन्छ,
४. यो आधिकारिक रूपमा राज्यद्वारा गठित शक्तिसम्पन्न आयोगको रूपमा स्थापित गरिएको हुन्छ।^६

उनकाअनुसार यसमा मुख्यतः तीन प्रकारका साझा तत्त्वहरू हुन्छन्। जस्तो कि यसले

१. पछिल्ला घटनाहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्दछ,
२. राजनीतिक लक्ष्यबाट भए गरेका हिंसात्मक कार्यहरूको छानवीन गर्दछ, र
३. व्यापक मात्रामा हुन गएका हिंसात्मक कार्यहरू हेर्दछ।

हाइनेरको परिभाषा पनि पूर्ण रूपको छैन। सत्य निरूपण आयोगको मुख्य अर्थात् प्रारम्भिक कार्य भनेको नै जाँचबुझ (Investigation) हो। यस अर्थमा यो एक छानवीन आयोग (Commission of inquiry) हो। यो निश्चय पनि नियमित अदालत र प्रशासकीय न्यायाधीकरण भन्दा फरक प्रकृतिको हुन्छ। किनकि यसको मुख्य कार्य भनेको निर्णय कार्यान्वयन (Adjudication) हुन्छ भने यस्तो आयोग कहिल्यै पनि अदालत र न्यायाधीकरण बराबर हुन सक्तैन।

^५ William A. Schabas. 2006. *The UN International Tribunals: The Former Yugoslavia, Rwanda and Sierra Leone*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.

^६ Priscilla Hayner. 2001. *Unspeakable Truths: Facing the Challenge of Truth Commissions*. New York: Routledge.

अर्को कुरा, यस्तो आयोगमा द्वन्द्वका गम्भीर कार्य र प्रतिकार वा शक्ति प्रयोगमा ध्यान केन्द्रित गरिएको हुन्छ। हाइनेरको परिभाषामा यस कुरालाई जोड दिएको पाइन्छ। यस्ता गम्भीर हिंसात्मक कार्य अन्तर्गत स्वेच्छाचारी हिरासत, बेपत्ता बनाउने उद्देश्यले अल्पकालीन यातना (Arbitrary detention, torture to enforced disappearance to summary execution) सम्म पर्दछन्। अवस्था अनुसार यस्ता कार्यबाट राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार उल्लंघन भई मानवीय तथा फौजदारी कानूनको बर्खिलाप कार्य हुन गएको हुन्छ।

त्यसैगरी तानाशाही शासनबाट भए गरेका हिंसात्मक कार्य र सशस्त्र द्वन्द्वका कारण र परिणामहरूको बारेमा सत्य निरूपण आयोगले व्यापक अध्ययन गर्न सक्दछ। अभै प्रष्ट रूपमा भन्नुपर्दा राज्य उत्प्रेषित हिंसात्मक कार्यहरूलाई केन्द्रविन्दु बनाएर यसले आफ्नो कार्य सम्पादन गरेको हुन्छ। जस्तै: चाडमा राज्यले गरेका उल्लंघनहरू, पेरूमा गैरराज्यले गरेका कार्यहरू, टिमोर लेस्तेमा पूर्व शासक शक्तिले गरेको दुर्व्यवहारहरूको जाँचबुझ सत्य निरूपण आयोगले गरेको थियो। मौलिक रूपमा हेर्दा यसको आन्तरिक चरित्र हुन्छ, तापनि यदाकदा बहिर्क्षेत्रीय अधिकार पनि अपवादको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ।

सत्य निरूपण आयोग मूलतः पीडित केन्द्रित निकाय हो। यसको अधिकांश समय र ध्यान पीडितको अनुभव, दृष्टिकोण, आवश्यकता र प्राथमिकतालाई नै केन्द्रमा राखेर अधि बढ्दछ। तर, यसको मतलब यो होइन कि यसले साक्षी र दोषीलाई नजरअन्दाज गरेको हुन्छ। यो एक स्वतन्त्र जाँचबुझ एवं सत्य तथ्य पत्ता लगाउने निकाय हो। स्थायी नभएर तदर्थ चरित्रको हुन्छ, स्वायत्त प्रकृतिको हुन्छ। यस अर्थमा सत्य निरूपण आयोगलाई छोटकरीमा अस्थायी, स्वायत्त र पीडित केन्द्रित छानवीन आयोग वा समिति (Ad hoc, autonomous and victim centered commission of inquiry) भन्न सकिन्छ, जुन कि राज्यद्वारा मान्यता प्राप्त र आधिकारिक एवं शक्ति सम्पन्न हुन्छ।

३ हानीपूरण

संक्रमणकालीन न्यायपद्धतिमा हानीपूरणसम्बन्धी प्रक्रिया सबैभन्दा कम विवादास्पद र उपयुक्त व्यवस्था मानिन्छ। यो एउटा समष्टिगत पद्धति हो जसभित्र प्रतिस्थापन, क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापना र सन्तुष्टि तथा यस्ता प्रवृत्ति नदोहोरिने प्रत्याभूति (Restitution, Compensation, Rehabilitation, Satisfaction, Guarantee of non-repetition) पर्दछन्। कुनैपनि स्थापित कानून प्रणालीमा विगतमा भएका मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाक्रममा भएका हानि नोक्सानीलाई क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ। व्यक्तिगत तवरमा भन्नुपर्दा, हानीपूरणको मुख्य उद्देश्य पुरानै अवस्थामा फर्काउनु (Status quo ante) हो। यदि त्यस्तो अवस्थामा ल्याउने सम्भावना देखिँदैन भने क्षतिको अनुपातमा क्षतिपूर्ति भराइदिनु हो। सामाजिक स्तरको कुरा गर्दा, खासगरी गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा हानीपूरणसम्बन्धी पद्धतिले अलि ठूलै खालको उद्देश्य लिएको हुन्छ। जस्तै: विग्रेको सामाजिक सद्भावलाई पुनःस्थापना गर्नु, एकआपसमा विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्नु र सामाजिक पुनर्संरचना तथा मेलमिलापलाई बढावा दिनु।

हानीपूरणको सम्बन्धमा मूलतः दुई प्रकारका तत्त्वहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्। पहिलो, राज्यद्वारा हुन गएको वैयक्तिक क्षति र पीडितको पीडालाई भरणपूरण गर्नको निम्ति पहिलो कर्तव्य राज्यको नै मानिन्छ। त्यस्तै

दोस्रो, कुनै व्यक्ति वा संस्थाद्वारा हुन गएको गलत कार्यको निमित्त त्यस्तो व्यक्ति वा संस्था नै जवाफदेही हुनुपर्ने देखिन्छ। यहाँनेर राज्यले तबमात्र त्यस्ता घटनाको हानीपूरण निमित्त चासो देखाउँछ, जब कुनै व्यक्ति वा संस्था उत्तरदायित्व बहन गर्न अनिच्छुक वा असक्षम रहेका देखिन्छन् अथवा वास्तविक अपराधी पत्ता लाग्न सकिरहेको हुँदैन। संयुक्त राष्ट्रसंघीय आधारभूत सिद्धान्त र निर्देशिका (UN Basic Principles & Guidelines) ले हानिपूरणको सम्बन्धमा पर्याप्त, प्रभावकारी र तत्काल न्याय प्राप्त हुने गरी उल्लंघनको गम्भीरता र भएको क्षतिको आधारमा कार्य गरिनुपर्दछ, भनी व्यवस्था गरेको छ। यसअन्तर्गत निम्न कुराहरू समेटिएको पाइन्छः^{१०}

१. **प्रतिस्थापन** : यसमा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति, मानव अधिकारको संरक्षण, स्वतन्त्र पहिचान, पारिवारिक जीवन, नागरिकता, आफ्नो जन्मस्थानमा फर्कन पाउने अधिकार, रोजगारीको पुनःस्थापना र सम्पत्ति फिर्ता जस्ता कुराहरू पर्दछन्।
२. **क्षतिपूर्ति** : यसमा भौतिक सम्पत्तिको हानी नोक्सानी, गुमाइएका आयस्रोत र अवसरहरू, नैतिकतामा भएको क्षति, कानूनी एवं विशेषज्ञद्वारा सहायता लिँदा र तिनको कानूनी उपचार गर्दा लागेको खर्चहरू भराउने कुराहरू पर्दछन्।
३. **पुनर्स्थापना** : यसअन्तर्गत स्वास्थ्य तथा चिकित्सासम्बन्धी लागेको खर्च र कानूनी तथा सामाजिक सेवा प्राप्त गर्दा वा पुनःस्थापित हुँदा एवं आफ्नो पूर्व आर्थिक जीवन प्राप्त गर्नको निमित्त लाग्ने भरपूरणहरू पर्दछन्।
४. **सन्तुष्टि** : यसअन्तर्गत हिंसाको अन्त्य, सत्यको उद्घाटन, बेपत्ताको खोजी, अपहरित र मारिएका नाबालकहरूको स्थिति सार्वजनिक, मृतकको सामाजिक संस्कार र पहिचान, मानव गरिमाको पुनःस्थापना, पीडितको अधिकार संरक्षण, सार्वजनिक क्षमायाचना, अपराधीलाई न्यायिक एवं प्रशासनिक दण्ड मृतकप्रतिको संवेदना र सम्मान, स्मृति भल्काउने कार्यहरू र शैक्षिक अवसरहरूको उपलब्धता जस्ता कुराहरू पर्दछन्।
५. **दुष्प्रवृत्ति नदोहोरिने प्रत्याभूति** : यसभित्र सैनिक तथा सुरक्षा निकायमा नागरिकहरूको प्रभावकारी नियन्त्रण, कानूनको शासन, स्वच्छ तथा निष्पक्ष नागरिक तथा सैनिक प्रक्रिया, स्वतन्त्र न्यायपालिका, मानव अधिकारवादी र अन्य पेशाकर्मीहरूको संरक्षण, मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनसम्बन्धी शिक्षामा जोड, निजामती तथा कानून लागू गर्ने अधिकारीहरूको आचारसंहिता र नैतिकतामाथि जोड, द्वन्द्व व्यवस्थापन र मानव अधिकार कानूनको सुधारसम्बन्धी व्यवस्थाहरू पर्दछन्।

जहिले पनि भरिपूरण प्रक्रियामा त्यसको योजना, आर्थिक स्रोत र कार्यान्वयन पक्ष प्राथमिक रूपमा उठ्ने गर्दछ। यो एउटा अन्तर्राष्ट्रिय वा मात्र राष्ट्रिय सरोकारको विषय के हो भन्ने प्रश्न उठी नै रहन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले यसलाई नितान्त घरेलु मामला मानेको छ। तर, द्वन्द्वोत्तर राज्यको आर्थिक

^{१०} United Nations, Rule of Law Tools for Post-Conflict States. Available at: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/RuleoflawProsecutionsen.pdf>. Accessed on August 20, 2017.

क्षमताले यस्तो उद्देश्य सो राष्ट्र एकलैले पूरा गर्न सक्ने देखिंदैन । तसर्थ, यसलाई शान्तिप्रति प्रतिबद्ध राष्ट्रहरूको संयुक्त जिम्मेवारीको रूपमा लिई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई क्षतिग्रस्त राष्ट्रको पुनर्संरचनामा संलग्न गराउन राजनीतिक इच्छाशक्ति हुनुपर्दछ । तर, वाह्य जगतबाट आर्थिक सहयोग मात्र प्राप्त गरी अरु कुराहरू राष्ट्र आफैले व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी लिन सक्नुपर्दछ ।

४. मेलमिलाप

यो संक्रमणकालीन न्यायको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यो प्रक्रिया प्रायशः जटिल, द्विविधाग्रस्त, विषयगत र अमूर्त रूपमा अवस्थाअनुसार अगाडि आउने हुँदा त्यति सजिलो प्रक्रिया मानिंदैन । द्वन्द्वमा मुछिएका जुनसुकै पक्षहरू आफ्नो पक्षमा सजिलो पर्नेगरी विषयवस्तुको व्याख्या गर्न पछि पर्दैनन् । कहिलेकाहीं त मानव अधिकार उल्लंघनको घटनाका दोषीहरूलाई ढाकछोप गर्ने र राजनीतिक अस्थिरताको फाइदा लिने गरी समेत यस प्रक्रियालाई प्रयोग गर्न चाहनेहरू हुन्छन् ।

यसप्रकारको पद्धतिमा बदलाको भावना, क्षमादान, प्रायश्चित्त, भत्केको सम्बन्धमा सुधार जस्ता कुराहरू उठ्दछन् । सामाजिक सद्भाव, शान्तिपूर्ण सहअस्तित्व, विगतको घटनाहरूको मान्यता, दीगो लोकतन्त्रको निर्माण, मानव अधिकारको प्रवर्द्धन, संस्थाहरूका बीच विश्वासको स्थापना र सामूहिक भविष्यको खोजी जस्ता आधारभूत तत्त्वहरू यस खालको मेलमिलाप पद्धतिमा समावेश गरिएको हुन्छ ।

यो पद्धतिमा व्यक्तिगत, सामाजिक र राष्ट्रियस्तरमा व्यक्ति व्यक्तिबीच, समूह र समुदायबीच र राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा समेत छलफल गर्नुपर्ने अवस्था आउँदछ । व्यक्तिगत र सामाजिक स्तरमा क्षमादान र भावनात्मक मेलमिलापको कुराले प्राथमिकता पाउँदछ भने राष्ट्रिय स्तरमा लोकतन्त्र र आर्थिक विकासको गति साथसाथै अधि बढाइनुपर्दछ भन्ने कुराले महत्त्व राख्दछ । यो एउटा विस्तारै विस्तारै अधि बढ्दै समाजको शान्तिप्रतिको प्रतिबद्धता र उद्देश्यसम्म पुग्ने लामो प्रक्रिया हो । कहिलेकाहीं यसमा संलग्न पक्षहरू असाध्यै थकित र निराशावादी पनि हुनसक्ने खतरा रहन्छ । यसखालको पद्धतिका प्रभावकारी उपचारात्मक व्यवस्था यिनै हुन् भन्ने सम्बन्धमा कुनै एकरूपता र एउटै मात्र बाटो यही हो भन्ने छैन । विभिन्न मुलुकले आ-आफ्नो सामाजिक परिवेशअनुसार मेलमिलापको बाटो तय गरेको पाइन्छ । जस्तो कि, एसिया, यूरोप, अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिकाका द्वन्द्वग्रस्त मुलुकहरूमा सत्य निरूपण आयोग अन्तर्गत यसप्रकारको मेलमिलापलाई सम्बोधन गर्न प्रयास गरिएको पाइन्छ । रुवाण्डाको गचाचा कोर्ट, युगाण्डाको 'Egg stepping ceremony' र पूर्वी टिमोरको परम्परागत पद्धति निकै प्रभावकारी रहेको थियो । विभिन्न राष्ट्र संघीय नियकायहरू जस्तै सुरक्षा परिषद, मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय OHCHR र विकास नियोग UNDP समेत संलग्न भई संक्रमणकालीन न्यायपद्धतिलाई बढावा दिएको पाइन्छ ।

५. संस्थागत सुधार

राज्यमा संस्थागत सुधार कार्यक्रम लागू गरिनुको मुख्य उद्देश्य, कानूनी शासन, मानव अधिकार, असल शासन र न्यायपूर्ण व्यवस्थाको पुनर्बहाली गराउनु हो । यसअन्तर्गत प्रहरी सेवामा सुधार, अपराध नियन्त्रण, कानूनी शासनको स्थापना, न्यायपालिकाको सुधार, कानूनी शिक्षाको विस्तार, जेल

सुधार, अभियोजनात्मक दक्षता अभिवृद्धि, पीडितको संरक्षण तथा सहयोग, नागरिक समाजको सहयोग, नागरिकता र परिचयात्मक पद्धतिको नियमन एवं साम्पत्तिक विवादहरूको समाधान जस्ता महत्वपूर्ण कुराहरू समेटिएको हुन्छ ।

६. भेटिङ, लस्ट्रेसन र पर्जेज

यस प्रक्रियाअन्तर्गत विगतको शासनकालमा अधिकारको व्यापक दुरुपयोग गरी मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूलाई बढावा दिने, राज्य नियन्त्रित निकायहरू जस्तै : प्रहरी, कारागार, सेना, न्यायपालिका र राज्य प्रशासनका अन्य अंगहरूमा कार्यरत् व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको संलग्नताको मात्राअनुसार पदबाट हटाउने, पुनः नियुक्ति हुनबाट बञ्चित गर्ने जस्ता कार्यहरू पर्दछन् । तर बहुतेक होशियारीपूर्वक निष्पक्ष रूपमा त्यस्ता दोषी अभियुक्तलाई जाँच गर्ने पद्धति (Vetting Process) को माध्यमबाट किनारा लगाउन सकिन्छ । खासगरी पूर्वी यूरोपका चेकोस्लोभाकिया, बोस्निया हर्जगोभिना, कोसोभो तथा एशियाको पूर्वी टिमोर र ल्याटिन अमेरिकाका लाइबेरिया र हाइटीमा यस खालको मोडल अपनाइएको पाइन्छ ।

संक्रमणकालीन न्यायका चुनौतीहरू

यस प्रकार माथि उल्लिखित ढाँचाहरू सन् १९८० पश्चात् प्रयोगमा आइरहेको पाइएता पनि संक्रमणकालीन न्यायका यी ढाँचाको व्यवहारिक प्रयोगमा धेरै चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्ने अवस्था त्यत्तिकै टड्कारो रहेको छ । उपर्युक्त ढाँचाहरूमध्ये कुनै एक मात्रको प्रयोगबाट संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य प्राप्त हुन सक्दैन । कतिपय अवस्थामा तिनीहरूलाई सँगसँगै अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ । विभिन्न अध्ययनहरूले पनि यस तथ्यलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ ।

शुरुदेखि नै संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य प्राप्त गर्नको निम्ति देखा परेका चुनौतीहरूमा पीडितहरूको पहिचान एकातिर छ भने अर्कोतिर दोषीहरूको पहिचान र सो प्रमाणित गर्न आवश्यक पर्ने ठोस प्रमाणको अभावबाट सिर्जित समस्याहरू पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । अपराधका योजनाकार, घटनामा संलग्न उच्चस्तरका पदाधिकारी र मध्यमस्तरका एजेन्टहरूको संलग्नताको मात्रा छुट्याउन पनि त्यत्तिकै गाह्रो छ । त्यस्तै विजेताको न्याय (Victor's justice) लाई नजरअन्दाज गरिने प्रचलन र क्षतिपूर्ति यकीन गर्ने कार्य तथा फौजदारी कारवाहीको न्यूनता अथवा संस्थागत सुधारका प्रक्रियाहरू त्यति सहज र सरल देखिँदैनन् । संक्रमणको अवस्थामा लोकतान्त्रिक प्रक्रिया अत्यन्तै तरल अवस्थामा रहने भएकोले त्यसको सबलीकरणतर्फ त्यत्तिकै ध्यान जानु आवश्यक छ । नयाँ राज्यसत्ताले विगतका दुर्व्यवहारहरूप्रति उत्तरदायी व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याउन राजनीतिक रूपमा धेरै सन्तुलन राख्नुपर्ने अवस्था रहन्छ । यस बखत कानूनको शासन द्वन्द्व र युद्धबाट आक्रान्त भई अत्यन्त कमजोर भएको हुन्छ । भ्रष्ट र असक्षम न्याय प्रशासनको कारणबाट आशातीत न्याय प्राप्त नहुने खतरा रही नै रहन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले युद्ध अपराधीहरूलाई न्यायको कठघरामा ल्याउन उत्प्रेरित गरेतापनि रुवाण्डा र युगोस्लाभियाको उदाहरण हेर्दा यो अत्यन्तै महङ्गो सावित हुन गएको छ ।

यसर्थ, माथिका चुनौतीहरू हेर्दा संक्रमणकालीन न्यायको सर्वोत्तम समाधान न त फौजदारी कारवाही हो, न त सत्यनिरोपण वा अन्य जाँचबुझ आयोगहरू नै हुन्। फौजदारी कारवाहीमा मात्र जोड दिँदा पुनः युद्ध भङ्किने खतरा रहन्छ, भने सत्य निरोपणतर्फ बढी जोड दिँदा अपराधीहरूले उन्मुक्ति पाउने अर्को खतरा रहन्छ। यसबाट पीडितहरूप्रति गरिने न्याय पनि पूर्ण हुन सक्दैन। हुन त सत्य, न्याय, क्षमा र मेलमिलाप (Truth, Justice, Forgiveness र Healing) को माध्यमबाट विगतलाई बिर्सेर सुखद भविष्यको सिर्जना गर्नेतर्फ संक्रमणकालीन न्यायको पद्धतिले जोड दिएको हुन्छ। तर, फौजदारी उत्तरदायित्व र सामाजिक सदभावबीचको पारस्परिक सन्तुलन कायम गर्न सकेमा मात्र यसको उद्देश्य पूरा हुन सक्दछ।

नेपालको सन्दर्भमा संक्रमणकालीन न्याय

नेपालमा विगत द्वादश वर्षमा भएका केही गम्भीर घटनाहरू संक्रमणकालीन न्यायको दायरामा अवश्य आउनु पर्दछ। एक तथ्यांकअनुसार नेपालमा १३,००० भन्दा बढी व्यक्तिको मृत्यु, १३७ भन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई लामो समयसम्म चरम यातना दिइएको, ४९ भन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई सैनिक व्यापकबाट बेपत्ता पारिएको, मुलुकमा ९०० भन्दा बढी व्यक्तिहरू बेपत्ता भएका, गैरन्यायिक हत्या (दोरम्बा र कालिकोट घटना), चितवनको माडीमा बसमा विस्फोट हुँदा भएको मानवीय क्षति, अपहरण, जबर्जस्ती चन्दा, सार्वजनिक एवं निजी सम्पत्तिको अपहरण र नोक्सानी, जबर्जस्ती सेनामा भर्ती, बाल सेना, र जबर्जस्ती विस्थापन जस्ता मानव अधिकार विरुद्धका घटनाहरू अभिलेखीकरण भएका छन्। यी घटनाहरूलाई यहाँको हाल चालू संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाले निश्चित रूपमा समेट्नु पर्दछ। नेपालमा सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने सम्बन्धमा प्रमुख राजनीतिक शक्तिहरूबीच भएको मंसिर ६, २०६३ (नोभेम्बर २२, २००६) को बृहत् शान्ति सम्झौतामा प्रतिबद्धता जनाइएको पाइन्छ। ढिलो भएतापनि सोही प्रतिबद्धताअनुसार सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता व्यक्तिको छानवीन आयोग गठन भई विगत दुई वर्षदेखि यी आयोगहरूले काम गर्दै आएका छन्। अत्यन्त कठिनाइका साथ काम भइरहेको र अबै पनि यी आयोगले संक्रमणकालीन न्याय सम्पादन प्रक्रियामा कस्तो योगदान दिने हुन् भनी हेर्न बाँकी नै छ।

वास्तवमा भन्ने हो भने दण्डहीनताको पराकाष्ठा जुन द्वादशको अवस्थामा थियो त्यो अबै पनि सारभूत रूपमा घट्न सकेको छैन। विधिको शासन उपर अबै पनि चौतर्फी आक्रमण कायम नै छ। यदि मुलुकमा दीगो शान्ति र समुचित न्याय व्यवस्था कायम गर्ने हो भने राज्यले संक्रमणकालीन न्यायका माथि वर्णित अन्तर्राष्ट्रिय प्रयोगहरूको आधारमा केही न केही काम त अवश्य गर्नुपर्ने हुन्छ। जस्तो कि सत्यको खोजी र सत्य उजागर हुनुपर्ने, अभियुक्तहरूको पहिचान, घटनाहरूबारे कानूनी अनुसन्धान गरी सामान्य अदालतमा मुद्दा चलाई दोषीलाई दण्ड गरिनुपर्ने, पीडित र साक्षीहरूको रक्षा गरिनुपर्ने, हानीपूरण (Reparation) सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था लागू हुनुपर्ने, दोषीहरूद्वारा सार्वजनिक माफी मागिनुपर्ने, घटना दोहोरिदैनन् भन्ने कुराको प्रत्याभूति हुनुपर्ने, राज्य संरचनाहरूको लोकतान्त्रीकरण र सुदृढीकरणका साथै नयाँ संस्थाहरूको सिर्जना गरिनु पर्ने र सो मार्फत् राष्ट्रिय मेलमिलाप खोजिनु पर्ने जस्ता अहम् प्रश्नहरू हामीकहाँ अबै पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण र सान्दर्भिक रहेका छन्।

बृहत् शान्ति सम्झौताबाट संक्रमणकालीन न्यायलाई उच्च प्राथमिकता दिइए तापनि यसको भविष्य अभै अन्यौलग्रस्त छ । एकातिर द्वन्द्वको कारण उब्जेका न्यायका प्रश्नहरू यथावत र टड्कारो रूपमा खडा छन् । अर्कोतिर सत्य निरोपण आयोगको सम्बन्धमा बनेको कानून मानव अधिकार संरक्षणको दृष्टिकोणबाट पूर्णतः आलोचनामुक्त रहन सकेको छैन । सत्यनिरूपण र बेपत्ता आयोगको कार्य प्रक्रिया र माफीसम्बन्धी व्यवस्था अद्यापि आलोचनाको केन्द्रमा रहेको छ ।

यस सन्दर्भमा सर्वप्रथम सत्य निरूपण आयोगले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता समेतका आधारमा पूरा गर्नुपर्ने कार्यहरूको अनिवार्यताबाट सरकार पन्छिन मिल्दैन । यो आयोगको कार्यक्षेत्र, सीमा तथा यसबाट सत्य न्याय र मेलमिलाप हुनसक्ने योगदानको बारेमा अरु बढी स्पष्ट हुन जरूरी छ । सिद्धान्ततः यो आयोग द्वन्द्वको समयमा गरिएका मानव अधिकार र मानवीय कानून एवं फौजदारी अपराधहरूको छानवीन र खोजी गरी सत्य-तथ्य बाहिर ल्याउने पीडितहरूको र सत्य पुनरुद्धार गर्ने एवं न्यायको आधारमा मेलमिलाप कायम गर्ने व्यापक अधिकार भएको आयोग हो । तर पनि सत्य निरूपण आयोगबाटै सबै कुरा हुन्छ भन्ने छैन । वस्तुतः सत्य निरूपण आयोग एउटा अनुसन्धानत्मक आयोग हो । यसले सबै पीडितहरूको कुरा सुनेर, अभियुक्तहरूको बयान लिई सार्वजनिक सुनुवाई गर्दछ र सरकारलाई सुभाबसहितको प्रतिवेदन बुझाउँदछ । सत्य निरूपण आयोगको साथसाथै वा आयोगको प्रतिवेदनपछि अनुसन्धान गर्ने र मुद्दा चलाउने आदि कार्यहरू पर्दछन् । आयोगले यसका कार्यहरू न्यायका मूल मर्मबमोजिम र स्वच्छ सुनुवाईका अधिकारहरूलाई सम्मानीत गरी चलाउनु उत्तिकै आवश्यक छ । साथै आयोगको सुभाबलाई कार्यान्वयन गर्ने कुराको प्रत्याभूति कसरी प्राप्त गर्ने भन्ने कुरा पनि चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

सत्य निरूपण आयोगको कामलाई फौजदारी न्यायसँग जोडेर पनि हेर्ने गरिएको पाइन्छ । फौजदारी न्याय मानवीय कानून र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको अवस्थामा एउटा केन्द्रीय कुरा हो । तर न्यायलाई त्यसरी मात्र हेर्नु संकीर्ण दृष्टि हुन जान्छ । संक्रमणकालीन न्यायको चासो यथार्थमा पुनर्स्थापकीय न्यायसँग छ, जसले न्यायको बृहत परिधिलाई समाउँछ । यदि न्यायलाई यो अर्थमा लिने हो भने शान्ति र न्याय एक अर्काका अन्तरविरोधी नभै परिपूरक बन्न जान्छन् ।

सत्य निरूपण आयोगसँग जोडिएको अर्को प्रश्न गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाहरूमा के कस्तो न्यायिक प्रक्रिया पूरा गरी दोषीलाई सजाय गर्ने भन्ने पनि छ । यो कुरा स्पष्ट छ कि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन र मानवीय कानूनले अपराध मानेका कुराहरूमा दोषीलाई कार्यवाही नगर्ने कुरालाई क्षम्य मान्दैन । अभियुक्तको विरुद्धमा के कस्तो कारवाही गर्ने भन्ने कुरा राष्ट्रिय रूपमा निधो गर्ने विषय हो । तर, यस्तो निर्णयले दण्डहीनतालाई कुनै हालतमा पनि मलजल गर्नु हुँदैन । देशभित्र न्यायिक कारवाही हुन नसक्ने अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय वा वर्णशंकर न्यायाधीकरणहरू मार्फत सुनुवाई गरिएका उदाहरणहरू छन् । कम्बोडिया, सिरालियोन, टिमोरलेस्टे आदि मुलुकमा त्यस्तो प्रयोग भएको छ । हाम्रो देशभित्र जे जस्तो जनशक्ति उपलब्ध छ त्यसलाई विचार गर्दा यो कार्य देशभित्रै विशेष अदालतहरू मार्फत् गरिनु व्यावहारिक र उपयुक्त देखिन्छ । तर, त्यसका लागि पनि मजबुत कानूनी

व्यवस्थाको आवश्यकता पर्दछ । अहिलेकै अवस्थामा पनि विद्यमान अदालतहरूले गर्न नसक्ने भन्ने होइन । तर, विशेष परिस्थितिमा उत्पन्न समस्याको समाधानका लागि विशेष संक्रमणकालीन न्याय सम्पादन अदालत गठन गरी स्वदेशमा उपलब्ध विशेषज्ञ न्यायाधीशहरूबाटै न्याय सम्पादन गर्न हामी आफैँ सक्षम हुनुपर्दछ । वर्णशंकर अदालत गठन गरेर मुलुकलाई वाह्य शक्तिको क्रिडास्थल बन्ने आधारभूमि हामी आफैँले कदापि खडा गर्न हुँदैन ।

सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा के हो भने नेपालको फौजदारी र देवानी कानूनहरूमा व्यापक सुधार गर्नुपर्ने खाँचो छ । विद्यमान कानूनी व्यवस्थाबाट अहिलेको आवश्यकतालाई पूरा गर्दैन । यदि दण्डहीनतालाई रोक्ने हो भने फौजदारी र देवानी विषयमा अलग-अलग कानून निर्माण गरी लागू गर्नु आवश्यक छ । यसतर्फ हेर्दा व्यवस्थापिका संसदले भर्खरै फौजदारी संहिता र देवानी संहितामा केही सुधारको आशा गर्न सकिन्छ । तर, ती संहितामा समेटिएका विषयवस्तुले अबै पनि नेपालको संक्रमणकालीन न्यायलाई वस्तुगत ढंगले सम्बोधन गर्न भने सक्ने देखिँदैन । तथापि अपुग कुराहरू संशोधनमार्फत थप्दै जान सकिन्छ । कानूनी संरचना विस्तृत भयो भने अहिले देखिएका कैयौँ न्यायिक समस्याहरू क्रमशः समाधान भएर जानेछन् ।

विद्यमान कानूनी व्यवस्थाअन्तर्गत नेपालमा दण्डहीनतालाई अन्त्य गरी मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू दोहोरिन नदिन फौजदारी र देवानी विषयमा प्रशस्त कमी कमजोरीहरू देखिन्छन् । उदाहरणका लागि फौजदारी कानूनका सामान्य सिद्धान्तहरूको प्रयोग गर्न सकिने स्थिति बनिसकेको छैन । पीडितको अधिकारलाई मान्यता दिने कानूनी उपचारको हक, हानीपूरण र सुनुवाईमा उनीहरूको सहभागितासम्बन्धी कानूनको अभाव छ । अपहरण, बेपत्ता, कब्जा, जबर्जस्त अपराधमा संलग्न गराउनु, भ्रूडा बकपत्र र व्यक्तिगत सम्पत्तिको क्षतिसम्बन्धी कानूनको पर्याप्तता छैन । अकार्यबाट हुने अपराध र नेतृत्वको जवाफदेहिता (Omission Crimes and Command responsibility) सम्बन्धी कानूनको अभाव छ । क्षतिपूर्तिसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था छैन । न्यायको व्यापक दुरुपयोग (Miscarriage of justice) सम्बन्धी सही प्रकारको संयन्त्रको अभाव छ । हाम्रा असान्दर्भिक कानूनी प्रक्रियाहरूको कारणबाट कानूनी शासनका मान्यताहरू खण्डित भएका छन् । यसप्रकार यी यावत प्रकारका कानूनी र प्रक्रियागत कमजोरीका कारण नागरिकको जीवन स्वतन्त्रता र सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकारको संरक्षण हुन नसकिरहेको अवस्थामा दण्डहीनतालाई अन्त्य गर्न नेपालले संक्रमणकालीन न्यायप्रणालीमा व्यापक ध्यानदृष्टि दिएर काम गर्नुपर्ने खाँचो रहेको छ ।

निष्कर्ष

नेपालको सन्दर्भमा विस्तृत द्वन्द्वकालीन न्यायिक संयन्त्र (Comprehensive Transitional Justice Mechanism) अत्यावश्यक देखिन्छ । विगतमा भएका व्यापक मानव अधिकार उल्लंघनका घटनामा दोषीलाई कारवाही गर्न र त्यस्ता घटनालाई भविष्यमा कहिल्यै दोहोरिन नदिनको लागि यस प्रकारको न्यायिक संयन्त्र हुनु आवश्यक परेको हो । जो घटनाबाट पीडित भएका छन्, उनीहरूलाई उचित न्यायको अनुभूति दिलाउन पनि यसको आवश्यकता परेको हो । नेपालको वर्तमान न्यायिक संरचना र प्रणालीबाट सशस्त्र द्वन्द्वको बेलामा घटेका व्यापक हिंसाका घटनाको छानवीन गरी मानव अधिकार

उल्लंघनकर्तालाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्न सक्ने क्षमता र सम्भावना देखिदैन । मुलुकमा दीगो शान्ति स्थापनाको लागि संक्रमणकालीन न्यायको एउटा विस्तृत कार्यक्रम (Comprehensive Programme) ल्याउन जरूरी छ । जसअन्तर्गत संक्रमणकालीन न्यायका विभिन्न ढाँचाहरू मध्ये सत्य र मेलमिलाप सम्बन्धी आयोग र फौजदारी उत्तरदायित्व वहन गराउने अभियोजनात्मक संयन्त्र उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । सत्य निरूपण आयोग र बेपत्ता छानवीन आयोग त गठन गरियो, काम पनि भैरहेको छ । तर, यसले माथि वर्णित कुन मूलभूत मान्यतालाई अँगालेर नतिजाउन्मुख प्रतिवेदन पेश गर्ने कार्य गर्ला भविष्यकै गर्भमा रहेको छ । यस उद्देश्य प्राप्तिको निमित्त राष्ट्रव्यापी रूपमा पीडित, अन्य सरोकारवालाहरू, र नागरिक समाजका बीचमा छलफल चलाउन आवश्यक देखिन्छ । नागरिक समाजका मुख्य अभिनेताहरूलाई विधायिकाका सदस्यहरू र अन्य सरोकारवालाहरूलाई सँगै राखेर पीडितको निमित्त न्याय दिलाउन आवश्यक पर्ने कुराहरू पहिचान गरी दोषीलाई कसरी कानूनी उत्तरदायित्व बोक्न सक्ने बनाउन सकिन्छ भन्ने बारेमा र न्यायिक प्रक्रियाका सम्बन्धमा कस्तो कानूनी संरचना आवश्यक पर्दछ सोसमेत विचार गरी व्यापक अभियान संचालन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित अन्य कुराहरूमा विधिको सर्वोच्चता, कानूनको निष्पक्ष एवं स्वच्छ प्रयोग, शक्तिको पृथकीकरण, निर्णयको प्रक्रियामा सहभागिता, साक्षी तथा पीडितको संरक्षण, कानूनी सुनिश्चितता र कानूनी एवं कार्यविधिगत पारदर्शिता हुनु अति नै आवश्यक हुन्छ । माथि उल्लेख गरिएका कार्यहरूको अतिरिक्त मानव अधिकारको पुनःस्थापना गरी मानिसहरूलाई त्रास र भयबाट मुक्त गर्ने, न्यायका चौतर्फी प्रश्नहरूको सम्बोधन गर्ने, आर्थिक विकासलाई प्रोत्साहित गर्ने र उत्तरदायी शासनको पुनःस्थापना गरी द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधान गर्ने पनि संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य रहेको हुनाले त्यसतर्फ राज्यको विशेष ध्यान खिचिनु पर्दछ । तर, आज हाम्रो मुलुकमा विकसित हुँदै गैरहेको दण्डहीनता, भ्रष्टाचार, अनुत्तरदायी शासन पद्धति र लुटतन्त्रले गर्दा कानूनी शासनको स्थापना गर्ने नागरिक चाहना मृतप्रायः हुने खतरातर्फ मोडिएको अवस्था छ । यसलाई निकै ठूलो साहस र आँट बिना माथि उठाउन सम्भव छैन । त्यसको निमित्त पुनः एकपटक जन एकता, दवाव, र सशक्त आवाजको आवश्यकता छ ।

कानूनको शासन, लोकतन्त्र, भ्रष्टाचार र मानव अधिकार : पारस्परिक सम्बन्ध र प्रभाव

- महेश शर्मा पौडेल

सारसंक्षेप

मानव अधिकार र कानूनको शासन अन्तर्सम्बन्धित र पारस्परिक रूपमा एकापसमा सहयोग गरी रहेका हुन्छन् । मानव अधिकार संरक्षण नभए कानूनको शासन कायम हुँदैन । यसैगरी कानूनको शासनको अभावमा मानव अधिकार पनि संरक्षित हुँदैन । कानूनको शासन मानव अधिकारको सिद्धान्तलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम हो ।

भ्रष्टाचारका धेरै प्रभावहरू मध्ये मानव अधिकारको उल्लंघन एक प्रमुख प्रभाव हो तर हामीकहाँ भ्रष्टाचार र मानव अधिकारलाई अन्तर्सम्बन्धित गरेर हेर्ने गरेको पाइँदैन । भ्रष्टाचारले मानवका वैयक्तिक जीवनमा पर्ने प्रभाव हामीले हेरेमा यसको भयावहयता आफै पुष्टि हुन्छ । विश्वभरि नै अहिले भ्रष्टाचार शान्ति, स्थायित्व, दीगो विकास, लोकतन्त्र र मानव अधिकारका लागि बाधकको रूपमा रहेको मानिन्छ ।

विषय प्रवेश

कुनै पनि व्यक्ति कानूनभन्दा माथि रहनु हुँदैन र प्रत्येक व्यक्ति कानूनका अधीनमा हुन्छन् भन्ने कानूनको शासनको मान्यता हो । राज्य सञ्चालन गर्दा राज्य सञ्चालन गर्ने अधिकारीहरूले राज्यको प्रचलित कानूनअनुसार काम गर्नुपर्दछ, जथाभावी रूपमा गर्न सकिँदैन । भ्रष्टाचार लोकतन्त्रको स्थायित्व, कानूनको शासन कायम गर्न र मानव अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि अवरोधक हो । कानूनको शासनको अवस्था कमजोर भएमा भ्रष्टाचार मौलाउँदै जान्छ । कानूनको शासनको अभावमा मानव अधिकारको उपयोग र संरक्षण हुन सक्दैन । कानूनको शासनको अभावमा हुकुमी शासनको राज कायम हुन्छ र हुकुमी शासनले नागरिकका अधिकारहरू हनन् हुन पुग्छन् । फलतः लोकतन्त्र पनि संस्थागत हुन सक्दैन ।

हिंसाले राष्ट्र वा समाजको आत्मालाई अपाङ्ग बनाउँछ, भने भ्रष्टाचारले समाज वा राष्ट्रको आत्मा नै मारिदिन्छ । तर पनि भ्रष्टाचार सर्वव्यापक छ । भ्रष्टाचारले कुनै एक क्षेत्र वा मुलुक मात्र आक्रान्त नभै समग्र विश्व नै आक्रान्त छ । यसरी नै भ्रष्टाचारले नछोएको क्षेत्र पाउन कठिन छ । प्रशासनिक,

राजनीतिक वा वित्तीय क्षेत्रमा मात्र भ्रष्टाचार रहेको होइन कि न्यायिक क्षेत्र पनि भ्रष्टाचारबाट मुक्त छैन। जुनसुकै क्षेत्रको भ्रष्टाचार भएपनि यसले सामाजिक स्थायित्व र सुरक्षामा गम्भीर समस्या उत्पन्न गराउँछ, प्रजातान्त्रिक र नैतिक मूल्य मान्यताप्रति उपेक्षा गराउँछ, तथा दीगो विकास, न्याय, समानता, मानव अधिकार र कानूनको शासनप्रति खतरा उत्पन्न समेत गराउने भएकाले यसको नियन्त्रण अनिवार्य छ।

लोकतन्त्र, कानूनको शासन, भ्रष्टाचार र मानव अधिकारले एकापसमा असर र प्रभाव पार्ने भई यिनीहरू अन्तरसम्बन्धित रहेका छन्। भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा कानूनको शासन र मानव अधिकारको पक्षलाई पनि आत्मसात् गर्नुपर्ने धारणा विकास भइरहेको छ। भ्रष्टाचार व्याप्त भएमा लोकतन्त्र फस्टाउन सक्दैन भन्ने कुरामा पनि कुनै विवाद छैन। यसैले लोकतन्त्र, कानूनको शासन, भ्रष्टाचार र मानव अधिकारको सम्बन्धबारे अध्ययन, छलफल, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्न थालेका छन्। प्रस्तुत लेखमा लोकतन्त्र, कानूनको शासन, भ्रष्टाचार र मानव अधिकारका सम्बन्ध र यसले एकापसमा पार्ने असर आदि बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

कानूनको शासन

कानूनको शासनलाई कानूनी राज्य, कानूनी राज आदि विभिन्न नामले समेत सम्बोधन गरिन्छ। एउटा व्यक्तिमाथि शासन गर्ने अधिकार अर्को व्यक्तिलाई हुँदैन। राज्य र राज्यका अंगमा बस्ने व्यक्तिले कानूनअन्तर्गत रहेर कानूनलाई प्रशासित मात्र गर्न सक्दछन्। राज्यको शक्ति प्रयोग गर्ने पदाधिकारीको कार्य कानून अनुकूल हुनुपर्दछ। कानून प्रतिकूल काम गर्ने अधिकार कसैलाई पनि हुँदैन। कानूनद्वारा समर्थित हुन नसक्ने कार्यका लागि त्यस्ता व्यक्ति व्यक्तिगत रूपमा जिम्मेवार हुनु पर्दछ। देशका सबै नागरिकलाई समान व्यवहार गरिनु पर्दछ। कानूनको सर्वोच्चता नै कानूनी राज्य वा कानूनको शासनको मान्यता हो।

कानूनी राज्यको अवधारणामा व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई सर्वोपरि स्थान दिइन्छ। नागरिकहरूको अधिकारको रक्षाका लागि नै कानूनको शासन चाहिने हो। कानूनको अधीनमा राज्य व्यवस्था सञ्चालन हुनुपर्ने मान्यता र सरकार कानूनको अधीनमा रहनुपर्दछ, भन्ने मान्यता कानूनको शासनको अवधारणामा पर्दछन्। जनप्रतिनिधिमूलक सरकारको निर्माण र त्यस्तो सरकारले कानूनको सर्वोच्चता स्वीकार गरी कानूनी दायराभित्र रही जनताका आधाभूत अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्दछ, भन्ने मान्यता कानूनको शासनमा पर्दछ। कानूनबमोजिम भनेर मात्र हुँदैन, स्पष्ट र निश्चित कानून, भविष्यदर्शी कानून, प्रकाशित र पहुँचयोग्य, सामान्यतः बारम्बार परिवर्तन नहुने र न्यायपूर्ण, परस्पर नबाकिने, कार्यान्वयनमा सम्भव कानून हुनुपर्दछ, भन्ने मान्यता पनि कानूनको शासनमा पर्दछ।

कानूनको शासनका विभिन्न मान्यताहरू छन्। कानूनका अगाडि प्रत्येक व्यक्ति समान हुन्छन् भन्ने यसले मान्दछ। कानून जनताको सहज पहुँचमा हुनुपर्ने यसको मान्यता हो। यसरी नै राज्यले निष्पक्ष र स्वतन्त्रतापूर्वक सुनुवाईको अधिकारको मान्यतालाई पनि यसभित्र पर्दछ।^१ संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले

^१ http://wiki.answers.com/Q/What_is_the_concept_of_rule_of_law watched on September 10, 2011 The rule of law has three principles. The first states that everyone is equal before the law (so the rich and the rulers of a country do not get preferential treatment). The second states that the law must be accessible to all who are subject to it. This requires that

कानूनको शासनका सम्बन्धमा शासनको सिद्धान्त जसमा सार्वजनिक वा निजी व्यक्ति संस्था वा राज्य कानूनप्रति जिम्मेवार हुनुपर्ने, कानून सार्वजनिक जानकारीमा आउनुपर्ने, समान रूपले कार्यान्वयन हुनुपर्ने र स्वतन्त्रतापूर्वक न्यायिक निरूपण हुनुपर्ने तथा ती कानूनको प्रयोग मानव अधिकारअनुकूल तथा मानव अधिकारका मूल्य मान्यता र आदर्शलाई आत्मसात गरिनुपर्ने समेतका धारणा व्यक्त गर्नु भएको देखिन्छ।^१

कानूनको शासन र मानव अधिकार

मानव अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि कानूनको शासन अनिवार्य मानिन्छ। कानूनको शासनको अभावमा मानव अधिकारको उपयोग र संरक्षण हुन सक्दैन। कानूनको शासनको अभावमा हुकुमी शासनको राज कायम हुन्छ र हुकुमी शासनले नागरिकका अधिकारहरू हनन् हुन पुग्छन्। कानूनको शासनको अभावमा स्वतन्त्रता, समानता, स्वच्छ सुनुवाई, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक अधिकारको व्यवहारतः प्रत्याभूति हुन सक्दैन। कानूनको शासनको उद्देश्य नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्नु नै हो। त्यसैले कानूनको शासनको विद्यमानतामा नै मानव अधिकारको प्रत्याभूतिको सुनिश्चितता हुन्छ। कानूनको शासनको अभावमा भएका कानूनको पनि स्वेच्छाचारी प्रयोग हुन पुगी नागरिक अधिकार धरासायी बन्छन्। कानूनको शासनको अभावमा भेदभावकारी कानूनहरू हावी हुन पुग्छन्। यसैगरी कानूनको शासनको अभावमा न्यायिक स्वतन्त्रता पनि कायम हुन सक्तैन, फलतः नागरिक अधिकारको पहरेदारको रूपमा रहने अदालतले नागरिक अधिकारको संरक्षणमा सबल भूमिका निर्वाह गर्न सक्तैन। यी सबै कारणले गर्दा मानव अधिकारको संरक्षणमा कानूनको शासन जरुरी मानिन्छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले उनको एक प्रतिवेदनमा भनेका छन् कि स्वतन्त्रता र भयबाट उन्मुक्ति मानवका लागि आवश्यक मानव अधिकार हुन तर त्यति मात्र पर्याप्त छैनन्। प्रत्येक मानवले मर्यादित र सम्मानीत रूपमा व्यवहार पाउने अधिकार हुन्छ र त्यस्तो मर्यादा तथा सम्मान सबै मानव अधिकारको उपयोग तथा कानूनको शासनबाट संरक्षण गरेर मात्र प्राप्त हुन्छ, भनी मानव अधिकारको संरक्षणमा कानूनको शासनको भूमिका हुने उल्लेख गरेको देखिन्छ। मानव मर्यादा कायम गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनलाई आधारभूत कानूनी संरचनाको रूपमा लिइन्छ। कानूनको शासनलाई यस्ता आधारभूत कानूनी संरचनाको संरक्षण

the law be publicly posted so that anyone can see it and no one can claim ignorance of the law as a reason for breaking it. Lastly, the third principal of the rule of law states that everyone has a right to a fair and timely trial

^२ (Report of the Secretary-General: The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies" (2004)), http://www.unrol.org/article.aspx?article_id=3 महासचिव भन्छन् "A principle of governance in which all persons, institutions and entities, public and private, including the State itself, are accountable to laws that are publicly promulgated, equally enforced and independently adjudicated, and which are consistent with international human rights norms and standards. It requires, as well, measures to ensure adherence to the principles of supremacy of law, equality before the law, accountability to the law, fairness in the application of the law, separation of powers, participation in decision-making, legal certainty, avoidance of arbitrariness and procedural and legal transparency

^३ <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3CF6E4FF96FF9%7D/CPR%20A%2059%202005.pdf> the Secretary-General noted that "while freedom from want and fear are essential they are not enough. All human beings have the right to be treated with dignity and respect" (para. 27). Such dignity and respect are afforded to people through the enjoyment of all human rights and are protected through the rule of law.

र सम्बर्धन गर्ने रथको रूपमा लिइन्छ । कानूनको शासनले कानूनअनुसार नियम तथा मापदण्डका आधारमा अधिकार र शक्ति प्रयोगका आवश्यक संरचनाहरू उपलब्ध हुने वातावरण सिर्जना गर्दछ र यसबाट मानव अधिकार संरक्षित हुन्छन् ।

कानूनको शासन र मानव अधिकार एकै सिद्धान्तका दुइवटा पाटा हुन् । त्यसैले कानूनको शासन र मानव अधिकारबीच एकापसमा अविभाजित र अनन्य सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यस कुरालाई मानव अधिकारको घोषणापत्र १९४८ मा स्वीकारिएको छ । यस घोषणापत्रको प्रस्तावनामा निरङ्कुशता र दमनकाविरुद्ध अन्तिम उपायका रूपमा विद्रोह गर्न मानिस बाध्य नबन्नुपर्ने हो भने कानूनको शासनद्वारा मानव अधिकारको संरक्षण हुनु अति आवश्यक छ भन्ने उल्लेख छ ।

कानूनको शासनले आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण गर्नमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदछ । संयुक्त राष्ट्रसंघको सहस्राब्दी घोषणापत्र (Millennium Declaration) मा सदस्य राष्ट्रहरूले कानूनको शासनको अभिवृद्धि गरी मानव अधिकारलाई सम्मान गर्ने कुरामा सहमत भएका थिए ।^४ सन् २००५ मा भएको विश्व सम्मेलनमा सदस्य राष्ट्रहरूले कानूनको शासन र मानव अधिकार संयुक्त राष्ट्रसंघको विश्वव्यापी र अविभाजित मूलभूत मूल्य हुन भन्ने उद्घोष गरेका थिए ।^५ वास्तवमा मानव अधिकार र कानूनको शासन अन्तरसम्बन्धित र पारस्परिक रूपमा एकापसमा सहयोग गरी रहेका हुन्छन् । मानव अधिकार संरक्षण नभए कानूनको शासन कायम हुँदैन । यसैगरी कानूनको शासनको अभावमा मानव अधिकार पनि संरक्षित हुँदैन । कानूनको शासन मानव अधिकारको सिद्धान्तलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम हो ।^६

कानूनको शासन र भ्रष्टाचार

भ्रष्टाचार नियन्त्रणको विषय आधारभूत रूपमा कानूनको शासनसँग सम्बन्धित हुन्छ । कमजोर कानूनको शासनको अवस्था भएमा अधिकतम रूपमा भ्रष्टाचार हुने आधार प्राप्त हुन्छ । विश्व बैकले कानूनको शासन भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने एक महत्त्वपूर्ण आयामको रूपमा मानेको छ । यस कुराको आधारभूत मान्यता के हो भने कानूनको शासनको उच्चस्तरको अवस्था कायम भएमा कुनै पनि व्यक्ति कानूनभन्दा माथि हुँदैन भन्ने कुराको सुनिश्चितता हुने र त्यसले भ्रष्टाचार घटाउँदछ । जब कानूनको शासनको अवस्थामा वृद्धि हुन्छ तब भ्रष्टाचार कम हुन्छ । भ्रष्टाचारले राज्यको सुरक्षामा आघात पार्दछ तथा कानूनको शासनको उल्लंघनकर्तालाई प्रश्रय दिन्छ ।^७

भ्रष्टाचारले कानूनको शासनको गम्भीर क्षयीकरण गराउँदछ ।^८ जहाँ भ्रष्टाचार हुन्छ, त्यहाँ कानूनको शासनको अवस्थामा बढोत्तरी हुन सक्दैन ।^९ भ्रष्टाचारका कारण सामाजिक स्थायित्व र सुरक्षामा उत्पन्न

४ <http://www.un.org/millennium/declaration/ares552e.htm>

५ <http://www.un.org/womenwatch/ods/A-RES-60-1-E.pdf>

६ <https://www.un.org/ruleoflaw/rule-of-law-and-human-rights/>

७ <http://richardbistrong.com/corruptions-impact/>

८ <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN005786.pdf>

९ <https://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2012/September/where-corruption-flourishes-development-and-the-rule-of-law-fail-says-unodc-chief.html> Where corruption exists, the rule of law cannot flourish... Too many people fail to understand the impact of corruption on development and on prosperity. The victims exist in every developing and less

हुने गम्भीर समस्या र चुनौती, लोकतन्त्रको मूल्य र सो सम्बद्ध संस्थाको नैतिक मूल्य र न्यायप्रतिको उपेक्षा एवं दीगो विकास तथा कानूनको शासनमा खतरा उत्पन्न गराउँछ, भन्ने कुरा भ्रष्टाचारविरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि २००३ मा उल्लेख छ।^{१०}

सुशासन र कानूनको शासन दुवै दीगो विकास मुद्दाका पूर्वशर्त हुन्।^{११} कानूनको शासनका अभावमा सुशासन संभव छैन। सुशासनमा नियम कानूनको पालना प्राथमिकतामा पर्दछ। तदर्थ र जथाभावी कानून तर्जुमा र कानूनको पालनामा उदासीनताले सुशासनलाई बाधा पुऱ्याउँछ। कानूनको शासनले यस्तो अवस्था आउन दिँदैन। जनसहभागिता, जवाफदेहिता, पारदर्शिता, निश्चितता, काम कारवाहीमा कार्यविधिको अवलम्बन जस्ता सुशासनका तत्त्वहरू कानूनी राज्य कायम भएमा मात्र पाउन सकिन्छ। भ्रष्टाचार र सुशासन विपरीत विषय भएकाले सुशासन कायम नभएमा भ्रष्टाचार मौलाउँछ। कानूनको शासन कायम भएमा मात्र सुशासन पनि कायम भई भ्रष्टाचार नियन्त्रण हुन्छ।

कानूनको शासन र लोकतन्त्र

कानूनको शासनको अभावमा लोकतन्त्रको परिकल्पना गर्न सकिँदैन र लोकतन्त्रको अनुपस्थितिमा कानूनको शासनले जीवन्तता पाउन सक्दैन। लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको अन्त्य न्याय हो र न्यायका लागि कानूनको शासन कायम रहनु पर्दछ। लोकतन्त्रमा कानूनभन्दा माथि कोही हुँदैन भन्ने मानिन्छ। लोकतन्त्रमा शासन व्यवस्थाको माध्यम कानूनलाई मानिन्छ। लोकतन्त्रमा जनताको प्रतिनिधिबाट कानूनको निर्माण गरिन्छ। अत्याचारी शासनको अन्त्य, नागरिक राज्यको सिद्धान्त, सीमित सरकार, शक्ति नियन्त्रण र सन्तुलन, संवैधानिक सर्वोच्चता, न्यायिक पुनरावलोकन, स्वतन्त्र न्यायपालिका बिना लोकतन्त्र टिक्न सक्तैन, यी विषय कानूनको शासनका पनि अभिन्न तत्त्व हुन र कानूनको शासनले मूर्त रूप लिएमा मात्र राज्यमा यी तत्त्व पाउन सकिन्छ। स्वतन्त्र न्यायपालिकाले लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतालाई संरक्षण र विकास गर्न मद्दत गरेको हुन्छ, कानूनको शासन नभएमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अपेक्षा गर्न सकिँदैन। लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको आधार नै कानूनको शासन हो।^{१२} जनताका अधिकारविरुद्ध प्रयोग हुने राजनीतिक हस्तक्षेपको नियन्त्रणको महत्त्वपूर्ण माध्यम कानूनको शासन हो।^{१३}

लोकतन्त्र र मानव अधिकार

developed country. Denied education, denied healthcare, denied opportunities,

^{१०} प्रस्तावना

^{११} <http://uscib.org/docs/Governance%20and%20the%20Rule%20of%20Law.pdf> Good governance and the rule of law are essential preconditions for the fulfillment of the Post-2015 Sustainable Development Agenda and the proposed Sustainable Development Goals (SDGs) because they are prerequisites for peace and stability, without which societies cannot function, let alone flourish. The commitment to transparency and accountability inherent in good governance promotes the rule of law over corruption

^{१२} <http://www.gtz.de/en/top-themen/883.htm> Democratic governance is based on the will of the people and is the form of governance best suited to allowing all people to live in dignity and freedom. This is also emphasised by the Millennium Declaration, in which the international community undertakes to promote democracy worldwide. Democracy requires a rule of law framework in order to govern the interaction and co-existence of all citizens. By guaranteeing civil rights, the rule of law also creates the basic conditions in which individuals can pursue their own personal development as they choose

^{१३} <http://www.democracyweb.org/rule/principles.php> The rule of law is the supreme check on political power used against people's rights. Without the regulation of state power by a system of laws, procedures, and courts, democracy could not survive.

लोकतन्त्र र मानव अधिकार दुई भिन्न अवधारणा भएपनि एकअर्कासँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध राख्दछन् । मानव अधिकार लोकतन्त्रको आधार हो भने लोकतन्त्रमा मात्रै मानव अधिकारको संरक्षण र प्रत्याभूति सम्भव हुन्छ । यस हिसाबले हेर्दा मानव अधिकारले लोकतन्त्रलाई र लोकतन्त्रले मानव अधिकारलाई सहयोग गरिरहेको पाइन्छ । वास्तवमा मानव अधिकार र लोकतन्त्र साथसाथै अघि बढ्ने विषय हुन् । मानव अधिकार र लोकतन्त्र एकअर्काबीच अन्तरसम्बन्धित समेत छन् । यिनीहरू बीचको सम्बन्धलाई देहायबमोजिमका बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :-

- लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा मात्र मानव अधिकारको संरक्षणको प्रत्याभूति हुन्छ र व्यवहारतः प्रयोगको वातावरण सिर्जना हुन्छ । लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको अभावमा मानव अधिकारको पूर्णरूपमा प्रयोग र प्रचलन सम्भव हुँदैन ।
- मानव अधिकारले प्रत्येक व्यक्तिको निर्णय निर्माण प्रक्रियामा सहभागिताको कुरालाई सुनिश्चित गर्दछ । जनताको निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो ।
- मानव अधिकारले लोकतन्त्रको लागि आधार प्रदान गर्दछ र मानव अधिकारका विषयवस्तुहरू लोकतान्त्रिक व्यवस्थाका मर्मका रूपमा रहेका हुन्छन् ।
- आवधिक, स्वच्छ, स्वतन्त्र र वालिग मताधिकारमा आधारित निर्वाचन मानव अधिकारको विषय मात्रै होइन लोकतन्त्रको पनि आधारभूत तत्त्व हो । लोकतन्त्रका मूल्य र मान्यताहरू मानव अधिकारबाटै विकसित भएका हुन् ।
- मानव अधिकारको विषय पनि मानव नै हो र लोकतन्त्र पनि जनताकै लागि हो । यस हिसाबले दुवैको केन्द्रविन्दुमा मानव नै रहेको हुन्छ ।
- आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुबन्धलगायत यसपछि विकसित मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरूमा व्यवस्थित आदिवासी जनजाति, अल्पसंख्यक, फरक ढंगले सक्षमहरूका अधिकारहरू लोकतन्त्रका लागि पनि उत्तिकै आवश्यक पर्दछन् । यसले स्रोत साधनको समान र समन्यायिक वितरणलाई सुनिश्चित गर्नुका साथै नागरिक र राजनीतिक अधिकारको पहुँचमा पनि सहयोग पुग्छ । शासनमा सबैको समान अधिकार र पहुँच तथा स्रोत साधनमा समान अधिकार जस्ता लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यता मानव अधिकारका पनि आधारभूत मान्यता हुन् ।

सन् १९९३ मा भएको मानव अधिकारसम्बन्धी विश्व सम्मेलनमा मानव अधिकार, लोकतन्त्र, विकास र आधारभूत स्वतन्त्रता अन्तरसम्बन्धित रहेको कुराको घोषणा गरेको थियो ।^{१४}

संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९९९ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले लोकतन्त्रको अधिकारलाई औपचारिक रूपमा मान्यता प्रदान गरेको थियो जसमा भनिएको छ कि आधारभूत लोकतान्त्रिक अधिकार र स्वतन्त्रता पूर्ण सहभागिताको अधिकार लोकतान्त्रिक समाजका लागि आवश्यक कुरा हुन् ।^{१५}

^{१४} World Conference on Human Rights, Vienna Declaration and Programme of Action, para. 8

^{१५} <http://www.jus.uio.no/smr/english/about/programmes/nordem/publications/manual/current/kap1.pdf>

- पूर्ण र यथार्थ लोकतान्त्रिक समाजमा मात्र सबै मानव अधिकारहरूको सम्मान र संरक्षण भएको हुन्छ ।
- कानूनको शासन, अविभेद जस्ता लोकतान्त्रिक अवधारणाहरूले मानव अधिकारलाई प्रबर्द्धन गर्दछन् ।

भ्रष्टाचार र मानव अधिकार

भ्रष्टाचारका धेरै प्रभावहरू मध्ये मानव अधिकारको उल्लंघन एक प्रमुख प्रभाव हो । तर, हामीकहाँ भ्रष्टाचार र मानव अधिकारलाई अन्तरसम्बन्धित गरेर हेर्ने गरेको पाइँदैन । भ्रष्टाचारले मानवका वैयक्तिक जीवनमा पर्ने प्रभाव हामीले हेरेमा यसको भयावहता आफैँ पुष्टि हुन्छ । विश्वभरि नै अहिले भ्रष्टाचार शान्ति, स्थायित्व, दीगो विकास, लोकतन्त्र र मानव अधिकारका लागि बाधकको रूपमा रहेको मानिन्छ ।^{१६} संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकारका पूर्व उच्च आयुक्त मारी रबिन्सन् भन्छन् कि यदि भ्रष्टाचारका कारण मानव अधिकार उल्लंघन हुन्छन् भने मानव अधिकारको सम्मान नै भ्रष्टाचारविरुद्ध लड्ने प्रभावकारी माध्यम हुनेछ ।

भ्रष्टाचारका प्रभाव

भ्रष्टाचारका प्रभावहरू सामान्यतः देहायबमोजिम छन् ।

- भ्रष्टाचारले सामाजिक स्थायित्व र सुरक्षामा गम्भीर समस्या उत्पन्न हुन्छ ।
- यसले लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा दखल पुऱ्याउँछ ।
- नैतिक मूल्य र न्यायप्रतिको उपेक्षा बढाउँछ ।
- कानूनको शासनको अवधारणालाई भत्काउँछ ।
- आर्थिक तथा सामाजिक विकासका संस्थागत आधारशीलाहरूलाई कमजोर तुल्याउँछ र गरीबी निवारणका नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई बाधा पुऱ्याउँछ ।
- भ्रष्टाचारले गलत व्यक्तिको हातमा पैसा जानाले जनता र राज्य विपन्न हुन जाने तथा घूस खुवाउने पैसा नहुनाले काम नबनी गरीब भन् पीडित बन्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ ।
- धनी र गरीबबीचको खाडल भन् बढ्छ । साच्चैँ भन्ने हो घुस रिसवतले पैसा गरीबको हातबाट धनीकहाँ पुग्दछ ।
- सुशासन, आर्थिक विकास, लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताहरू धरासायी बन्न पुग्छन् ।
- भ्रष्टाचारकै कारण सदाचार, नैतिकता, विश्वास, आदर र सहनशीलता जस्ता आदर्श मर्माहित हुन पुग्छन् ।
- भ्रष्टाचारले अन्य अपराध पनि बढाउँछ । यसका कारण दण्डहीनताको अवस्थामा पनि वृद्धि हुन्छ ।
- भ्रष्टाचारका कारण मानव अधिकारको पनि उल्लंघन हुन्छ । भनिन्छ, हिंसाले राष्ट्र वा समाजको आत्मालाई अपाङ्ग बनाउँछ भने भ्रष्टाचारले समाज वा राष्ट्रको आत्मा नै मारिदिन्छ ।

^{१६} The Lima Declaration against Corruption, 8th International Conference against Corruption, September 1997, Lima, Peru.

- भ्रष्टाचारले दीगो विकास, न्याय, समानता, मानव अधिकार र कानूनको शासनका मान्यतालाई क्षति पुऱ्याउँछ ।
- निर्वाचनमा हुने पैसाको चलखेलका कारण निर्वाचित भएका व्यक्तिको सो चलखेल वा भ्रष्टाचारका कारण जनताप्रतिको उत्तरदायित्व घट्न गई उनीहरू गैरजिम्मेवार बन्ने स्थिति आउँछ ।
- न्यायपालिकामा हुने भ्रष्टाचारका कारण न्याय मर्न जान्छ र अन्ततः कानूनी राज्यको अवधारणामा नै आघात पर्दछ ।
- सार्वजनिक प्रशासनमा हुने भ्रष्टाचारका कारण सेवा प्रवाहमा घुस दिनेका पक्षमा पक्षपात र मोलाहिजा भै नागरिकले पाउनु पर्ने सेवा नपाउने वा प्राप्त गर्नु पर्ने सेवामा भेदभावको अवस्था सिर्जना हुन्छ ।
- भ्रष्टाचारले गर्दा राज्यका संस्था कमजोर बन्छन् ।
- भ्रष्टाचार गर्ने नै पुरष्कृत हुने र इमान्दारहरू दण्डित हुने तथा क्षमतावानको कदर नहुने हुन्छ ।
- राज्यका स्रोत साधनको चरम दुरुपयोग हुन्छ ।
- कानूनबाट जोगिनका लागि भ्रष्टाचार गर्नेले भ्रष्टाचार गरी आर्जन गरेको ठूलो धनराशी विदेशमा लैजान्छ, जसले गर्दा राज्यमा आर्थिक चक्रलाई असर पुगी आर्थिक समस्याहरू पनि सिर्जना हुन्छन् ।

भ्रष्टाचारले मानव अधिकारमा पार्ने असर

भ्रष्टाचारले नछुने मानवजीवनको कुनै क्षेत्र छैन । उदाहरणका लागि न्यायमा जनताको पहुँच मानव अधिकारको न्यूनतम मान्यता हो । तर, जहाँ जहाँ भ्रष्टाचारको व्यापकता हुन्छ त्यहाँ जनताको न्यायमा पहुँचको सुनिश्चितता नहुने मात्र होइन जीवनको सुरक्षाकै कुनै प्रत्याभूति हुँदैन । न्यायिक कार्यमा संलग्नहरू कानूनमा होइन रिसवतप्रति बफादार बन्छन् । न्याय धनमा बिक्रम थाल्छ । पीडित न्यायका लागि भौतारीई रहनुपर्ने र भ्रम पीडित बन्नु पर्ने अवस्था भ्रष्टाचारले सिर्जना गर्दछ । जीवनको सुरक्षा मानव अधिकारको प्रारम्भिक पक्ष हो । तर, भ्रष्टाचारका कारण अस्पतालबाट पर्याप्त रूपमा उपचार हुन नसक्ने भई निर्धन, रोगी, जीवन र मरणको दोसाधमा छटपटिदै अकालमा मृत्युवरण गर्नुपर्ने गम्भीर अवस्था पनि सिर्जना हुन्छन् ।

शिक्षामा भएको लगानीलाई भ्रष्टाचारका कारण लक्षित वर्गसम्म पुग्न नसक्ने र विद्यार्थीहरू पाठ्यपुस्तक पनि नपाउने अवस्था सिर्जना हुन्छ । विद्यालयले राम्रो र गुणात्मक शिक्षा प्रदान गर्न नसक्ने स्थिति पनि पैदा हुन्छ । प्रहरीले किसान र बजार बिक्रेताबाट रकम असूल गर्दछ । फलतः यस्ता किसान र बिक्रेताहरू जीवन यापनमा तडपिनु पर्ने हुन्छ । यी र यस्तै थुप्रै कारणले भ्रष्टाचारले भेदभावलाई बढाउँछ, कमजोर वर्गलाई आय र आमदानीको अवस्थाबाट बञ्चित गर्दछ र नागरिकका नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको उपयोगलाई रोक्दछ । त्यसैले मानव जीवन र मानव अधिकारका

हरेक पहलुहरूमा भ्रष्टाचारले नकारात्मक असर पुऱ्याउँछ ।

भ्रष्टाचारले प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष दुवै रूपमा मानव अधिकारमा असर पार्दछ । कतिपय अवस्थामा भ्रष्टाचारले मानव अधिकारमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धनगायत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजले निष्पक्ष सुनुवाईको अधिकारको प्रत्याभूति गरेका छन् । तर, जब कुनै न्याय सम्पादनमा संलग्न पदाधिकारीले रिसवत लिन्छ, त्यतिबेला न्याय निरूपण निष्पक्ष रूपमा हुन सक्दैन र त्यसले व्यक्तिका निष्पक्ष सुनुवाईको अधिकार उल्लंघन गर्दछ ।

यसैगरी कुनै कामको जिम्मेवारी पाएको पदाधिकारीले रिसवत बिना काम गर्दैन त्यतिबेला नागरिकका हकहरू निरन्तर कुण्ठित बन्न पुग्छन् । अस्पतालमा उपचार गर्न डाक्टरलाई घुस दिनु पर्ने, विद्यालय वा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न भर्नाका लागि पैसा खुवाउनु पर्ने लगायत मानिसको जीउधन र सरोकारका काममा रिसवत दिनुपर्ने अन्यथा काम नबने स्थिति भएमा भ्रष्टाचारबाट मानव अधिकारमा प्रत्यक्ष रूपमा पर्ने प्रभावको रूपमा लिन सकिन्छ । रिसवत संस्कृतिको जबसम्म निराकरण हुँदैन तबसम्म भ्रष्टाचारीहरूले कानून र मानव अधिकारको ठाडो रूपमा उल्लंघन र नाङ्गो रूपमा उपहास गरिरहन्छन् ।

कतिपय अवस्थामा भ्रष्टाचारले अप्रत्यक्ष रूपमा मानव अधिकारको उल्लंघन गरिरहेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा भ्रष्टाचारले प्रत्यक्ष रूपमा मानव अधिकार उल्लंघन नगर्ने भए पनि भ्रष्टाचारजन्य कार्य मानव अधिकार उल्लंघनको कारण बनिरहेको हुन्छ । सोही जरीयाबाट मानव अधिकार उल्लंघनमा मार्ग प्रशस्त भएको हुन्छ । उदाहरणका लागि यदि कुनै अधिकारीले रिसवत लिएर विदेशबाट हानिकारक पदार्थ ल्याउन दिई आवासक्षेत्र नजिक राखियो भने त्यतिबेला अप्रत्यक्ष रूपमा रिसवतका कारण त्यहाँका निवासीको जीउ ज्यानसम्बन्धी र स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार हनन् हुन पुग्दछ । कतिपय अवस्थामा भ्रष्टाचार मानव अधिकारको उल्लंघनको एकलो कारण त हुँदैन तर अन्य कारणसँगै यसले पनि दीर्घकालीन भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।

कतिपय अवस्थामा भ्रष्टाचारले दूर नियन्त्रक (रिमोट)को भूमिकाद्वारा मानव अधिकारमा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ र यो पछि मानव अधिकार उल्लंघन हुने कारण पनि बनिरहेको हुन्छ । उदाहरणको लागि यदि निर्वाचन प्रक्रियामा भ्रष्टाचार हुन्छ भने त्यसले निर्वाचन परिणाममा असर पर्दछ । जसका कारण प्रदर्शनहरू हुन्छन् र त्यसले हिंसाको रूप लिन पनि सक्दछ । यसरी निर्वाचन प्रक्रियामा भ्रष्टाचारले राजनीतिक अधिकारमा प्रत्यक्ष प्रभाव त पारेकै हुन्छ त्यसका अतिरिक्त त्यसबाट सिर्जना हुने परिस्थितिले थप मानव अधिकारहरू उल्लंघन हुन मार्ग प्रशस्त गर्न पुग्छ । वास्तवमा भ्रष्टाचार मानव अधिकार उपयोगमा प्रमुख बाधकको रूपमा रहेको हुन्छ ।^{१७}

मानव मर्यादा वा प्रतिष्ठा कायम गराउनका लागि पनि मानव अधिकार अपरिहार्य हुन्छ । मानव मर्यादा

^{१७} Background paper prepared by Julio Bacio Terracino for ICHRP in November 2006: "Hard Law Connections between Corruption and Human Rights" available at <http://www.ichrp.org/en/projects/131?theme=8> Corruption is said to be a major constraint to the enjoyment of human rights as it perpetuates discrimination and subjugates already marginalised groups "due to their powerlessness to change the status quo and inability to pay bribes, creating inequalities that violate their human rights. Indeed, corruption has been said to reinforce and perpetuate existing gender inequalities, as it disproportionately affects vulnerable groups, such as women and girls.

वा प्रतिष्ठाको विषय मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी संयन्त्रमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ। मानिसले समाजमा सम्मानीत र प्रतिष्ठित रूपमा रहन पाउनु पर्दछ। यसैले यो मानव मात्रका लागि नभै नहुने कुरा हो। एकातर्फ मानव प्रतिष्ठाबाट नै मानवका उच्च जीवनस्तर र सम्मान प्राप्त हुन्छ भने अर्कोतर्फ मानव प्रतिष्ठाबाट मानव अधिकारको मापन पनि गर्न सकिन्छ। जहाँ मानव प्रतिष्ठा र सम्मान रहँदैन त्यहाँ मानव अधिकार छ भन्न सकिँदैन। मानिसको प्रतिष्ठा वा मानवको जीवनस्तर आर्थिक आधारमा मापन गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा रहेको देखिन्छ। तर, मानव प्रतिष्ठाको निर्धारणको तत्त्व आर्थिक पक्षमात्र हुन सक्दैन। आर्थिक पक्ष एवं स्वतन्त्रता, समानता, शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्यान्न र मताधिकारलगायतका विभिन्न विषय मानव प्रतिष्ठाका लागि आवश्यक हुन्छ। यसका लागि एउटा मानिस सम्मानीत रूपमा बाच्न जे जति विषय आवश्यक पर्दछ, ती सबै मानव प्रतिष्ठाका विषय हुन र मानवले प्रतिष्ठित रूपमा समाजमा जीवनयापन गर्न पाउने कुरा मानव अधिकारको प्रत्याभूति बिना सम्भव हुँदैन। तर, भ्रष्टाचारका कारण मानवीय मर्यादा कायम गर्ने कुरामा समेत असर पर्दछ, र मानव मर्यादा कायम गर्ने मानव अधिकारको मर्ममा आघात पुग्छ।

भ्रष्टाचारको स्वच्छ सुनुवाई र उपचारको हकमा प्रभाव

स्वच्छ सुनुवाई र उपचारको हक मानव अधिकारसम्बन्धी थुप्रै महासन्धिहरू^{१९} र राष्ट्रिय कानूनद्वारा प्रत्याभूति गरिएको छ। यी व्यवस्थाहरूले अनुसन्धान, अभियोजन र अदालती कारवाहीहरूमा स्वच्छ, प्रभावकारी र सक्षम न्याय प्रशासनको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेका छन्। व्यक्तिका विरुद्ध फौजदारी अभियोग लगाउँदा वा निजको विरुद्ध चलाइएको मुद्दामा निजका अधिकार तथा कर्तव्यको बारेमा निश्चय गर्दा हरेक व्यक्तिलाई कानूनद्वारा स्थापित सक्षम, स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष न्यायाधिकरणबाट स्वच्छ एवं सार्वजनिक सुनुवाईको अधिकारलाई प्रत्याभूत गरिएको छ। तर, न्याय प्रणालीमा हुने भ्रष्टाचारले स्वच्छ सुनुवाईको अधिकारलाई उल्लंघन गरेको हुन्छ।^{२०}

न्यायिक भ्रष्टाचार विश्वव्यापी समस्याको रूपमा उपस्थित भएको छ। न्यायिक भ्रष्टाचार कुनै विशेष देशमा मात्र सीमित छैन। धनी वा गरीब मुलुक वा कमन वा सिभिल जुनकुनै कानूनी व्यवस्थामा पनि न्यायिक भ्रष्टाचार रहेकै छ। सन् २००९ को ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलको ग्लोबल करप्सन ब्यारोमिटर अनुसार विश्वव्यापी रूपमा जनताहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएकोमा अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिहरू मध्ये पचास प्रतिशतले न्यायपालिकामा भ्रष्टाचार छ भनी जवाफ दिएबाट विश्वका आधा जनसंख्याको आँखामा न्यायपालिकामा भ्रष्टाचार छ भन्ने अनुभूति रहेको देखिन्छ।^{२०}

विकासोन्मुख मुलुकमा न्यायिक भ्रष्टाचार निकृष्ट रूपमा रहेको तथ्य पनि अनुसन्धानबाटै देखिएको छ।

^{१९} नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६, मानव र जनताको अधिकार सम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्र, मानव हधिकार सम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि, मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, लगायतमा यस्तो व्यवस्था रहेको छ।

^{१९} M.N Pepys, "Corruption within the Judiciary: Causes and Remedies" TI Global Corruption Report 2007 Corruption in Judicial Systems Acts or omissions that constitute the use of public authority for the private benefit of court personnel, and results in the improper and unfair delivery of judicial decisions. Such acts and omissions include bribery, extortion, intimidation, influence peddling and the abuse of court procedures for personal gain.

^{२०} The 2009 Global Corruption Barometer Report, www.transparency.org

न्यायाधीश र कानून व्यवसायीको स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित जेनेभा केन्द्रित केन्द्रको एक वार्षिक प्रतिवेदनअनुसार उसले अध्ययन गरेका अठ्चालीस देशमध्ये तीस देशमा अधिकतम रूपमा भ्रष्टाचार रहेको दर्शाइएको छ। एक सर्वेक्षणअनुसार तान्जानीयामा बत्तीस प्रतिशतले न्यायाधीशलाई घुस दिएको र युगान्डामा पचास प्रतिशतले अदालतमा घुस दिएको तथ्याङ्क सार्वजनिक भएका छन्। विभिन्न प्रतिवेदन र सर्वेक्षण अनुसार कम्बोडियामा चौसठ्ठी प्रतिशत^{२१}, बंगलादेशमा उनान्द्वे प्रतिशत^{२२}, फिलिपिन्समा बैसठ्ठी प्रतिशत^{२३}, लातभियामा चालीस प्रतिशत^{२४}, निकारागुवामा छयालीस^{२५} र बोलिभियामा तीस प्रतिशत^{२६} जनताले न्यायालयमा भ्रष्टाचार रहेको तथ्य औल्याएकोबाट विश्वव्यापी रूपमा नै न्यायिक क्षेत्रमा भ्रष्टाचार डरलाग्दो समस्याको रूपमा रहेको र न्यायिक क्षेत्रमा भ्रष्टाचारले नराम्रोसँग जरा गाडेको अनुभूत हुन्छ।

न्यायिक भ्रष्टाचारका राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा अन्य विभिन्न कारण हुन सक्दछन् र यसको कारण राष्ट्र राष्ट्रमा फरक हुन सक्दछ। तर पनि कम तलब, न्यायाधीशको प्रशासनिक प्रकृतिको मनोवृत्ति, अनियन्त्रित स्वविवेकीय अधिकार, अनुगमनको कमजोर व्यवस्था र व्यवस्थापन, न्यायिक अधिकारको दुरुपयोग, पारदर्शीताको अभाव, विस्तृत डाटाबेसको अभाव तथा कम्प्युटर प्रणालीको अभाव जस्ता विषयलाई एक अध्ययनमा^{२७} न्यायिक भ्रष्टाचारको कारणको रूपमा औल्याइएको देखिन्छ। न्यायिक भ्रष्टाचारको यो स्वरूपले निश्चय पनि अधिकारवादीहरूलाई चिन्तित तुल्याउनु स्वाभाविक हुन्छ। न्यायिक भ्रष्टाचारको यो विकृत स्वरूपले मानिसका स्वच्छ सुनुवाई लगायत अन्य अधिकारको उपयोगमा पनि असर पारिरहेको छ। भ्रष्टाचारले न्याय प्रणालीका सन्दर्भमा स्वच्छ सुनुवाई र प्रभावकारी रूपमा न्याय प्रवाह गर्ने कुरामा दोहोरो प्रभाव पारेको हुन्छ।^{२८}

भ्रष्टाचारले लोकतन्त्र र राजनीतिक सहभागितामा पार्ने प्रभाव

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी संयन्त्रले हरेक नागरिकलाई सार्वजनिक मामलामा सहभागिताको अधिकार, आवधिक रूपमा हुने निर्वाचनमा भाग लिन पाउने, मतदानको अधिकार, सार्वजनिक सेवामा समान पहुँचको अधिकारलगायतका राजनीतिक

^{२१} World Bank, *Cambodia, Governance and Corruption Diagnostic: Evidence from Citizen, Enterprise, and Public Official Surveys*, (Prepared at the Request of the Royal Government of Cambodia) (May 2000), <http://www.worldbank.org/wbi/governance>.

^{२२} Transparency International, Bangladesh Chapter, *Corruption in Bangladesh Survey*, <http://www.transparency.ca/Readings/TI-F01.htm>

^{२३} Philippine Country Management Unit East Asia and Pacific Region, *Philippines, Combating Corruption in the Philippines*, World Bank, Report No. 20369-PH (May 2000).

^{२४} World Bank, *Corruption in Latvia*, Survey Evidence

^{२५} Comit Nacional de Integridad-Banco Mundial-CIEInternational *Encuestat Nacional Sobre Integridad yCorrupcion en la Administracion publica*, Nicaragua

^{२६} Comit Nacional de Integridad-Banco Mundial-CIEInternational *Encuestat Nacional Sobre Integridad y Corrupcion en la Administracion publica*, Nicaragua (August 1998)

^{२७} Buscaglia/ Dakolias, Legal and Judicial Reform Unit, Legal Department - The World Bank, *An Analysis of the Causes of Corruption in the Judiciary* (1999) at 7.

^{२८} International Council on Human Rights Policy, *Corruption and Human Rights, conceptual paper*, 2008, www.ichrp.org Corruption in the administration of justice has the double effect of infringing both the right to a fair trial and the right to an effective remedy. For instance, if a woman is unfairly dismissed from a company and she then brings a lawsuit against the company, the company may bribe the judge to obtain a favorable judgment. Consequently, this person's right to a fair trial is violated at the same time as her right to an effective remedy for unfair dismissal.

अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । मानव अधिकार समितिले मतदाता नामावली तयार गर्दा वा मतदान गर्दा मतदातालाई धम्की वा बलको प्रयोग वा प्रभाव पार्ने कुनै पनि कार्यलाई कानूनद्वारा दण्डनीय बनाउन पनि निर्देश गरेको छ ।^{२९} निर्वाचनमा निर्वाचनको काममा खटिएका कर्मचारीलाई रिसवत दिई कुनै उम्मेदवारको पक्षमा लागी निर्वाचनको प्रक्रिया वा मतपेटिका साट्ने वा मतपत्रहरू प्रदान गर्ने वा गलतरूपमा मतगणना गर्ने कार्यले मतदान लगायतका राजनीतिक अधिकारको उपयोगमा नकारात्मक रूपमा असर गर्दछ, र अधिकारको प्रयोगमा बञ्चित हुने अवस्था सिर्जना गर्दछ ।

भ्रष्टाचारले गर्दा राज्यका संस्था कमजोर बन्छन् जसले लोकतन्त्र कमजोर बन्दछ । लोकतान्त्रिक सरकारका लागि आवश्यक मूलभूत मूल्य र मान्यता तथा संस्थागत संरचनाहरूमा भ्रष्टाचार जोखिमको रूपमा रहन्छ । भ्रष्टाचारले तरल लोकतान्त्रिक अवस्थामा गहिरो रूपमा लोकतन्त्रलाई कमजोर बनाउँछ । यसले लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा दखल पुऱ्याउँछ । सुशासन, आर्थिक विकास, लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताहरू धरासायी बन्न पुग्छन् ।

भ्रष्टाचारले राजनीतिक सहभागिता र जवाफदेहितालाई निरुत्साहन र कमजोर बनाउँछ । जीवनको अधिकार, स्वतन्त्रता, सुरक्षा, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा राजनीतिक संगठनको स्वतन्त्रता जस्ता राजनीतिक सहभागितासम्बन्धी विषय भ्रष्टाचारका कारण बञ्चितमा पर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ । राजनीतिक सहभागिताका अभावमा भ्रष्टाचारमा वृद्धि हुन्छ ।^{३०} भ्रष्टाचारले सामाजिक स्थायित्व र सुरक्षामा गम्भीर समस्या उत्पन्न हुन्छ । निर्वाचनमा हुने पैसाको चलखेलका कारण निर्वाचित भएका व्यक्तिको सो चलखेल वा भ्रष्टाचारका कारण जनताप्रतिको उत्तरदायित्व घट्न गई उनीहरू गैरजिम्मेवार बन्ने स्थिति आउँछ ।

भ्रष्टाचारले आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारमा पार्ने प्रभाव

मानव जातिले उपभोग गर्न पाउने आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको संरक्षण गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनले व्यापक व्यवस्था गरेको छ । आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको उपयोगविना नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको प्राप्ति असम्भव छ भन्ने तथ्यलाई महासन्धिले आत्मसात गरेको छ । भ्रष्टाचारले आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको उपयोगमा बाधा पुऱ्याउँछ । भ्रष्टाचारका कारण राज्यका भ्रष्ट पदाधिकारीहरूले यी अधिकारहरूको उपयोग गर्ने कुरामा एकातर्फ पर्याप्त ध्यान दिँदैनन्, पक्षपातपूर्ण व्यवहार र स्रोतको बाँडफाँटमा अनियमितता र भेदभाव गर्दछन् । भ्रष्टाचारका कारण राज्यको रकम व्यक्तिको पेटमा परी यी अधिकारको लागि राज्यले लगानी गर्नुपर्ने पर्याप्त बजेट विनियोजन हुन नसक्ने अवस्था पर्दछ । शिक्षा, स्वास्थ्य, आवासलगायतका अधिकारको उपयोगमा भ्रष्टाचारले बाधा पुऱ्याउँछ ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई सकारात्मक अधिकार पनि भनिन्छ । सकारात्मक अधिकारमा अधिकारहरूको प्रत्याभूति गर्न राज्यले योजना तथा कार्यक्रमहरू बनाउनु र स्रोत र साधनहरू

^{२९} Human Rights Committee General Comment No. 25 Para 11

^{३०} www.ichrp.org

लगाउनु पर्ने हुन्छ । राज्यले यी अधिकारलाई कानूनी मान्यता दिएर मात्र व्यक्तिले यी अधिकारहरूको उपभोग गर्न सक्तैनन् । यसका लागि राज्यले विशेष कार्यक्रम र पूर्वाधार निर्माण गर्नु पर्दछ जस्तै : आधारभूत वा प्राथमिक स्वास्थ्य र शिक्षाको अधिकार कानूनी रूपमा व्यवस्था गर्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन । राज्यले त्यसका लागि सकारात्मक पहल गर्नु जरुरी हुन्छ । त्यसका लागि पहुँचयोग्य ठाउँमा स्कूल भवन, शिक्षक तथा शिक्षण सामग्रीहरू, स्वास्थ्य चौकी, चिकित्सक, नर्स तथा अन्य प्राविधिक कर्मचारीहरू, औषधि तथा स्वास्थ्य उपकरणहरूको बन्दोबस्त राज्यले गर्नुपर्दछ । त्यसका लागि ठूलो लगानी, योजना, कार्यक्रम चाहिन्छ ।^{३१} भ्रष्टाचारका कारण राज्यले यी अधिकारको कार्यान्वयनमा असर पुऱ्याउने, पर्याप्त ध्यान दिन नसक्ने, भेदभाव र पक्षपातपूर्ण रूपमा बजेट विनियोजन हुने भएकाले राज्यले निर्वाह गर्न पर्ने भूमिका सही तरिकाले निर्वाह हुन सक्तैन । त्यसैले जनताको दैनिक जीवनसँग गाँसिएका यी अधिकारको उपयोगको सुनिश्चिततामा भ्रष्टाचारले नराम्रो असर पार्दछ ।

भ्रष्टाचारले खाद्य अधिकारमा पार्ने प्रभाव

खाद्यान्नको अधिकार पनि एक महत्वपूर्ण मानव अधिकार हो जसको मानवको जीवनसँग प्रत्यक्ष गाँसिएको छ । यसैले खाद्य-सुरक्षालाई मानव अधिकारको आधारभूत विषय मानिन्छ । नेपालमा पनि खाद्यसम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा आत्मसात् गरिएको छ ।^{३२} प्रत्येक व्यक्तिको सँधै पर्याप्त, स्वच्छ तथा पोषणयुक्त र आफ्नो आवश्यकता र चाहनाअनुरूपको खानामाथि भौतिक तथा आर्थिक पहुँच भएमा मात्र खाद्य सुरक्षा भएको मान्न सकिन्छ ।^{३३} खाद्यान्नको अधिकारले प्रत्येक व्यक्तिलाई भोकबाट मुक्ति दिलाउन चाहन्छ र मानवका लागि यो अनिवार्य पनि छ । तर, भ्रष्टाचारले खाद्य अधिकारको उपयोगलाई उपेक्षित बनाउँछ । खाद्यान्नको उपलब्धता, खाद्यान्नको सुरक्षा र गुणस्तर लगायतका विषयमा भ्रष्टाचारले असर पुऱ्याउँछ । खाद्यान्न जाँच्ने अधिकारीले घुस लिएर खाद्यान्नलाई ठीक भनिदिन सक्दछ, खाद्यान्नको अति आवश्यक ठाउँमा जानु पर्ने अर्को ठाउँमा घुस लिएकै कारण पुग्न सक्दछ । भ्रष्टाचार खाद्य सुरक्षामा नकारात्मक प्रभाव पार्ने एक कारण हो ।^{३४}

भ्रष्टाचारले विकासको अधिकारमा पार्ने प्रभाव

विकासको अधिकार पनि मानव अधिकारको तेस्रो पुस्ताको अधिकार हो । विकास पाउने कुरा अहिले अधिकारको रूपमा रहेको र यो विषय मानव अधिकारको एक अन्तर्वस्तुको रूपमा पनि रहेको छ । मानवको मर्यादा, सम्मान र आर्थिक, सामाजिक लगायत सर्वाङ्गीण सम्बृद्धताका लागि विकासको अधिकार आवश्यक छ । सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने अवस्थाको समग्रता नै विकासको अधिकार हो । संयुक्त राष्ट्र संघीय विकासको अधिकारको घोषणापत्र, १९८६ ले विकासको अधिकारको घोषणा गरेको, यो घोषणापत्र महासभाको प्रस्ताव नं ४१/१२८ बाट पारित भएको हो । सम्पूर्ण व्यक्तिको सम्मानपूर्ण

३१ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, मानव अधिकारसम्बन्धी स्रोत सामग्री, काठमाण्डौ, २००९, पृष्ठ ५

३२ नेपालको संविधान, २०६३ को धारा ३६

३३ www.fao.org/docrep.003.

३४ The Declaration of the World Food Summit 1996 Corruption as one of the causes of food insecurity. As it does with other economic, social and cultural rights, corruption diverts essential resources from social spending and thus, directly or indirectly, hinders realisation of the right to food

जीवनयापनका लागि गरिने सुधारका कार्यमा हुने सक्रिय र निर्णायक सहभागिता तथा त्यसबाट प्राप्त प्रतिफलको न्यायिक वितरणको लागि निरन्तर सञ्चालन गरिने आर्थिक सामाजिक र राजनीतिक प्रक्रिया भनी विकासको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रको घोषणापत्र, १९८६ मा भनिएको छ। यो घोषणापत्रमा विकासको अधिकारलाई विश्वव्यापि र अहरणीय अधिकारका साथै मानव अधिकारको आधारभूत तथा अनन्य विषय हो भन्ने मानिएको छ। साथै विकासको केन्द्रबिन्दु मानव हो भनिएको छ। (Rights to development is universal and inalienable rights and integral part of fundamental human rights. Human Person is central subject of development.) मानव अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकन चार्टरमा पनि विकासको अधिकार उल्लेख छ। विकासको अधिकार समूह अधिकार हो। भियनाको १९९३ को मानव अधिकार सम्मेलनले पनि विकासको अधिकारलाई पुनः उल्लेख गरेको र विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा पनि विकासको अधिकार बारेमा उल्लेख रहेको छ।

विकासले समयको हाँक र चुनौतीलाई सामना गर्दछ अर्थात् सामयिक विकास अपरिहार्य हुन्छ। विकासले व्यक्ति, समाज, राष्ट्र र विश्वलाई नै अग्रगतिमा अगाडि बढाउँछ। विकासका लागि पनि मानव अधिकार आवश्यक मानिन्छ। अधिकारवादी अवधारणाले विकासलाई मद्दत गर्दछ। विकासले मानवको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिकलगायत व्यक्तिको बहुपक्षीय हैसियत र जीवनस्तरलाई माथि उठाउँछ। यसैले विकास र मानवको जीवनस्तरमा सुधारका लागि पनि मानव अधिकार आवश्यक हुन्छ। मानव अधिकारको सुनिश्चितताको अभावमा अपेक्षित रूपमा विकासको कल्पना गर्न सकिँदैन। भ्रष्टाचारका कारण मानव अधिकारको सुनिश्चितता नहुने र त्यसले विकासलाई पनि अवरोध गर्दछ।

भ्रष्टाचारका कारण विकासका खर्च दुरुपयोग भई विकासको गति पछाडि धकेलिन्छ। यसले जनताका जीवनको सुरक्षा, रोजगारीका उपलब्धता जस्ता न्यूनतम अधिकार हनन् हुन पुग्छन्। यसैगरी सामाजिक सुरक्षा जस्ता मानव जीवनका अति संवेदनशील कार्यमा हुने भ्रष्टाचारका कारण गरीब जनता भन गरीब भै भोकमरी जस्ता समस्याबाट पीडित बन्ने कारुणिक अवस्था सिर्जना हुन्छन्। गरीब जनताको गाँस, बास र कपासको चाहना मृगमरीचिका बन्न पुग्दछ। भ्रष्टाचारले सडक, विद्युत, सिंचाई र नदी नियन्त्रणलगायतका विकासका कामको गुणस्तर गिराउँछ। फलतः यी पूर्वाधार चाँडै बिग्रने भत्कने र त्यसको सास्ती आमजनताले पाउने हुन्छ। नदी नियन्त्रणमा भ्रष्टाचार भएका कारण बाढी र डुबानमा परी आवासविहीन हुन पुगी आवासको अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था आउँछ।

अन्त्यमा

सबै नागरिकहरू कानूनका अगाडि समान हुन्छन् भन्ने मान्यता सरल रूपमा भनिने, तर व्यवहारमा रूपान्तरित नहुने यथार्थता देखिएको छ। समानता र भेदभावको अमान्यता मानव अधिकार विधिशास्त्रको आधारभूत मान्यता हुन् तर भ्रष्टाचारका कारण सार्वजनिक पदाधिकारीहरूले नागरिकहरूबीच असमान व्यवहार गरिरहेका हुन्छन्। यसले मानव अधिकारको प्रत्याभूति र लोकतन्त्रको स्थायित्वमा असर पारेको देखिन्छ। घुस दिने व्यक्तिको पक्षमा पक्षपातपूर्ण व्यवहार भइरहेको हुन्छ।

भ्रष्टाचारले थुपै असमानताजन्य स्थितिको सिर्जना गर्दछ। यसले विभेदको अवस्था सिर्जना गर्दछ,

नागरिकले पाउनु पर्ने सेवा र सुविधा पाउनबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था पनि उत्पन्न गराउँछ, अधिकारको उपभोगमा प्रतिबन्ध लाग्ने परिस्थिति पनि उपस्थित गराउँछ तथा असमानरूपमा कसैका पक्षमा प्राथमिकता पनि प्रदान गराउँछ, जसले गर्दा नागरिक आफ्ना अधिकारको निर्वाध उपभोगबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था आउँछ ।

भ्रष्टाचारका कारण सरकार र सरकारी अधिकारीले गर्ने निर्णय स्वच्छ रूपमा नभई पैसा र शक्तिका आधारमा हुन्छन् । फलतः निर्णयहरू गर्दा आत्मसात् गर्नुपर्ने न्याय, समानता, स्वच्छता जस्ता तत्त्व उपेक्षित हुन्छन् । यसले अन्ततः समानताको अधिकारलाई कुठाराघात गर्दछ । कानूनको शासनको मर्मलाई तिलाञ्जली दिन्छ । समग्रमा भन्दा, भ्रष्टाचारले मानिसका नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार एवं आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार हनन् गर्दछ, निर्वाध रूपमा अधिकारको उपभोगमा अवरोध पुऱ्याउँछ र अधिकारमा क्षति समेत पुऱ्याउँदछ । अझ भन्ने हो भने पछिल्ला दिनहरूमा भ्रष्टाचारलाई मानवता विरुद्धको अपराधको संज्ञा पनि दिन थालिएको छ ।

भ्रष्टाचार र मानव अधिकार अन्तर्सम्बन्धित भए पनि यी दुई विषयलाई एकापसमा आबद्ध गरेर भर्खरै जस्तो हेर्न थालिएको छ । यसरी नै लोकतन्त्र र कानूनको शासनलाई मानव अधिकार र भ्रष्टाचारसँग अन्तर्सम्बन्धित गरेर अध्ययन गर्ने गरिएको पाइँदैन । यथार्थमा राज्यले भ्रष्टाचार नियन्त्रण र मानव अधिकारको संरक्षणको पाटोलाई समानान्तर रूपमा आत्मसात् गर्नुपर्दछ । लोकतन्त्र, मानव अधिकार, कानूनको शासन र भ्रष्टाचारलाई अन्तर्सम्बन्धित गरेर अध्ययन गरे मात्र भ्रष्टाचारलाई प्रभावकारी रूपमा नियन्त्रण गर्न र लोकतन्त्र, कानूनको शासन र मानव अधिकारलाई त्यसबाट पर्ने प्रभावबाट रोक्न सकिन्छ ।

यस पत्रिकाका लागि लेख पठाउँदा

१. नेपाली भाषाका लागि 'प्रीति' र अंग्रेजी भाषाका लागि 'Times new Roman' वा 'Calibri' फन्टमा टाइप भएको हुनु पर्दछ ।
 २. लेखसँगै बढीमा १०/१२ हरफको सारसंक्षेप पनि हुनुपर्दछ ।
 ३. लेख कम्तीमा पाँच हजार शब्दको हुनु पर्दछ ।
 ४. लेख मानव अधिकारको कुनै पनि पक्षसँग सम्बन्धित हुनु पर्दछ ।
 ५. लेख नेपाली भाषामा भएमा हामी प्राथमिकता दिन्छौं ।
 ६. लेख अनुसन्धानमूलक हुनै पर्दछ ।
 ७. लेखमा अनुसन्धान पद्धतिको अनुशरण गरिएको हुनु पर्दछ ।
 ८. लेख मौलिक तथा अप्रकाशित हुनु पर्दछ ।
 ९. लेखको पारिश्रमिक लिन लेखक स्वयं वा निजको रि
- तपूर्वकको अख्तियारी प्राप्त व्यक्ति आयोगको केन्द्रीय कार्यालयमा उपस्थित हुनु पर्दछ ।
 १०. लेखकले आफ्नो फोटोका साथै - (१) शैक्षिक योग्यता (२) हाल कार्यरत क्षेत्र (३) विशेष अनुभवको क्षेत्र (संक्षिप्तमा) (४) इमेल र (५) फोन नं. पनि पठाउनु पर्दछ ।
 ११. यो जर्नल निश्चित महिनामा प्रकाशित हुन्छ । प्रकाशन मिति भन्दा एक महीना पहिले प्राप्त लेखमा मात्र विचार हुन सक्नेछ ।
 १२. लेख पठाउने ठेगाना :-
इमेलबाट : sambahak@nhrcnepal.org
फ्याक्सबाट : ९७७-१-५५४७९७३
हुलाकबाट : पो.ब.नं. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल
कार्यालय : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर नेपाल ।

महिलाका मानव अधिकार र हिंसाको स्थिति : एक चर्चा

- लिप्तबहादुर थापा

सारसंक्षेप

महिला हिंसाको कार्य महिला मानव अधिकार उल्लंघनको विषय मात्र नभएर समग्र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको विषय पनि हो । यस्ता हिंसाजन्य कार्यहरूको अन्त्य गर्नु भनेको मानव सभ्यतालाई जोगाउनु हो । महिला मानव अधिकार महिलाहरूको मात्र चासोको विषय नभई मानवीय मूल्य मान्यताको विषयवस्तु भएकोले महिला हिंसालाई प्रभावकारी ढंगले अन्त्य गर्ने कार्य सबै मानवको मानवीय दायित्व हो । अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय स्तरमा महिला हिंसा अन्त्यका लागि निरन्तर र अथक प्रयासहरू भइरहेका छन् । यद्यपि मानव सभ्यताकै कलंकको रूपमा मानिने यस्ता घटनाहरू विश्वभर नै घटिरहेका छन् । राज्यका संयन्त्रहरू यसका नियन्त्रणका लागि प्रयासरत् देखिए पनि उपलब्धि भने न्यून देखिएको छ । तसर्थ महिला हिंसाका लागि हामी सबैको सामूहिक र व्यक्तिगत प्रयास सदाको लागि अपरिहार्य छ ।

पृष्ठभूमि

वास्तवमा मानव अधिकारको उत्पत्ति कहाँ र कहिले भएको हो भनेर यकीन भन्न सकिने अवस्था छैन । क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरू, पूर्वीय धर्मावलम्बीहरू, हिन्दू तथा बुद्धमार्गीहरू, इस्लाम धर्मावलम्बीहरूले आ-आफ्नो धर्म सभ्यतामा वास्तविक मानव अधिकारको प्रत्याभूति रहेको र वास्तविक संरक्षण गर्ने बताएका छन् । हरेक धर्म र सभ्यतामा यसका मूल्य र मान्यताहरूलाई कुनै न कुनै रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ । मानव अधिकार संरक्षणको इतिहास हेर्दा १८औं, १९औं शताब्दीमा दासता तथा दास व्यापार जस्तो क्रूर, अमानवीय एवं अपमानजनक व्यावहारलाई रोकन सन् १८१५ को भियना कांग्रेस, १८९० को ब्रसेल्स कन्फरेन्स, युद्धको समयमा जनधनको क्षति न्यून गर्न, युद्धमा घाइते अशक्तहरूको उद्धार र उपचार गर्न, युद्धमा भाग नलिएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकार उल्लंघन हुन नदिन सन् १८६४ को जेनेभा महासन्धिदेखि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको विकास भएको पाइन्छ । प्रथम विश्वयुद्धपछि सन् १९२० मा स्थापना भएको लिग अफ नेसनस, दोस्रो विश्वयुद्धपछि स्थापना भएको संयुक्त राष्ट्रसंघ र

१० डिसेम्बर १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र मानव अधिकारको क्षेत्रमा रहेका महत्त्वपूर्ण दस्तावेजको रूपमा रहेका छन्।^१

संयुक्त राज्य अमेरिकाका राष्ट्रपति फ्रेंकलिन डि रुजवेल्टले ६ जनवरी १९४९ मा गरेको घोषणापत्रमा वाक स्वतन्त्रता, धार्मिक स्वतन्त्रता तथा भय र अभावबाट मुक्ति हुने भन्ने चार विषयवस्तुलाई स्वतन्त्रताको रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यी चार स्वतन्त्रताको अर्थ मानव अधिकारको सर्वोच्चता हो।^२ राष्ट्रपति रुजवेल्टले घोषणा गरेका उक्त चार स्वतन्त्रताहरू मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को प्रस्तावनामा समावेश गरेको पाइन्छ।

सो घोषणापत्रको प्रस्तावनामा, “मानव परिवारका सबै सदस्यहरूमा अन्तर्निहित प्रतिष्ठा तथा सम्मान र अविच्छिन्न अधिकारको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिका आधार भएकाले, मानव अधिकारप्रति अवहेलना र अनादरको परिमाणस्वरूप बर्बरतापूर्ण कामहरू भएका र मानव जातिको आस्था र वाक स्वतन्त्रता तथा भय र अभावबाट मुक्तिको लागि कानूनको शासनद्वारा मानव अधिकारको संरक्षण गर्न अत्यावश्यक भएकाले, राष्ट्रहरूका बीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध विकास गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघका जनताहरूले बडापत्रमा मौलिक अधिकारहरूमा व्यक्तिको प्रतिष्ठा तथा मूल्यमा महिला तथा पुरुषका समान अधिकारहरूमा आफ्नो विश्वास पुनः पुष्टि गरेको र सदस्य राष्ट्रहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघको सहयोगमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको विश्वव्यापी सम्मान र पालनाको प्रबर्द्धन हासिल गर्न प्रतिज्ञा गरेकोले, यो प्रतिज्ञाको पूर्ण प्राप्तिका लागि यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको साझा बोध सर्वोत्तम महत्त्वको कुरा भएकोले” भन्ने वाक्यांशहरू प्रयोग भएको देखिन्छ। उक्त वाक्यांशहरूले प्रत्येक व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिष्ठा, सम्मान र अधिकार रहेकोमा, ती सम्मान र अधिकारप्रति अवहेलना र अनादर गरी बर्बरतापूर्ण कार्य भएको र त्यस्ता अत्याचार र दमनकाविरुद्ध विद्रोह गर्न बाध्य नगराई कानूनी शासनद्वारा मानव अधिकारको संरक्षण गर्न सदस्य राष्ट्रहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघको सहयोगमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी सम्मान र पालनाको प्रबर्द्धन गर्न प्रतिज्ञा गरेको भन्ने संक्षिप्त भावना रहेको पाइन्छ।^३

न्यायमूर्ति एस.मोहनका शब्दमा "The Universal Declaration of Human rights accepted by the General Assembly on 10th December, 1948, constituted a historic event of the first magnitude. It was a beacon call to all the states to respect some basic rights. It enumerates the political, civil, economic, social and cultural rights of man. It is a manifesto of man's inalienable rights and fundamental freedom. Human rights are based on mankind's increasing demand for a decent civilized life in which the inherent dignity of each human being will be respected. They are fundamental to our nature. Without them we cannot live as human beings."^४

१ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान। २००९। मानव अधिकार सम्बन्धी स्रोत सामग्री, पृष्ठ २, ३।

२ Jack Donnelly, Universal Human Rights in theory and Practice, Manas Publication, New Delhi, India, P.-71.

३ Justice Altamas Kabir, Introductory Address Delivered on 10th December, 2010, Human Rights Year book 2011, Edited Pravin H. Parekh, Universal Law Publishing co. Pvt. Ltd. P.-7.

४ Justice S. Mohan, Expanding Horizon of Human Rights, Human Rights Year Book, 2009, Edited Pravin H. Parekh, Universal Law Publishing co. Pvt. Ltd. P.-19.

माथिका तथ्यहरूले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको महत्त्व एकातर्फ भल्काएको छ भने अर्कोतर्फ ती अधिकार बिना मानव साँच्चै मानव भएर बाँच्न सक्दैन भन्ने तथ्य पनि प्रष्ट गरेको छ । मानव अधिकारलाई संवैधानिक तथा कानूनी अधिकार भन्दा व्यापक अर्थमा लिने गरिन्छ । मानव अधिकार मानिसले मानिस भएर जन्मनासाथ पाएका वा प्रकृतिले नै मानव भएको कारणबाट प्रदान गरेको नैसर्गिक अधिकारलाई बुझाउँछ । जुन अधिकार बिना मानव भएर रहन सम्भव हुँदैन । संविधान, कानून, अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले त केवल त्यस्ता अधिकारहरूलाई सहिताकरण गर्न मान्यता दिने र संरक्षण वा प्रत्याभूति दिने कार्य गरेको हुन्छ ।

अवधारणा

मानव अधिकारसम्बन्धी विधिशास्त्रको विषय व्यापक छ ।^५ विश्वका प्रत्येक व्यक्ति एकअर्कासँग समान छन् । नागरिकबीच समानता छ ।^६ प्रत्येक समाजसँग मानव अधिकारको धारणा रहेको हुन्छ । मानव जातिको शुरुवातसँगै मानव अधिकारको अवधारणा आएको हो ।^७ सबैखाले मानव अधिकार उल्लंघनका घटना तथा कार्यहरू प्रथमतः दिमागमा जन्मन्छन् । त्यसैले यस्ता उल्लंघनका कार्यहरूका विषयमा गहिरो वा गहन किसिमले अनुसन्धान हुनुपर्दछ । त्यसको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको साथै प्रत्येक देशमा विभिन्न प्राविधिक विषयमा अनुसन्धान गर्न आफ्ना अनुसन्धान संस्था हुनुपर्दछ भन्ने प्रसंगहरू अत्यन्त व्यावहारिक र मार्मिक छन् ।^८ यस भनाइबाट हिंसाजन्य विचारहरू पहिले दिमागमा जन्मन्छन् र त्यसपछि ती विचारहरू कार्यरूपमा परिणत भएपछि हिंसाका विभिन्न घटनाहरू समाजमा घट्ने गर्दछन् । उक्त भनाई अनुसार मानव अधिकारका उल्लंघनका घटना घट्नुअघि पीडकको मानसिक अवस्था कस्तो थियो ? कस्तो मानसिक अवस्था वा तयारीका साथ मानव अधिकार उल्लंघनको घटना घट्नु गयो भन्ने सम्बन्धमा हाम्रो अनुसन्धानका क्रियाकलापहरू केन्द्रित भएको देखिँदैन भने अनुसन्धानपछि दायर हुने मुद्दाको कारवाहीको क्रममा र मुद्दा फैसला गर्ने क्रममा पीडकको अपराध गर्नुपूर्व मानसिक रूपमा रहेको सोच र त्यसपछिको कार्यको बारेमा गहन अनुसन्धान गरी त्यसको निष्कर्षमा पुग्ने पद्धति हामीकहाँ विकास हुन सकेको पाइँदैन ।

मानव अधिकार

मानव अधिकार भन्नाले, “व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित देशको संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएको अधिकार सम्भन्नु पर्दछ र सो शब्दले नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकार समेतलाई जनाउँछ”^९ भनी परिभाषा गरिएको छ । Human rights are needed not for life but for a life of dignity. The Universal Declaration, like any list of human rights, specifies minimum conditions for a dignified life,

^५ Justice Altams Kapadia. 2010. Presidential Address Delivered on 10th December 2010. *Human Rights Year Book, 2011*, Delhi: Universal Law Publishing, p. 3.

^६ Ibid, p. 7.

^७ Jack Donnelly. 1989. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Delhi: Manas Publications, p 71.

^८ Justice P.A. Misra. 2009. *Human Rights Violators Are Trapped In Their Own Web-We Must Resurrect Them To Save Ourselves, Human Rights Book 2009*. Provin H. Parekh, ed. Delhi: Universal Law Publishing, p. 11.

^९ मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ दफा २ (च)

a life worthy of a human being.¹⁰ Human Rights are timeless, unchanging or absolute. मानव अधिकार मानवको जन्मसिद्ध वा मानव भएको नाताले प्राप्त अधिकार हो । मानव अधिकार मानव मर्यादा र सम्मानका लागि मानिस भएका नाताले प्राप्त हुने अधिकारहरूको समष्टिगत स्वरूप हो । मानव अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विषय मानिन्छ । यसलाई जन्मसिद्ध, आधारभूत, प्राकृतिक, मौलिक, कानूनी, नैसर्गिक अधिकारको रूपमा पनि लिने गरिन्छ ।¹¹ माथि उल्लेख भएका तथ्यहरूबाट मानव अधिकार भनेको त्यस्तो अधिकारहरूको स्वरूप हुन् जुन अधिकारहरूले मानिसलाई सम्मानीत, मर्यादित, व्यवस्थित र विश्वको जुनसुकै मानिस अर्को जुनसुकै मानिससँग सम्मानीत, मर्यादित र अस्तित्वको दृष्टिबाट समान छन् भन्ने अनुभूति गराउँछ ।

मानव अधिकारको दायरालाई महिला र पुरुष अधिकारको रूपमा हेर्ने मान्यता आज विकसित हुँदै महिला समलिङ्गी, द्विलिङ्गी, तेस्रो लिङ्गी र अन्तरलिङ्गीहरूको अधिकारलाई पनि मानव अधिकारको कोटिमा राखी उनीहरूको अधिकारलाई चौथो पुस्ताको मानव अधिकारको रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ ।¹² मानव अधिकार अत्यन्त महत्त्वका साथ हेर्ने, चर्चा गर्ने, व्याख्या गर्ने, कार्यान्वयनमा महत्त्व दिने, सबैको ध्यान खिच्ने विषय बनेको छ । यद्यपि विश्वका अधिकांश व्यक्तिहरू गरीबी र अशिक्षाको मारबाट पीडित छन् । ती व्यक्तिहरूको मानव अधिकार उपभोगको स्तर अत्यन्त दयनीय अवस्थामा गुञ्जिरहेको छ । मानव अधिकारलाई उत्पत्तिको आधारमा प्रथम, दोस्रो, तेस्रो र चौथो पुस्ताको अधिकारको रूपमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई दोस्रो पुस्ताको अधिकारको रूपमा लिइएको छ । यस्ता अधिकारलाई राज्यले कार्यान्वयन गर्न यथेष्ट स्रोत साधनको आवश्यकता पर्दछ । मानव अधिकार बाहिर देखाउने अधिकार हो वा उपभोग गर्न पाउने वास्तविक अधिकार हो भन्ने प्रश्न प्रायः आउने गर्दछ । मानव अधिकार देखाउने अधिकार मात्र नभई उपभोग गर्न पाउने वास्तविक अधिकार हो । मानव अधिकारले मानवीय मूल्य र मान्यतालाई केन्द्रबिन्दुको रूपमा लिएको हुन्छ ।¹³

महिला मानव अधिकार

ऋग्वेदमा स्त्री परिवारका सुखका आधार हुन् । स्त्री नै पुरुषको आश्रयस्थल र घर हो भन्ने भनाई रहेको पाइन्छ । सामवेदमा माताको स्थान पिता र दाजुभाईको भन्दा माथि ईश्वरको स्तरमा हुन्छ, भनिएको छ भने अथर्ववेदमा महिला र बालबालिका उच्च मनोबलका होऊन्, कन्यालाई बन्धनबाट मुक्त गर भनिएको छ । त्यसैगरी, मनुस्मृतिमा जहाँ नारीको पूजा वा आदर हुन्छ, त्यहाँमात्र देवता रमाउँछन् र स्त्रीको अपमान हुने स्थानमा सम्पूर्ण यज्ञादि कर्म निष्फल हुन्छन् ।¹⁴ भन्ने आदर्श भनाई रहेको छ । यी भनाईबाट महिलाहरूको मानव अधिकारको स्थान वैदिक युगदेखि राम्रो रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

¹⁰ Jack Donnelly. 1989. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Delhi: Manas Publications, p.14-15.

¹¹ महेश शर्मा पौड्याल । २०७३ । मानव अधिकार, विकास र सामाजिक न्याय अवधारणा र अन्तरसम्बन्ध । मानव अधिकार संवाहक, अङ्क ३, पृ. ९२-९३ ।

¹² महेश शर्मा पौड्याल । २०७३ । मानव अधिकार, विकास र सामाजिक न्याय अवधारणा र अन्तरसम्बन्ध । मानव अधिकार संवाहक, अङ्क ३, पृ. ९५-९६ ।

¹³ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान काठमाडौं, मानव अधिकारसम्बन्धी स्रोत सामग्री, पृ. ३ ।

¹⁴ मोहन बन्जाडे । २०७३ । सनातन धर्म र मानव अधिकार । मानव अधिकार संवाहक, अङ्क ३ पृ.१-१५

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २ ले लिङ्ग समेतका आधारमा कुनै पनि किसिमको भेदभाव बिना प्रत्येक व्यक्तिलाई यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको अधिकार हुनेछ, भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ। त्यसैगरी, महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि १९७९ को धारा १ ले, “महिला विरुद्धको भेदभाव” भन्नाले पुरुष र महिलाहरूको जस्तोसुकै बैवाहिक स्थिति भए तापनि राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक र अन्य कुनै पनि क्षेत्रमा पुरुष र महिलाबीच समानताका आधारमा महिलाहरूद्वारा मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको मान्यता, उपभोग वा प्रयोग रद्द गर्ने वा त्यसमा आघात पार्ने प्रभाव वा उद्देश्य रहेको लिङ्गका आधारमा गरिने कुनै पनि विभेद, निष्कासन वा प्रतिबन्ध सम्भन्तु पर्दछ, भनी उल्लेख गरेको अवस्था छ। संक्षेपमा महिला र पुरुषबीच समानताको आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका घोषणापत्र, महासन्धि र राष्ट्रिय स्तरमा बनेका संविधान, कानूनद्वारा महिलाले उपभोग र प्रयोग गर्न पाउने अधिकार र स्वतन्त्रतालाई महिला मानव अधिकार मानेको अवस्था छ।

हिंसा

हिंसाको शाब्दिक अर्थ कष्ट, दुःख, सासना, पीर पराउ पार्ने काम भनी उल्लेख भएको पाइन्छ।^{१४} जसलाई अंग्रेजीमा ‘Violence’ भनिन्छ। ‘Violence’ लाई नेपालीमा शारीरिक बलको प्रयोग, जोर, प्रबलता, प्रचण्डता, अन्याय, अनुचित बल प्रयोग, बलको दुष्प्रयोग, उग्रता, तीव्रता, प्रहार, मार, पिटाई, दुर्व्यवहार, अत्याचार, दङ्गा, फसाद, जबर्जस्ती, मारपीट, हिंसा भनी विभिन्न किसिमले अर्थ दिइएको पाइन्छ।^{१५} हिंसाले आन्तरिक सौन्दर्य समाप्त गर्दछ। अत्यधिक क्रोधले हिंसा जन्माउँछ। सोचलाई संकीर्ण बनाउँछ। हिंसा ध्वंश, विनास र संहार हो जुन मुद्दाको बीज हो, यसले अशान्तिलाई जन्म दिन्छ। यो अत्याचारको पर्याय हो। हिंसाले सदैव अरुलाई दुःख र कष्ट दिने कार्य गर्छ। मानव सभ्यताको पतनको जड हिंसा रहिआएको छ। अहिंसा यस धर्तीको सबैभन्दा पुरानो गहन दर्शन हो। अहिंसाले हिंसाको विरुद्धमा लडिरहेको छ।^{१६}

महिला हिंसा

प्रकृति प्रदत्त पुरुषसँग भएको शुक्रकीटको क्षमता र महिलसँग रहेको गर्भाशय र स्तनपानको क्षमताको भिन्नतालाई लिङ्ग (Sex) भनेर बुझिन्छ। जसलाई चाहेर पनि एकअर्कामा परिवर्तन गर्न सकिँदैन। यसले गर्ने कामको जिम्मेवारी प्रकृतिले नै फरक फरक रूपमा सुम्पिएको छ। प्राकृतिक लिङ्गले सन्तान उत्पादनमा मुख्य भूमिका खेल्दछ। एउटाको अभावमा अर्कोले मात्र सृष्टिको निरन्तर प्रक्रियालाई बचाउन सक्दैन। मानव अस्तित्वलाई बचाई राख्न दुवैलाई दिइएको बराबरी जिम्मेवारीमा दुवैको अस्तित्व अडेको छ। तर एक लिङ्गले अर्को लिङ्गको महत्त्वलाई हीन सम्झी अवमूल्यन गर्दै, तिरष्कार र घृणा गर्ने संस्कारले सामाजिक, मानसिक, व्यावहारिक असमानताका साथसाथै मानिसमा हुनुपर्ने सच्चा

^{१४} नेपाली अंग्रेजी शब्दसागर, विनयकुमार शर्मा नेपाल।

^{१५} Shreedhar Prasad Lohani, Rameshwar Prasad Adhikari, eds. 2010. Comprehensive English-Nepali Dictionary. Kathmandu: Ekta Books.

^{१६} कृष्णहरि र पुरुषोत्तम दाहाल, मानव अधिकार: लोकतन्त्र, शान्ति र अहिंसाको आधार, मानव अधिकार र शान्ति समाज, २०६५, पृ.७२९।

मानवीय गुणलाई नै चुनौती दिइरहेको छ। लैङ्गिक असमानता प्रकृतिविरुद्ध र सामाजिक विकासको बाधकको रूपमा रहेको छ। माथिका पंक्तिहरूले प्राकृतिक रूपमा फरक फरक लिङ्गको जिम्मेवारी भए पनि मानवीय मूल्य, मान्यता र अस्तित्वको दृष्टिबाट समान छन्। यही समानताको पृष्ठभूमिमा बाँच्न र सभ्यताको विकास गर्न सक्नुपर्दछ भन्ने अर्थ राखेको छ।

महिला हिंसालाई मानव अधिकारको उल्लंघन हो भन्ने मान्यता सन् १९९० बाट विशेष रूपले आयो।^{१८} लैंगिक हिंसालाई महिलाविरुद्धको हिंसा अर्थात् मानवता विरुद्धको हिंसाका रूपमा परिभाषित गरिएको छ। महिलाको निजी वा सार्वजनिक जीवनमा शारीरिक, यौनिक तथा मनोवैज्ञानिक रूपमा आघात पुऱ्याउने गरी लिङ्गमा आधारित भई सञ्चालन गरिने क्रियाकलाप वा अन्य किसिमले आघात पुऱ्याउने धम्की, दवाव वा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने कार्यलाई महिलाविरुद्ध हुने हिंसा भनिएको छ।^{१९} महिला विरुद्धको हिंसा महिलाको मानव अधिकारको सरोकारको विषय हो। जसले महिलालाई समानता प्राप्त गर्नमा र सार्वजनिक कार्यस्थलमा काम गर्न बाधा उत्पन्न गर्दछ। शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक यातनालाई हिंसा भनिएको छ।^{२०} महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषणलाई महिला हिंसा भनिएको छ।^{२१}

महिला हिंसा अन्त्यका लागि बनेका कानूनहरू

(क) अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू

१. दासत्व महासन्धि १९२६,
२. संयुक्त राष्ट्र संघको बडापत्रहरू १९४५,
३. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८,
४. जीउ मास्ने बेच्ने तथा अरुको वेश्यावृत्तिको शोषणको दमनका लागि व्यवस्था भएको महासन्धि १९४९,
५. महिलाहरूको राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९५२,
६. सबै प्रकारका जातीय भेदभावको उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५,
७. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६,
८. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६,
९. महिला विरुद्धका सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि १९७९,
१०. यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको

^{१८} Mohini Chatterjee. 2005. *Womens Human Rights*. Jaipur: Aavishkar Publishers, p. 107.

^{१९} राममाया लामिछाने, महिला हिंसा र लैङ्गिक न्याय: सन्दर्भ नेपालको, पृ. ९८, ९९।

^{२०} घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन २०६६, को दफा २(क)।

^{२१} नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ३८(३)।

- महासन्धि १९८४,
११. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९,
 १२. महिलाविरुद्धका सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक प्रोटोकल १९९९,
 १३. बेश्यावृत्तिको लागि महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्ने बेच्ने काम रोकथाम गर्ने र सोविरुद्ध संघर्ष गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको सार्क महासन्धि २००२,
 १४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६,

(ख) राष्ट्रिय कानूनहरू

१. गाली र बेइज्जती ऐन, २०१६,
२. होटल व्यवस्था तथा मदिराको बिक्री वितरण नियन्त्रण ऐन, २०२३,
३. केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७,
४. विवाह दर्ता ऐन, २०२८
५. सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३,
६. नेपाल सन्धि ऐन, २०४७
७. बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८
८. यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३,
९. कानूनी सहायतासम्बन्धी ऐन, २०५४
१०. मानव शरीरको अंश प्रत्यारोपण नियमित तथा निषेध ऐन, २०५५,
११. बालश्रम निषेध र नियमित गर्ने ऐन, २०५६
१२. आदिवासी र जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८,
१३. कर्मैया श्रम निषेध गर्ने सम्बन्धी ऐन, २०५८
१४. लैङ्गिक समानता ऐन, २०६३ द्वारा मुलुकी ऐन लगायतका कानूनमा रहेका विभेदपूर्ण प्रावधानहरूलाई संशोधन र खारेजी
१५. जेष्ठ नागरिक ऐन, २०६३
१६. राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०६३
१७. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४
१८. घरेलु हिंसा कसूर तथा सजाय ऐन, २०६६,
१९. जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत कसूर र सजाय ऐन, २०६८

२०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८
२१. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानवीन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१,
२२. कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार निवारण ऐन, २०७१
२३. वोक्सीको आरोपसम्बन्धी कसूर तथा सजाय ऐन, २०७२,
२४. नेपालको संविधान (२०७२)
२५. लैङ्गिक समानता ऐन, २०७२

महिला हिंसा विवाद निरूपणमा भएका न्यायिक पहलहरू

केलसनले न्याय सामाजिक प्रसन्नता हो भनेका छन् भने सिसरोले न्याय कानूनको पालना गर्ने हो भनेको अवस्था छ।^{२२} न्याय त्यहाँ पाइन्छ जहाँ अधिकार सुरक्षित हुन्छ। हक अधिकार उल्लंघन भएमा प्रभावकारी ढंगले छिटो न्याय प्राप्त हुनुपर्दछ। यस्तो न्यायले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्याय प्रशासनको माध्यमबाट वैयक्तिक स्वतन्त्रता वा अधिकारको पुनर्स्थापना गर्ने सामर्थ्य र अवसरलाई बुझाउँछ। न्यायमा पहुँच भन्नाले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानूनले सुनिश्चित गरेको अधिकारहरूको उल्लंघन हुँदा समयमा नै उचित न्याय तथा उपचार पाउन सक्ने पीडितको सामर्थ्य वा अवस्थालाई जनाउँछ। न्यायिक उपचारभित्र निष्पक्ष सुनुवाईको माध्यमबाट अदालतबाट पाइने न्यायलाई जनाउँछ। गैरन्यायिक उपचारभित्र प्रशासनिक निकायबाट हुने वा गरिने निर्णय, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, स्थानीय निकाय तथा न्याय निरूपणको निमित्त वैकल्पिक विधिहरू जस्तै अदालतका आदेशमा हुने मेलमिलाप लगायत पर्दछन्। न्यायका पहुँचका लागि उपयुक्त कानून हुनुपर्ने, ती कानूनको जानकारी सबैलाई उपलब्ध हुने माध्यमहरू प्रयोग गरिनुपर्ने, यसरी जानकारी दिने कार्य भएपछि पीडितले सहज र तत्काल कानूनी परामर्श, प्रतिनिधित्व र आर्थिक स्रोत जुटाइनु पर्ने, त्यसपछि न्यायिक निकाय माथिको पहुँच एवं शीघ्र न्यायको अवस्था समेत पर्दछ। यसपछि कार्यविधिगत स्वच्छता र न्यायिक निष्पक्षता महत्वपूर्ण अन्तरवस्तुमा पर्दछन्। यी सबै कुराहरूको परिपूर्ति भएपछि सक्षम निकायबाट पीडितको सम्बन्धमा भएको निर्णय कार्यान्वयनको सुनिश्चितता हुनुपर्दछ।^{२३} न्याय गरेर मात्र हुँदैन गरेको जस्तो पनि देखिनु पर्दछ भन्ने सिद्धान्त माथि उल्लेख भएका तत्त्वहरू पूरा भएपछि मात्र सार्थक सिद्ध हुन सक्दछ।

मानव अधिकारको दृष्टिबाट पुरुष र महिलाका अधिकार समान हुन्। यसैको पृष्ठभूमिबाट पुरुषले महिलाप्रति सम्मानजनक किसिमले हर कार्यक्षेत्रमा समान व्यवहार, सहभागिता, आदर्श कार्यशैली प्रस्तुत गर्न सकेमा मात्र महिला हिंसाको संख्या क्रमशः घट्दै जाने अवस्था आउँछ। काठमाडौं जिल्ला अदालतमा परेका घरेलु हिंसासम्बन्धी मुद्दाहरूको अध्ययनबाट यस्तो हिंसा एक कानूनी समस्या मात्र नभई यो सामाजिक संरचना र सांस्कृतिक मूल्य मान्यताका कारणले भइरहेको देखिएको छ।^{२४} ती

२२ नरेन्द्रराज धिमिरे र दुर्गा खड्का, २०७२, संक्षिप्त विधिशास्त्र तथा कानूनी सिद्धान्त। काठमाडौं : वर्षा लिगल सर्भिस एण्ड रिसर्च सेन्टर, पृ. २०४।

२३ जुरी नेपाल, २०७२, लैङ्गिक हिंसा पीडितको न्यायमा पहुँच। ललितपुर, पृ. ४।

२४ लिप्तबहादुर थापा। २०६७। महिला विरुद्धको हिंसा विषयको शोधपत्र, काठमाडौं स्कूल अफ ल। पृ. ६७।

मूल्य मान्यताहरू परिवर्तन गर्दै समाजमा रहेका त्यस्ता गलत मूल्य मान्यताहरूलाई कानूनद्वारा निषेध गर्दै त्यस्ता कार्यहरूको आधारमा गरिने असमान व्यवहार र हिंसाजन्य कामलाई परिवार र समाजका सदस्यले निरुत्साहित गर्दै र हिंसाजन्य कार्यलाई सरकारी निकाय र अदालतहरूबाट सजाय दिने कार्य गरी पीडकलाई सजाय र पीडितलाई क्षतिपूर्ति र न्यायसहित सन्तुष्टि दिने फैसला गरी सो फैसला यथासमयमा नै कार्यान्वयन हुन सकेमा महिला हिंसाको संख्या क्रमशः घट्दै जाने विश्वास लिन सकिन्छ।

नेपालको संविधानको धारा २१(१)ले अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दामा अनुसन्धान तथा कारवाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुनेछ, भन्ने र उपधारा (२) मा अपराध पीडितलाई कानूनबमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना, क्षतिपूर्तिसहितको न्याय पाउने हक हुनेछ, र धारा ३८(३) मा महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन भनी उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तो कार्य दण्डनीय हुने र पीडितलाई कानूनबमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ, भन्ने व्यवस्था मौलिक हकको रूपमा राखिएको छ।

महिला हिंसाको सेरोफेरोभित्र पर्ने महिलामाथि हुने गरेका घरेलु हिंसाको अवस्था विभिन्न तथ्याङ्कहरूबाट हेर्दा कहालीलाग्दो देखिएको छ। केही पुरुषहरू जो स्वयं महिलाको हिंसाबाट पीडित भएका छन्, तिनीहरूको अवस्था पनि पीडादायी रूपमा समाजमा देखिन थालेको छ। घरेलु हिंसाबाट पीडित महिलाले आफ्नो परिवारका सदस्यहरूसँग रहन, बस्न र जीवन गुजारा गर्न कुनै पनि हालतमा नसक्ने भएपछि अंश र सम्बन्ध विच्छेद मुद्दा लिएर जिल्ला अदालतमा प्रवेश गर्ने गरेको पाइन्छ। कतिपयले त सम्बन्ध विच्छेद मुद्दा मात्र लिएर अदालतमा न्याय माग गर्न आएको पनि पाइन्छ। मुलुकी ऐन, लोग्ने स्वास्थ्यको महलको ४ क. नं. मा, “यस महलको १ नं. बमोजिम लोग्ने स्वास्थ्यको सम्बन्ध विच्छेद हुने भएमा अदालतले निजहरूबीच अंशबण्डा लगाएर मात्र सम्बन्ध विच्छेद हुने निर्णय गर्न इज्जत गर्दछ” भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। उक्त व्यवस्थाअनुसार फैसला वा निर्णय गर्दा अंश छुट्याएर मात्र सम्बन्ध विच्छेद गर्न इज्जत गर्ने बाध्यकारी कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ। तर, व्यवहारमा हेर्दा मुद्दामा लाग्ने लामो समय, खर्च, लोग्नेका एकासगोलमा रहेका सबै परिवारको सम्पत्ति विवरण माग्नुपर्ने लामो कार्यविधिगत भ्रन्कट, परिवारको सदस्यले अंश दिन नपरोस् भनी मुद्दामा सिर्जना गरिने विभिन्न खाले उल्झनहरूले गर्दा अंश नलिई सम्बन्धविच्छेद गर्न पीडित महिला बाध्य भई अंश छुट्याई लिन पाउने हक दावी छाडी सम्बन्धविच्छेद हुने गरी मिलापत्र गर्ने गरेको अभ्यास प्रायः सबै जिल्ला अदालतहरूमा रहेको पाइन्छ। जसको कारण अंश बण्डा गर्न लगाएर मात्र सम्बन्ध विच्छेद हुने कानूनी व्यवस्था निष्क्रिय र निरर्थक देखिएको छ। फलस्वरूप, हिंसाबाट पीडित महिलाले जीवन निर्वाह गर्न पाउने नैसर्गिक मानव अधिकारबाट वञ्चित भई लोग्ने र निजका परिवारबाट पुनः आर्थिक रूपमा हिंसा सहन बाध्य भएका छन्। यी यस्ता कानूनी व्यवस्था रहेर पनि न्यायबाट विमुख हुनु परेको हुँदा यस्ता भ्रन्कटिलो कार्यविधिलाई हटाई सम्बन्धविच्छेद गर्न चाहने महिलाहरूको अंश हकमा सहज पहुँच हुन सक्ने थप कानूनी व्यवस्था गरी त्यस्ता कानूनी व्यवस्थाको आधारमा द्रुत मार्ग (Fast track) को माध्यमबाट छिटो

न्याय र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको आवश्यकता देखिएको छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०६३ को प्रस्तावनामा महिलाको हक हितको संरक्षण र सम्बर्धन गरी विकासको मूल प्रवाहमा महिलालाई प्रभावकारी रूपमा समाहित गर्न र महिलाको समग्र विकास गरी लैङ्गिक न्याय कायम गर्नका लागि राष्ट्रिय महिला आयोग वाञ्छनीय भएको भन्ने उल्लेख छ । सो आयोगले महिलाको हकहितसँग सम्बन्धित नीति र कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने, कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारसमक्ष पेश गर्ने, नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिअन्तर्गतको दायित्व कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने, कार्यान्वयन नभएको भए सरकारलाई सुझाव दिने, महिलाविरुद्धको भेदभाव तथा सामाजिक कुरीतिविरुद्ध जनचेतना जगाउने, महिला अधिकारबाट बञ्चित, पीडित वा असहाय महिलालाई कानूनी सहायता गर्ने, सार्वजनिक सुनुवाई गर्ने लगायतका विभिन्न काम कर्तव्य तोकिएको छ । उक्त आयोगले महिला अधिकारको प्रयोग गर्न नदिएको वा बञ्चित गरेको र कुनै पनि हिंसा वा सामाजिक कुरीतिबाट कुनै महिला पीडित भएकोमा कुनै व्यक्तिबाट निवेदन लिई वा कुनै स्रोतबाट जानकारी प्राप्त भएमा त्यस्तो व्यक्तिहरूबाट बयान लिने, साक्षी बुझ्ने, आवश्यक प्रमाण पेश गर्न लगाउने, स्थलगत निरीक्षण गर्ने, सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, कुनै घटना घटन नदिन निरोधात्मक उपाय अवलम्बन गर्ने, दोषी ठहरिएको व्यक्तिलाई कानूनी कारवाहीको लागि पहल गर्ने र कारवाही भए नभएको अनुगमन गर्ने अधिकार विभिन्न दफाहरूले दिएको पाइन्छ ।^{२५} उक्त ऐनमा भएका व्यवस्थाअनुसार राष्ट्रिय महिला आयोगलाई नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन पेश गर्ने, सुझाव दिने, सिफारिश गर्ने, जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने, विश्लेषण गर्ने, अनुगमन गर्ने, आवश्यक व्यवस्था गर्ने, सार्वजनिक सुनुवाई गर्ने र परेका उजूरीउपर बयान बकपत्र गराउने, प्रमाण बुझ्ने, स्थलगत निरीक्षण गर्ने, दोषी देखिएको व्यक्तिलाई कानूनी कारवाहीको लागि पहल र कारवाही भए नभएको अनुगमन गर्ने जस्ता काम कर्तव्य र अधिकार तोकिएको पाइन्छ ।

महिला मानव अधिकारलाई कार्यान्वयन गरी न्याय प्राप्त भएको छ भन्ने अनुभूति गराउने कार्यमा व्यवस्थापिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका, नागरिक समाज र विभिन्न संघ संस्थामा काम गर्ने व्यक्तिहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ । त्यसैगरी लैङ्गिक समानता र न्यायका सवालमा परिवारका प्रत्येक व्यक्तिको र समाजका प्रत्येक सदस्यको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ । मानव अधिकारको पालना, सम्मान, कार्यान्वयन र त्यसको उपभोग कमजोरवर्ग, महिला, दलित, अशक्त, आर्थिक रूपमा विपन्न व्यक्तिको हकमा कुन हदसम्म भएको छ भन्ने विषयवस्तु बढी सान्दर्भिक छ । मानव अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने उच्चपदस्थ अधिकारी र कर्मचारी, मानव अधिकारकर्मी पुरुषहरूले आफ्नो घर, परिवार, आफ्नो कार्यक्षमा सहयोगीको रूपमा काम गर्ने र समाजमा रहेका महिलाहरूप्रति के कस्तो बोली, व्यवहार, कार्यशैली प्रयोग गरिएको छ ? सरकारी गैरसरकारी सेवामा कार्यरत् उच्चपदस्थ अधिकारी तथा अन्य पुरुष पदाधिकारीहरूले आफ्ना परिवारका सदस्यहरू, सहकर्मी र समाजमा रहेका महिलाहरूलाई गर्ने कार्यशैली, व्यवहार के कस्तो रहेको छ ? त्यसैगरी, राजनीतितर्फ काम गर्ने पुरुष राजनेताहरू, केन्द्रीय, क्षेत्रीय र स्थानीयस्तरमा राजनीति गर्ने विभिन्न पार्टीका पुरुषकर्मीहरूले आफ्ना सहकर्मी, घर, परिवार

^{२५} राष्ट्रिय महिला अधिकार आयोग ऐन, २०६३ ।

र समाजमा रहेका महिलाहरूप्रति बोल्ने बोली, व्यवहार, कार्यशैली र आचरण के कस्ता रहेका छन् ? यी सबै कार्यशैली र व्यवहारहरू मानव अधिकारको स्तर मापन गर्ने मापदण्ड हुन् । यी मापदण्डका आधारहरूबाट महिला हिंसाको अवस्थाको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यसै प्रसंगमा फ्रान्सेली प्रख्यात साहित्यकार सिमोन द बोउवारद्वारा लिखित महिला नामक उपन्यासको भूमिका खण्डको पृष्ठ ९ मा उल्लिखित, “अदालतमा पुरुष त आफैँ नै निर्णायक छ र स्वयं नै अपराधी पनि तर समस्या महिलाको छ । तब हामी कोसँग कुरा गरौं ? के कुनै देवदूतसँग, जो न स्त्री हो न पुरुष ? तर उसलाई पाउँछौं कहाँ ? र, फेरि समस्याको मौलिक तथ्यहरूको बारेमा बिलकूल अनभिज्ञ देवदूतले के बोल्छ ? तब के कुनै उभयलिङ्गीलाई खोजेर ल्याउने ? यहाँनेर स्थिति भन विचित्र छ । यो उभयलिङ्गी न पूरा पुरुष हो एवं न पूरा महिला । वास्तवमा स्त्रीहरूले नै नारी जगतलाई पुरुषहरूको तुलनामा बढी गहिराइका साथ जान्दछन् किनकि उनीहरूको आधारहरू यसमा निहित छन् । अन्ततोगत्वा कुनै महिलाहरूले नै महिलाको स्थितिमाथि प्रकाश पार्न सक्दछन्” भन्ने प्रसङ्ग अत्यन्त मार्मिक र मर्मस्पर्शी छ । उक्त प्रसङ्गले पुरुष चाहे जुनसुकै महादेशमा वा भूभागमा रहे बसेको होस उसले गर्ने कार्य, व्यवहार, आचरण र न्यायसम्बन्धी कार्यहरू पुरुषमुखी भई पक्षपातपूर्ण हुन्छन् भन्ने तथ्यलाई स्पष्ट पारेको छ । महिलाहरू जो समाज, घर, संस्था, कार्यालय र सरकारी निकायको कार्यमा कुनै न कुनै रूपमा संलग्न हुन्छन्, उनीहरू पुरुषहरूको कार्य व्यवहारबाट हिंसाको मारमा परिरहेका अवस्था एकातर्फ रहेको छ भने अर्कोतर्फ उनीहरूले पाउनु पर्ने पारिवारिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक, व्यावसायिकलगायतका क्षेत्रमा आफू सहभागिताबाट बञ्चित हुनुपरेको अवस्था र सो बञ्चितको अवस्थालाई न्यायको याचना गर्न जाँदा भोग्नु परेका समस्याहरूले गर्दा मानव अधिकारको संरक्षण, सम्मान, उपभोगको अवस्था त्यति सहज देखिएको छैन । यद्यपि महिला मानव अधिकारको आजको अवस्था र सो अधिकारबाट बञ्चित महिलाले न्यायको माग गर्ने मार्ग र अवसर हिजोको भन्दा आज केही फराकिलो र कार्यान्वयन हुन सक्ने अवस्थामा रहेको पाइएको छ ।

महिला हिंसाका सम्बन्धमा रहेका संवैधानिक, कानूनी र नीतिगत व्यवस्थाहरू राज्यका संयन्त्रहरूले कार्यान्वयन गर्ने क्रममा लागि रहेको अवस्था एकातिर छ भने हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायिक उपचारको निमित्त जिल्ला अदालत, पुनरावेदन अदालत (हाल उच्च अदालत) बाट भएका काम कारवाही र निर्णयबाट केही हदसम्म न्याय पाएको अवस्था रहेता पनि अपेक्षाकृत भने छैन । सर्वोच्च अदालतबाट मीरा ढुङ्गनाविरुद्ध नेपाल सरकार भएको रिटमा २०५८ साल वैशाख १९ गतेको विशेष इजलाशबाट वैवाहिक बलात्कार अपराधमा भएको आदेश, सपना प्रधानविरुद्ध नेपाल सरकार भएको बलात्कार मुद्दामा उक्त मितिमै भएको आदेश, शर्मिला पराजुलीविरुद्ध नेपाल सरकार भएको यौनजन्य दुर्व्यवहार मुद्दामा २०६० साल फागुन १९ गते भएको आदेश, बोक्सीको आरोपमा रेश्मा थापाविरुद्ध नेपाल सरकार भएको रिटमा २०६१ साल साउन २६ गते भएको आदेश, घरेलु हिंसा र शीघ्र कारवाही अदालतको सम्बन्धमा ज्योति पौडेल समेत विरुद्ध नेपाल सरकार भएको रिटमा २०६६ साल साउन २८ गते भएको आदेश, बलात्कारीविरुद्ध मुद्दा नचलाएको सम्बन्धमा सुन्तली धामी (शाह) विरुद्ध नेपाल सरकार समेत भएको मुद्दामा २०६७ साल मङ्सिर १५ गते भएको आदेशहरू महिला हिंसाका सम्बन्धमा भएका महत्त्वपूर्ण

आदेशहरू मानिन्छन्।^{२६} यी बाहेक धेरै मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतबाट उदाहरणीय आदेश र फैसला भएको अवस्था देखिन्छ। यद्यपि नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा बसोबास गर्ने महिलाहरूले आफू विभिन्न कारणले हिंस्रित हुन परेको कारणसहित मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग, दलित आयोग समक्ष सोभै उजूरी निवेदन दिन सकेको अवस्था छैन। त्यसैगरी अदालतमा न्यायको माग गर्न आउनेको संख्या भने भन् न्यून छ। यस परिप्रेक्षमा अधिकांश हिंस्रित महिलाहरू न्यायको मार्गबाट बञ्चित रहेको अवस्था छ। कानूनले देखाएको न्यायिक मार्ग अवलम्बन गर्दा समाज र परिवारका सदस्यबाट दिने मानसिक, शारीरिक, आर्थिक पीडाको अवस्था र दैनिक जीवन यापन एवं शारीरिक सुरक्षाको अवस्था भन् दयनीय हुने देखिएको छ। नेपालको संविधानमा लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध धारा ४६ मा यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनको लागि धारा १३३ र १४४ मा लेखिएबमोजिम संवैधानिक उपचार पाउने मौलिक हक सुरक्षित गरिएको छ। यो हक संकटकालीन अवस्थामा पनि क्रियाशील रहन्छ। जसबाट लैङ्गिक हिंसा र विभेद विरुद्धका मुद्दाहरूमा सधै प्रभावकारी उपचार पाउन सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यस्तो व्यवस्था रहेको अवस्था भएपनि नेपालका विकट र ती दूरदराजमा रहेका पिछडिएका, अशिक्षित, आर्थिक हैसियत कमजोर भएका महिलाहरूको पहुँचमा यी कानूनी व्यवस्था र न्यायिक उपचारहरू पुग्न सकेका छैनन्। त्यसतर्फ राज्यको भूमिका अझ प्रभावकारी हुनु आवश्यक छ।

महिला हिंसा अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा देखिएका समस्याहरू

माथि उल्लेख भएका अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र, प्रतिज्ञापत्र, महासन्धि, राष्ट्रिय कानून र कार्ययोजनाहरूमा उल्लेख भएका व्यवस्थाहरूले महिला हिंसाजन्य कार्यलाई नियन्त्रण गर्न, पीडितलाई न्याय दिलाउन र पीडकलाई सजाय र क्षतिपूर्ति दिलाउने स्रोतसाधनका रूपमा रहेका छन्। यद्यपि संविधानमा महिलाको हक, बालबालिकाको हक, उपभोक्ताको हक, जेष्ठ नागरिकको हक, सामाजिक न्यायको हक, दलितको हक, आवासको हक, खाद्यसम्बन्धी हक, स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, श्रमको रोजगारीको हक, शिक्षासम्बन्धी हक, स्वच्छ वातावरणको हक, शोषणविरुद्धको हक, सम्पत्तिको हक, छुवाछुत तथा भेदभावविरुद्धको हक समेतलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरिएको अवस्था छ। यद्यपि यी सबै अधिकारहरू साँचो अर्थमा कार्यान्वयन हुन सक्ने मौलिक अधिकार हुन सक्दछन् वा सक्दैनन् भन्ने प्रश्न सबैका सामु उठिरहेको छ, आदर्शले मानिसको भोको पेट भरिँदैन, नाङ्गो आङ छोपिँदैन, छाप्रा र भोपडी पक्की घर बन्न सक्दैनन्। रोगी व्यक्तिको औषधि मूलो र महङ्गो उपचार हुन सक्दैन। राज्यले केही समय अधिसम्म मानव अधिकारभित्र पर्ने विषयवस्तुलाई संविधानमा राज्यका निर्देशक सिद्धान्तअन्तर्गत राखी स्रोत साधन जुटाएर हरसम्भव छिटो कार्यान्वयन गराउने प्रयास गरिने भनिएको अवस्था थियो। तर, वर्तमान संविधान निर्माण गरिँदा निर्देशक सिद्धान्तभित्र राखिएका विषयवस्तुलाई मौलिक हकमा समावेश गरिएको अवस्था छ। प्रारम्भमा कार्यान्वयनमा असहजता देखिए पनि संविधानले निश्चित गरेका मौलिक हकहरू राज्यले जसरी पनि कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ, भन्ने मान्यताका साथ अब अघि बढ्नु सबै दृष्टिबाट उपयुक्त हुन्छ।

^{२६} इन्टरनेशनल कमिसन अफ जुरीट्स, महिला अधिकारका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालत, फैसलाहरूको टिप्पणीसहित सारसंक्षेप २०१२ मा उल्लेख भएका मुद्दाहरूका सूचीका आधारमा।

महिला हिंसाका सम्बन्धमा छिमेकी राष्ट्र भारतमा "The protection of women from Domestic violence Act 2005" नामको छुट्टै ऐन बनेको पाइन्छ। तर, नेपालमा यस खाले छुट्टै ऐन बन्न सकेको छैन। सबै लिङ्गीका लागि प्रयोग हुने गरी घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएको छ। त्यसैगरी, भारतमा महिला हिंसासम्बन्धी मुद्दाहरू हेर्न पारिवारिक अदालतको छुट्टै व्यवस्था गरी ती मुद्दाहरूमा मेलमिलाप गराउने र विवादको शीघ्र निराकरण गर्ने उद्देश्यका साथ ऐन ल्याइएको अवस्था छ। तर नेपालमा यस्तो छुट्टै ऐन बनाई पारिवारिक अदालतबाट शीघ्र न्यायको व्यवस्था हुन सकेको छैन।

एक भारतीय विज्ञका शब्दमा, "The situation of women in India as it exists is one of low status, powerless, endangered by development, suppressed by poverty and oppressed by patriarchy. Traditional structures have failed to make room for them as equal partners in the decision making process. Women constitute 48 percent of the total population in India. Among these, 72 percent live in rural areas. It was in 1945, that United Nations (UN) announced gender equality as a fundamental human right, but even today, the rural women are subjected to gender oppression and gender discrimination. Even after 50 years of independence, these women continue to live in a state of neglect and exploitation."^{२७} उल्लिखित तथ्यहरूबाट भारतमा आजसम्म पनि लैङ्गिक विभेद र लैङ्गिक हिंसाका घटनाहरू धेरै संख्यामा बराबर घटिरहेको अवस्था देखिन्छ। महिला मानव अधिकारसम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू र राष्ट्रियस्तरका संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाहरू भए पनि ती व्यवस्थाहरूले परिलक्षित गरे अनुरूप काम व्यवहारमा हुन सकेको अवस्था छैन।

निष्कर्ष

सन् १९७० देखि महिला अधिकारलाई मानव अधिकारको नक्सामा स्थान दिन थालिएको देखिन्छ। सन् १९८० देखि महिला अधिकार संरक्षणका बारेमा सर्वप्रथम छलफल भयो। जसमा महिला अधिकारको उल्लंघनलाई मानव अधिकारको उल्लंघनको रूपमा स्वीकार गरी महिला मानव अधिकारको दायरालाई फराकिलो बनाइयो।^{२८} महिला विरुद्धको हिंसामा सामान्यतया हिंसक व्यक्ति रहेको हुन्छ। तर, महिला अधिकारकर्मीहरूले महिला हिंसाको कार्यलाई राज्य संयन्त्रले रोक्न नसकेको कारण राज्य संयन्त्र नै मानव अधिकार उल्लंघनकर्ता हो भन्ने अर्थ लगाइएको पाइन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा महिला विरुद्धका हिंसामा राज्य संयन्त्र बढी संवेदनशील र जवाफदेही हुनुपर्ने अवस्था हुन्छ।^{२९} महिला विरुद्धको हिंसा महिला मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन हो।^{३०}

महिला मानव अधिकारलाई मानव अधिकारको अभिन्न अङ्गको रूपमा लिइन्छ। लिङ्गको आधारमा महिला माथि गरिने कष्ट, दुःख, सासना दिने र दुर्व्यवहार, अत्याचार र भेदभाव गर्ने कार्यलाई समग्रमा

^{२७} Aradhana Nanada and P.G. Arul. 2014. Economic Development and Women. *Human Rights Gender and Environment*, Tapan Biswal, ed. Delhi: Viva Books, p. 260.

^{२८} Mohini Chatterjee. 2005. *Womens Human Rights*. Jaipur: Aavishkar Publishers, p. 104.

^{२९} Ibid, p. 105.

^{३०} संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजना घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन २०६६ मा प्रकाशित पुस्तिकाबाट।

हिंसा भन्ने गरिएको पाइन्छ । यस्ता कार्यहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय कानून समेतले कसूर मानी सजाय र क्षतिपूर्ति समेतको व्यवस्था गरेको छ । यी कार्यहरू विश्वव्यापी रूपमा निन्दनीय र दण्डनीय मानिएको छ । यद्यपि विश्वव्यापी रूपमा भइरहेका छन्, घटिरहेका छन् । यस्ता कार्यहरूलाई अन्त्य गर्न अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय स्तरमा बराबर प्रयासहरू भइरहेका छन् । सभ्यताको कलंकको रूपमा रहेको महिला हिंसाजन्य कार्यलाई हटाउँदै लानु नेपालको आफ्नै राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय र कानूनी दायित्व रहेको छ । यो दायित्व राष्ट्रले पूरा गर्न नसकेमा पीडित महिला वा महिलाहरूको समूहद्वारा राष्ट्रियस्तरका सबै उपचार प्रयोग गरिसकेको अवस्थामा महिला विरुद्धको भेदभाव उन्मूलन समितिमा उजूर दिई उपचारको माग गर्न सक्दछ । यस अवस्थामा राष्ट्रले सो समितिमा सो उजुरीका सम्बन्धमा जवाफ दिनुपर्ने हुन्छ । यस अर्थमा महिला हिंसा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको विषय हुने र त्यसको अन्तिम जिम्मेवारी राज्यले लिनुपर्ने हुँदा यस्ता कार्य हुन नदिई महिला मानव अधिकारको उच्च सम्मान, संरक्षण र पालना न्यायको माध्यमबाट हुन जरुरी छ । यसका लागि राज्यका सबै संयन्त्र, संस्था, व्यक्तिहरूको सामूहिक एवं एकल प्रयास पनि अपरिहार्य देखिएको छ ।

वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा मानव अधिकार र न्याय सर्वाधिक चासोको विषय रहेको छ । विभिन्न कोणबाट गरिएका अध्ययनका तथ्याङ्कहरूबाट विश्वका विभिन्न ठाउँमा मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू सार्वजनिक भइरहेका देखिन्छन् । सन् १९४८ सम्म मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र एउटा मौलिक दस्तावेजको रूपमा सीमित रहेकोमा यतिबेला प्रतिज्ञापत्र, महासन्धि, संवैधानिक अधिकार, मौलिक अधिकार, मानवीय अधिकार, कानूनी अधिकार, प्राकृतिक अधिकारको रूपमा मानव अधिकारलाई ग्रहण गरी ती सबै अधिकारहरू पालनायोग्य बनाइएको छ । पालना नगर्ने व्यक्ति वा पदाधिकारीले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनअनुसार कसूरदार कायम गरी सजायको भागीदार हुनुपर्ने अवस्था पनि विद्यमान छ । विश्वका सरकार प्रमुख, मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, संयुक्त राष्ट्रसंघको सबै संरचना, विभिन्न संघ संगठन, पदाधिकारी, राजनेता, समाजसेवी, सर्वसाधारणहरू आ-आफ्नो ठाउँबाट मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन पालना र उपभोग गराउने कार्यमा निरन्तर लागिपरेका छन् । यद्यपि मानव अधिकार, महिला अधिकार, बाल अधिकार, दलित अधिकार लगायतका अधिकार बारम्बार उल्लंघन भइरहेका अवस्थाले सबैलाई चिन्तित तुल्याइरहेको छ । यी उल्लंघनका घटनाहरूलाई क्रमशः न्यूनीकरण गर्दै उल्लंघनकर्तालाई सचेत गराउँदै सजायको दायराभित्र ल्याउने प्रयासहरू भइरहेका छन् ।

घर परिवार, नागरिक समाज, प्रहरी कार्यालय, स्थानीय निकाय, मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग, अनुसन्धान निकाय, न्यायालय समेतबाट हिंसाबाट पीडितलाई तत्काल न्याय र राहतको सहज अनुभूति गराउन सकेका छैनन् । हालै प्रकाशित “कहिले पाउने पार्वतीले न्याय ?” शीर्षकको आलेखमा पार्वतीले कृष्णसँग मन्दिरमा विवाह गरेको प्रमाण स्वरूप कालिमाटी महिला प्रहरी सेलमा उजुरीसाथ फोटो पनि पेश गर्न नसकेको कारण काठमाडौं जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने सल्लाह सो प्रहरी सेलले दिएपछि दर्ता भएको मुद्दामा मुद्दा सुनुवाईको क्रममा पीडितलाई बीस हजार रूपैयाँ कृष्णको परिवारबाट लिएर

मुद्दा मिलाउन र टुङ्ग्याउन न्यायाधीशले आग्रह गरेपछि पीडितले भनै पीडा खप्न पर्ने कस्तो न्यायालय हो यो भनी उठाएको प्रश्नले हिंसाबाट पीडित महिलाले न्यायालयबाट सहज र उचित न्याय पाउने कुरामा आमजनमानसमा शंका उब्जाएको छ।^{३१} राहत र न्यायिक उपचार माग गर्ने क्रममा विभिन्न खाले बाधा व्यवधान पीडित महिलाहरूले महसूस गरिरहेको अवस्था छ।

महिलाले लैङ्गिक विभेदको मार्मिक पीडा गर्भधारण भएको केही दिनपछि लिङ्ग परीक्षण गराउँदा लिङ्ग छोरी हो भन्ने यकीन भएपछि पति वा परिवारको सदस्यको दवावमा भ्रूण हत्या गर्ने गरेको तथ्याङ्कले देखाएको छ। येनकेन जन्मियो भने पनि छोरा र छोरीबीच हुने खानपीन, लवाई खवाई, पठनपाठन, घरधन्दादेखि जीवनका प्रत्येक पहलमा छोरा छोरीबीच हुने र गरिने लैङ्गिक विभेद र होच्याइएको पीडा र मर्म अत्यन्त दुःखदायी छ। मानव अधिकार र न्याय एकअर्काका पर्यायवाची शब्द हुन् भन्दा अतिशयोक्ति नहोला। पानी र हावाजस्तै मानव जीवनलाई जीवित राख्ने सार तत्त्व हुन्। यी दुवैको अभावमा मानव जीवन असभ्य र जंगली बन्न पुग्दछ। सभ्य राष्ट्र र सभ्य मानवको मापन गर्ने मापदण्ड भनेको मानव अधिकारको पालना, सम्मान, संरक्षण र उपभोगको स्तरलाई लिने गरिन्छ। यसका लागि प्रत्येक व्यक्तिको काम र व्यवहार, भनाई र गराइबीच एकरूपता ल्याउन सकिँएमा मानव अधिकारमैत्री वातावरण हुन सक्ने अवस्था आउँछ।

नेपाली समाजमा लैङ्गिक विभेद तथा हिंसालाई घरायसी भ्रगडाको रूपमा हेर्ने गरिन्छ। धेरैले यसलाई सामाजिक समस्याका रूपमा पनि बुझ्ने गरेका छन्। यसलाई गरीबी, अशिक्षा र पुरुषप्रधान सोचले मलजल थप्ने काम गरेको छ। हिंसाजन्य यस्ता घटनाहरू कानूनतः दण्डित हुन्छन्। तर न्यायमा पीडितहरूको सहज पहुँच नहुँदा यस्ता घटना बढेको बढ्यै छन्।^{३२} त्यसैले पीडितलाई शीघ्र न्यायको पहुँच दिलाउनु राज्य संयन्त्र र समाजका अगुवाहरूको मुख्य कर्तव्य देखिन आएको छ।

सुझावहरू :

१. महिला हिंसा अन्त्य सम्बन्धमा विद्यमान कानून र सरकारका नीतिहरू सबै ठाउँ, क्षेत्र र बसोबास गर्ने महिला एवं पुरुषलाई जानकारी गराउन सकिने स्थायी संचार संयन्त्रको विकास गर्ने।
२. गम्भीर प्रकृतिको हिंसाको कसूर गर्ने व्यक्तिलाई धेरै वर्ष कैद सजाय (मृत्युदण्ड नभएकोले) को कानूनी व्यवस्था गरिनुपर्ने।
३. मित्रराष्ट्र भारतमा भए जस्तै महिला हिंसा नियन्त्रणसम्बन्धी छुट्टै ऐन निर्माण हुन जरुरी छ।
४. महिला हिंसाको कसूरलाई नैतिक पतन देखिने फौजदारी अपराधभित्र राखिनु पर्ने।
५. महिला हिंसासम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने छुट्टै संयन्त्र बनाई त्यस्ता अपराधको सूक्ष्मतम् अध्ययन अनुसन्धान हुनुपर्ने।

^{३१} गोरखापत्र दैनिक, २०७४ असार १०, पृ.ग।

^{३२} अभियानकार्ताको लागि स्रोत पुस्तक, लैङ्गिक हिंसा पीडितको न्यायमा पहुँच, चैत २०७२ मा प्रकाशन गर्दा तत्कालीन महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको समेत कार्यभार सम्हालेका उपप्रधानमन्त्री चन्द्रप्रकाश (सि.पि) मैनालीबाट दिइएको शुभकामना।

६. प्रत्येक वर्ष नेपाल सरकारले मुखपत्र जारी गरी महिला हिंसासँग सम्बन्धित मुद्दा अन्तिम भई कसूरदार ठहरिएका व्यक्तिहरूको नामावली सो मुखपत्रमा प्रकाशित गरी सार्वजनिक गर्ने ।
७. महिला हिंसाका घटना हुन नदिन विभिन्न ठाउँमा घुम्ती टोलीहरू खटाई निरन्तर अनुगमनको व्यवस्था गर्ने ।
८. एउटै छानामुनि कानूनी सहायता, मनोसामाजिक परामर्श, सुरक्षा, स्वास्थ्य परीक्षण, आवास तथा बाल स्याहारको व्यवस्था मिलाउने ।
९. पीडितलाई न्याय, क्षतिपूर्ति र आत्मिक सन्तुष्टि हुने व्यवस्था छिटो गर्ने ।
१०. पीडक र पीडितको स्वास्थ्य परीक्षण तत्काल र निःशुल्क गराउन पाउने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने ।
११. पीडितहरूले उजूरी दर्ता गर्न नरुचाउने मान्यतालाई हटाई दर्तालाई सरलीकरण गर्ने ।
१२. यस्ता मुद्दाहरू पारिवारिक अदालतबाट द्रुत मार्ग (Fast Track) को माध्यमबाट हेर्ने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने ।
१३. कानूनको पालना अक्षरसः नगर्ने अधिकारी वा व्यक्तिलाई कारवाही र दण्ड गर्ने पद्धति विकास गर्ने ।
१४. सबै निकायहरूबीच काममा समन्वय गर्ने ।
१५. पीडितलाई रोजगारको अवसर सरकारले मिलाउने ।
१६. हिंसा पीडित महिलाको मुद्दा पेशी चढाउँदा पहिलो प्राथमिकतामा राख्ने कानूनी व्यवस्था मिलाउने ।
१७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग समेतको आयोजनामा भएको मानव अधिकार राष्ट्रिय महाभेला, २०६८ को घोषणापत्रमा दण्डहीनता सम्बन्धमा गरेको आह्वान सरकारले सरकारी निकाय र न्यायिक प्रणालीमार्फत तत्काल लागू गराउनु पर्ने ।

नेपालमा दलित समुदायको मानव अधिकार र मानव मर्यादा सामाजिक न्यायका कसीमा

- भक्त विश्वकर्मा

सारसंक्षेप

नेपाली समाज मूलतः श्रम विभाजनलाई जातीय विभाजनको स्वरूप प्रदान गरी आफ्ना नागरिकलाई जातीय भेदभाव र छुवाछुत जस्तो निष्कृष्ट प्रचलनबाट प्रताडित गर्ने मुलुक हो । ने पालमा विद्यमान सबै प्रकारका विभेदहरू मध्ये जातका आधारमा हुने विभेद र छुवाछुत सबैभन्दा निष्कृष्ट र अमानवीय प्रकृतिको छ । राज्यले कानून बनाएर नै आफ्ना नागरिकलाई कथित छुत र अछुत लगायत अन्य विभिन्न स्वरूप र प्रकृतिबाट विभेद गर्ने अवस्था चलायो, जसले समाजलाई विखण्डित र विकृत मात्र बनाएन एउटा वर्ग र समुदायलाई जातीयताकै आधारमा समाजको सबभन्दा तल्लो तहमा राख्ने र सत्ता, सम्पत्ति र अवसरहरूमा वञ्चित गरी शोषण गरियो । परिणामतः आजको एक्काइसौं शताब्दीमा पनि दोस्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा बाँच्न बाध्य छन् भने चरम गरीबी, अशिक्षा, भोकमरी र शोषणमा बाँच्न बाध्य छन् ।

जातीयता मानव अधिकारको समानता र अविभेदिताको सिद्धान्तविरुद्ध छ । यसले प्रत्येक व्यक्तिको जन्म र उसको समुदायको आधारमा गरिने शोषण, हिंसा, सामाजिक बञ्चितीकरण र बहिष्करणलाई भर्सना गर्दछ । जातीय भेदभाव केवल मानव अधिकार उल्लंघन मात्र हैन बरु यसले उनीहरूका नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारमा समेत प्रभाव पार्दछ । यो लज्जाजनक विचारको उन्मूलन गर्ने समय आइसक्यो । अन्य यस्तै अन्त्य गर्नुपर्ने पर्खालहरू, जस्तै दासता र रंग भेदलाई विगतमा धुजा बनाई सकिएको छ । त्यसैले जातीय विभेदको पर्खाललाई पनि च्यात्नु पर्दछ जो हामी सक्दछौं ।

-जातीयताका पर्खालहरू च्यातौं,

नाभिनेदम (नाभि) पिल्ले- संयुक्त राष्ट्र संघ, मानव अधिकार सम्बन्धी पूर्व उच्चायुक्त

पृष्ठभूमि:

“मानिस स्वतन्त्र जन्मिन्छन् र अधिकार र मर्यादामा समान हुन्छन्”^१ भन्ने मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको मूल मर्म र सार हो । सामान्यतया, मान्छे भएको नाताले प्राप्त हुने आधारभूत

^१ Universal Declaration of Human Rights Article, 1

अधिकारलाई मानव अधिकार भनिन्छ । प्रत्येक व्यक्तिहरू यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रताका हकदार छन् । जातीय, वर्ण, लैंगिक, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रियता वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य आस्थाका आधारमा विना कुनै भेदभाव यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रताका हकदार छन्।^२

मानव अधिकारलाई मूलतः नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार गरी जम्मा पाँच भागमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलाई पहिलो पुस्ताको अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई दोस्रो पुस्ताको अधिकार र सामूहिक अधिकार (Collective Rights) लाई तेस्रो पुस्ताको अधिकारको रूपमा पनि व्याख्या गर्ने गरेको पाइन्छ, जसमा विकासको अधिकारलाई समेत समावेश गरेको पाइन्छ । तर उल्लिखित यी अधिकारहरू एकअर्कामा अन्तरसम्बन्धित, अविभाज्य, अन्तरनिर्भर छन् र सर्वव्यापी छन् । त्यसैले “सबैका लागि सबै समयमा सबै मानव अधिकार” समान रूपमा लागू हुनुपर्दछ भन्ने पनि गरिन्छ । तसर्थ, यी अधिकारलाई एकांकी रूपमा बुझ्नु हुन्न र कुनै एक अधिकार प्राप्त गर्दैमा वा कुनै एक अधिकारको अभावमा पूर्ण मानव अधिकार प्राप्त भएको भन्न पनि सकिन्न । यी सबै मानव अधिकारलाई नागरिकले स्वतन्त्र रूपमा उपभोग गर्न पाउने वातावरणको सिर्जना गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व हो । मानव अधिकार कसैबाट निसृत हुने नभएर जन्मसिद्ध प्राप्त हुने अधिकार हो । यसलाई प्राकृतिक अधिकार, मौलिक अधिकार वा नैसर्गिक अधिकारको रूपमा पनि बुझ्ने र उपभोग गर्ने गरेको पाइन्छ^३ । उक्त अधिकारलाई कतिपय राष्ट्रहरूले आ-आफ्नो देशको संविधानमा नै स्पष्टसँग व्यवस्थित गरेको देखिन्छ जो नेपालका पछिल्ला संविधानहरूमा पनि प्रस्तावनामा नै उल्लेख गरेको पाइन्छ । यसले मानव अधिकारको महत्त्व र उपदेयतालाई स्पष्ट मात्र गर्दैन बरु त्यस राष्ट्रको मानव अधिकार प्रतिको निष्ठा र प्रतिबद्धतालाई पनि उजागर गर्दछ ।

दलित समुदायको मानव अधिकार

मूलतः मानव अधिकार मानव मर्यादा, समानता, अविभेदिता र स्वतन्त्रतामा अडेको हुन्छ । कसैलाई कुनै किसिमले कुनै पनि स्थानमा विभेद गर्न हुँदैन । जातीय, वर्ण, लिङ्ग, उत्पत्ति वंश, धर्म बसोबास वा आस्था कुनै पनि आधारमा विभेद गर्न पाइन्न । यदि कुनै प्रथा परम्परा, सामाजिक मूल्य मान्यता, धर्म वा यी र यस्तै कुनै पनि किसिमबाट कानून बनाएर वा नबनाएर विभेद गर्न पाइन्न । त्यस्तो विभेद मानव अधिकारको विरुद्धमा मात्र नभएर कानूनी रूपमा दण्डनीय समेत भएका हुन्छन् । अधिकांश राष्ट्रहरूले त्यस्ता विभेदको अन्त्यका लागि कानून बनाएर नै दण्डनीय घोषित गरेका मात्र होइन पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था समेत गर्ने गरेको पाइन्छ । यसका अलवा मानव अधिकार आयोग वा एम्बुडस्मेन वा मानव अधिकार निकाय बनाएर नागरिकका मानव अधिकार र मौलिक हकलाई संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकास गर्ने गरेको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा दलित समुदायको मानव अधिकार रक्षाको लागि नीति र संरचना दुवैको सन्दर्भमा प्रयत्नहरू भएको पाइन्छ । मानव अधिकारलाई कुनै पनि जातजाति, वर्ग

^२ Universal Declaration of Human Rights Article, 2

^३ Human rights situation of Dalit in Nepal 2011, NNDSWO

क्षेत्र वा भूगोल वा समाजमा मात्र सीमित गरेर व्याख्या र विश्लेषण गर्न पाइन्छ । यो कुनै एउटा क्षेत्रमा मात्र सीमित नहुने भई सर्वव्यापी हुन्छ, त्यसैले यो अन्तर्राष्ट्रिय चासोको विषय हुने भएको हुँदा मानव अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले समेत व्यवस्थित र मर्यादित बनाएको हुन्छ ।

मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको अलवा सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र १९६६, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावविरुद्धको महासन्धि १९७९ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र, महासन्धि, प्रतिज्ञापत्रहरूले आफ्नो प्रतिज्ञा जनाएको छ । यस प्रतिज्ञापत्रले हरेक राज्य पक्षलाई आफ्नो क्षेत्र वा अधिकारमा रहेको क्षेत्रमा बसोबास गर्ने सबै व्यक्तिका लागि जात, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म राजनीति वा अन्य विचार, राष्ट्रियता वा समाजिक उत्पत्ति, जन्म वा अन्य आधारमा भेदभाव नगरी यस प्रतिज्ञापत्रमा स्वीकार गरिएका अधिकार सुनिश्चित गर्न जिम्मेवारी तोकेको छ ।^४ यसैगरी यस प्रतिज्ञापत्रले दासत्वलाई प्रतिबन्ध लगाएको^५, कसैले पनि बाध्यकारी श्रम गर्न नपर्ने कुरा सुनिश्चित गरेको छ ।^६ यसैगरी उमेर पुगेका पुरुष तथा महिलाको विवाह गर्ने र परिवार बसाउने हकलाई आत्मसात् गरेको छ ।^७ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रतिज्ञापत्रले यसमा उल्लेख गरिएका सबै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको उपभोग गर्ने सुनिश्चितता गर्ने राज्यलाई दायित्व तोकेको छ ।^८

अझ थप रूपमा भन्दा संयुक्त राष्ट्र संघ, मानव अधिकार आयोगले आफ्नो उत्तरार्धमा आएर काम र वंशका आधारमा हुने विभेदको व्यापक अध्ययन गरी यस प्रकारका भेदभावको प्रभावकारी उन्मूलनका लागि एक सिद्धान्त र निर्देशिकाको आवश्यकताको महसूस गरी सोको अध्ययन र मस्यौदा समेत तयार गर्न संयुक्त राष्ट्र संघ, मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धनसम्बन्धी उपआयोगको प्रस्ताव नं. २००४/१७ को समेत अनुशरण गर्दै "CERD" का पूर्व प्रतिवेदक समेत रहेका प्रो. योजो योक्ता र चिङ सङ चुङ्ग (Prof. Mr. Yozo Yokta and Ms. Ching Song Chung) लाई नियुक्ति गरियो । काम र वंशका आधारमा गरिने विभेदको प्रकृति, क्षेत्र, महत्त्व एवं गहिराइको दृष्टिकोणबाट संयुक्त राष्ट्र संघ उपआयोगले अध्ययन गरे गराएको यो अध्ययन नै पहिलो र विस्तृत हो । मूलतः चार खण्ड, अठार उपखण्ड र त्रिसष्टी धारामा संहिताबद्ध प्रस्तुत सिद्धान्त र निर्देशिकाले काम र वंशको आधारमा हुने विभेदको प्रयोगको क्षेत्र, परिभाषा, यसको सिद्धान्त र निर्देशिकाको समेत व्यापक, विस्तृत एवं विशिष्टिकृत रूपमा व्यवस्था गरेको छ । यसमा, "काम र वंशका आधारमा हुने विभेद भन्नाले परम्परागत हैसियत जस्तै जात, पौराणिक वा हालको पेशा, परिवार, समुदाय वा सामाजिक उत्पत्ति, नाम, जन्म स्थान, बसोबास स्थान, बोली र उच्चारण, जसले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा अन्य सार्वजनिक जीवनमा

४ ICCPR को धारा २(१)

५ ICCPR को धारा ८(१)

६ ICCPR को धारा ८(३)(ए)

७ ICCPR को धारा २३(२) ।

८ ICESCR को धारा ३

न्यूनीकरण वा नष्ट गरी मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताको मान्यता, उपभोग वा अवलम्बन गर्न असमान व्यवहार, वञ्चितीकरण, निषेध, वा प्राथमिकता दिन्छ। विशेषगरी यस प्रकारका विभेदहरू शुद्धता र अशुद्धतामा आधारित हुन्छ, र छुवाछुतको व्यवहारलाई संस्कृतिको रूपमा अवलम्बन गरिन्छ।” भन्ने उल्लेख गरिएको छ, भने काम र वंशका आधारमा हुने भेदभावलाई अन्त्य गर्न वा हुन नदिनका लागि आवश्यक संवैधानिक, कानूनी, प्रशासनिक, बजेट, न्यायिक तथा शैक्षिक सबै उपाय अवलम्बन गर्ने तथा काम र वंशका आधारमा भेदभाव भोगिरहेका व्यक्तिको मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने र अनुगमन समेत गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। तर, उक्त दस्तावेज आजसम्म पनि मानव अधिकार परिषद्बाट उक्त मस्यौदा पारित हुन सकेको छैन। यदि प्रस्तुत सिद्धान्त र निर्देशिकालाई मानव अधिकार परिषद् (HRC) ले पारित गरी लागू गर्ने हो भने काम र वंशको आधारमा हुने विभेद (जो जातीय विभेद पनि हो) को अन्त्यमा सहजता भई उक्त समुदायको उत्थान र विकासको लागि उपयुक्त औजारको रूपमा स्थापित हुने प्रष्ट देखिन्छ।

संयुक्त राष्ट्र संघ, मानव अधिकार आयोग अन्त्य र मानव अधिकार परिषद्को उदयपछि उक्त परिषदले मानव अधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकासका लागि संस्थागत पहल गर्ने अधिकार प्राप्त गरेअनुरूप २००८ मा आएर परिषद्ले यो विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा संयन्त्र (UPR Mechanism) लाई कार्यन्वयनमा ल्यायो। पहिलो चरणको समीक्षा २०११ मा सम्पन्न भयो भने २०१२ देखि दोस्रो चरण २०१६ मा सम्पन्न भएको छ। अब २०१७ मार्च/अप्रिलदेखि तेस्रो चरणको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा शुरु भएको छ। नेपालको पालो २०२० मा पर्नेछ।^९ विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा मानव अधिकार संरक्षण प्रवर्द्धन र मानव अधिकारको अवस्थाको बारेमा बुझ्ने र समीक्षाको लागि निर्माण गरिएको पछिल्लो समयको विशेष प्रकारको प्रभावकारी संयन्त्र हो। नेपालको जातीय भेदभाव र छुवाछुतविरुद्धको सात दशक लामो आन्दोलनले विगत लामो समयदेखि माग गरेको जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत कसूर र सजाय ऐन, २०६८ पारित गराउने र अन्य मानव अधिकार उल्लंघनका घटनालाई सुधार, संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न निक्कै प्रभावकारी भएको छ। नेपालको जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत विरोधी आन्दोलनले यो संयन्त्रलाई अधिकतम प्रयोग र उपयोग गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।

नेपालको संविधान (२०७२) ले जनताको मौलिक हक एवं मानव अधिकारको संरक्षणप्रति प्रस्तवनामा नै पूर्ण प्रतिबद्धता प्रकट गरेको छ भने धारा २४८ मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई संवैधानिक आयोगको रूपमा गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसबाट पनि मानव अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनप्रति नेपालको उच्च प्रतिबद्धता रहेको देखिन्छ। यसका अलवा देशमा विद्यमान लिङ्ग, जातजाति, भाषा संस्कृति, जनजाति, भूगोल (क्षेत्र) आदिका आधारमा हुने विभेदहरूको अन्त्य गर्न वा विभिन्न समुदायको सामूहिक अधिकार (Collective Rights) को प्रत्याभूतिको लागि, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेशी आयोग, थारु आयोग, मुस्लिम आयोग जस्ता समुदायगत आयोगहरूको निर्माण गरी उत्पीडित, उपेक्षित एवं विभेदमा पारिएका समुदायको मानव अधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकासको लागि संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ। उक्त

प्रावधानलाई देशमा विद्यमान सबैखाले विभेद र असमानताहरूको अन्त्य गरी समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने प्रतिबद्धताको उपजको रूपमा लिन सकिन्छ। यद्यपि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बाहेकका अन्य आयोगहरूलाई व्यवस्थित र समृद्ध बनाउन अभूत बाँकी नै छ।

यसैगरी नेपालको संविधानले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुने, मृत्युदण्डको सजाय दिने गरी कानून नबनाइने^{१०} प्रत्याभूति गरेको छ। नागरिक स्वतन्त्रता^{११} र समानताको हकलाई^{१२} प्रत्याभूति गर्दै सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित नगरिने कुराको सुनिश्चितता गर्दै विशेषतः सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपांगता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भ, भाषा वा क्षेत्र वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव नगरिने र राज्यले नागरिकहरूका बीच, उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात जाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था भाषा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुराको आधारमा भेदभाव नगरिने, तर सामाजिक र सांस्कृतिक दृष्टिले पिछ्छडिएका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछ्छडा वर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तीकृत किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका जेष्ठ नागरिक, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, अपांगता भएका व्यक्ति गर्भावस्थाका व्यक्ति, असक्त वा असहाय, पिछ्छडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलगायतका नागरिक संरक्षण सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन।^{१३} भन्ने स्पष्ट संवैधानिक व्यवस्था गरी नागरिकको स्वतन्त्रता, समानता, सशक्तीकरण र विकासको लागि प्रतिबद्धता जनाएको पाइन्छ। जसले मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। समग्रमा भन्दा संविधानले विभिन्न ३१ वटा हकलाई मौलिक हकको रूपमा संहिताबद्ध गरी नागरिकको मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ। यसबाट राज्य नागरिकको मानव अधिकार संरक्षणमा उदार र सचेत छ भन्ने देखिन्छ।

मानव मर्यादा

नेपालको संविधान (२०७२) ले पहिलो पटक मानव मर्यादालाई मौलिक हकको रूपमा स्पष्ट उल्लेख गरेको पाइन्छ। नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ३ धारा १६ ले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूति गरेको छ। यसैगरी “मानव परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको अन्तरनिहित मर्यादा तथा अविभाज्य अधिकार विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिका लागि आधार हो भन्ने कुरा आत्मसात गर्दै^{१४} भन्ने यसको मुख्य अभिप्राय हो” भन्ने कुरालाई मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणपत्रको प्रस्तावनाको पहिलो हरफले नै उल्लेख गरेको पाइन्छ। यसबाट नै मानवीय मर्यादाको उच्च महत्त्वलाई दर्शाउँछ। यसैगरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICESER) १९६६ ले

१० The constitution of Nepal (2015) Article 16

११ The constitution of Nepal (2015) Article 17

१२ The constitution of Nepal (2015) Article 18

१३ The constitution of Nepal (2015) Article 18

१४ Universal Declaration of Human Rights Preamble

पनि मानवीय व्यक्तिका हिसाबले मानव मर्यादा प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरालाई स्वीकार गरेको छ । मानव मर्यादालाई 'अमूल्य' वा मूल्यको विपरीत भनेर पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ अर्थात् जसको मूल्य निर्धारण नै गर्न सकिन्न । मर्यादालाई (State of being worthy of honor or respect -Wikipedia) पनि भनिएको छ । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने मानव मर्यादा भन्नाले केवल मानव परिवारको सदस्य भएको नाताले प्राप्त हुने अमूल्य मान्, सम्मान र समानतालाई मानव मर्यादाको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । "मानव मर्यादा" मानव अधिकारको उपभोगको उच्चतम् विन्दु हो । जसले मानवलाई केवल प्राणीको रूपमा मात्र नभई सार्थक, "मानव व्यक्ति" को रूपमा चित्रित र स्थापित गर्दछ । जहाँ मान्छे मान्छे बीचमा जात, जाति वर्ण, भाषा, धर्म, राजनीतिक विचार, राष्ट्र उत्पत्ति वंश, जन्म वा यस्तै अन्य प्रकृतिले विभेद, बहिष्करण वा सिमान्तीकृत गरिन्छ भने यस्तो देश, क्षेत्र र समाजमा मानव मर्यादाको आवश्यकता र महत्त्व अभूट टड्कारो हुन्छ ।

नेपाली समाज मूलतः श्रम विभाजनलाई जातीय विभाजनको स्वरूप प्रदान गरी आफ्ना नागरिकलाई जातीय भेदभाव र छुवाछुत जस्तो निष्कृष्ट प्रचलनबाट प्रताडित गर्ने मुलुक हो । नेपालमा विद्यमान सबै प्रकारका विभेदहरू मध्ये जातका आधारमा हुने विभेद र छुवाछुत सबैभन्दा निकृष्ट र अमानवीय प्रकृतिको छ । राज्यले कानून बनाएर नै आफ्ना नागरिकलाई कथित छुत र अछुत लगायत अन्य विभिन्न स्वरूप र प्रकृतिबाट विभेद गर्ने अवस्था चलायो, जसले समाजलाई विखण्डित र विकृत मात्र बनाएन एउटा वर्ग र समुदायलाई जातीयताकै आधारमा समाजको सबभन्दा तल्लो तहमा राख्ने र सत्ता, सम्पत्ति र अवसरहरूमा वञ्चित गरी शोषण गरियो । परिणामतः आजको एक्काइसौं शताब्दीमा पनि दोस्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा बाँच्न बाध्य छन् भने चरम गरीबी, अशिक्षा, भोकमरी र शोषणमा बाँच्न बाध्य छन् । नेपालको संविधानको प्रस्तावनाले नै वर्गीय, जातीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक विभेद र सबै प्रकारको जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प लिएको छ ।^{१५} यसबाट के आशा गर्न सकिन्छ भने नेपालमा सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त्यको लागि राज्य प्रतिबद्ध छ । जातीय भेदभावको अलवा, लैङ्गिक, भाषिक, धार्मिक, सामाजिक, साँस्कृतिक आदि कुराबाट पनि भेदभाव र असमान हुने मुलुक भएको नाताले उल्लिखित भेदभाव लगायत सबै प्रकारका विभेदको अन्त्य गरी समानतामा आधारित समतामूलक समाज निर्माण गर्न समान्य सबै संवैधानिक, कानूनी र नीतिगत कार्यक्रम गर्न प्रयासहरू थालिएको छ र सम्भाव्य सबै उपायहरू लगाइने छ । तर, व्यवहारहरूले सिद्ध गर्न आवश्यक छ । हालसम्मका राज्यका संरचनालाई हेर्दा समावेशी बनाउन प्रयास थालनी भएको भए पनि नेपालको संविधान, राजनीतिक दल र राज्यको प्रतिबद्धता अनुरूप समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा समावेशी एवं लोकतान्त्रिक राज्य निर्माणका लागि अभूट धेरै काम गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

व्यक्तिको मानव मर्यादाको सुनिश्चितताको वातावरण सिर्जना गर्ने दायित्व पनि राज्यको नै हो । जब राष्ट्रले राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सारभूत समानता, सम्मान र सामाजिक न्यायको लागि

प्रतिबद्धताका लागि मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र सम्बद्ध अन्य अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अभिसन्धि र प्रोटोकल आदिप्रति आफ्नो प्रतिबद्धता जनाउँछ र ती दस्तावेजहरूलाई अनुमोदनसमेत गर्दछ भने त्यस्तो राष्ट्रमा नागरिकहरूलाई केवल जातजाति, जन्म, वंश, पेशा, धर्म आदिका आधारमा विभेद गरिनु दुर्भाग्यपूर्ण मात्र होइन, अशोभनीय, निन्दनीय र दण्डनीय पनि हुन्छ। त्यस्ता कार्यलाई रोक्न राज्यले संवैधानिक, कानूनी, नीतिगत, संरचनागत र समग्रमा भन्दा व्यावहारिक रूपमा नै अन्त्यको तत्परता देखाउन सक्नु पर्दछ। केवल कोरा कानून निर्माण गरेर मात्र व्यावहारिक समानताको परिकल्पना गर्नु पनि समस्याबाट भाग्नु नै हो। तसर्थ, मानव मर्यादा कुनै अमुक राष्ट्रको वा निश्चित समुदायको, भूगोलको, क्षेत्रको वा समूहको नाताले प्राप्त हुने वा नहुने, बढी प्राप्त हुने वा कम प्राप्त हुने, पहिले प्राप्त हुने वा पछि प्राप्त हुने, कसैले दिने वा लिने, चाहेमा प्राप्त हुने वा नहुने विषय नभएको तर आफ्ना नागरिकहरूको मानव मर्यादाको समान रूपमा सुनिश्चितताका लागि राज्यले आवश्यक सम्पूर्ण उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ।

जहाँसम्म नेपालका दलित समुदायको सन्दर्भ छ, उनीहरू हजारौं वर्षदेखि आफ्नो मान, सम्मान र मानवीय मर्यादा गुमाउँदै आएका छन्। मूलतः जातीय भेदभाव र छुवाछुतका कारण आफ्नो आत्मसम्मान गुमाएका मात्र होइन, अन्य वर्ग र समुदाय सरह राजनीतिक सहभागिता जनाउन, आर्थिक उपार्जनका क्रियाकलाप सञ्चालनका पेशा व्यावसायहरू सञ्चालन गर्न, आफ्नो आस्थाअनुरूपको धार्मिक कार्य गर्न, मठ, मन्दिरमा प्रवेश गर्न, आफूले रोजेको व्यक्तिसँग विवाह गर्न वा सार्वजनिक स्थलमा प्रवेश गर्न लगायतबाट बञ्चित र बहिष्करणको सिकार हुन परेका अनगिन्ती उदाहरणहरू छन्। राज्यको कानून र तिनको कार्यान्वयन प्रभावकारी बन्न सकेको छैन। परिणामतः धेरै नेपाली दलित समुदायका व्यक्तिहरूले जातीयताका आधारमा आफ्नो ज्यान समेत गुमाउन परेको छ।^{१६} यसको पछिल्लो उदाहरणको रूपमा राजधानीको नजिकको काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको अजित मिजारले गैरदलित महिलासँग अन्तरजातीय विवाह गरेकै कारणले मृत्यु भएको भन्ने र सोही जिल्लाकी लक्ष्मी परियारलाई दलित समुदायकी गरीब महिला भएको नाताले बोक्सीको आरोपमा स्थानीय शिक्षकले कुटपीट गरी हत्या गरेको भन्ने आरोपलाई लिएर सम्बन्धित अदातलमा मुद्दा नै चल्दैछ।^{१७}

नेपाली समाजमा आजको एक्काईसौं शताब्दीको आधुनिक एवं वैज्ञानिक समाजमा पनि जातीय भेदभाव र छुवाछुत चरम रूपमा विद्यमान रहनु दुर्भाग्यपूर्ण हो। जातीय भेदभाव र छुवाछुतलाई अन्त्य गर्न राष्ट्रले संवैधानिक, कानूनी र संरचनागत रूपमा प्रयासहरूको थालनी गरेको पाइन्छ, तर ती प्रयासहरू अपर्याप्त छन्। नेपालको संविधानको प्रस्तावनाले नै सबै प्रकारका जातीय भेदभाव र छुवाछुतको अन्त्य गरी समतामूलक समाजको निर्माणमा प्रतिबद्धता जनाएको धारा २४ मा छुवाछुत र जातीय भेदभाव विरुद्धको हक र धारा ४० मा दलितहरूको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ, भने धारा २५८ ले संवैधानिक राष्ट्रिय दलित आयोगको स्थापना गरी आयोगको व्यवस्था गरी दलित समुदायको मौलिक हक, मानव अधिकार एवं सामाजिक न्यायलाई संरक्षण, प्रवर्द्धन र सुनिश्चित गर्ने प्रयत्न गरेको

^{१६} <https://jagaranmediacenter.wordpress.com/2016/08/22/>

^{१७} dalitonline.com

छ । यसैगरी जातीय भेदभाव तजा छुवाछुत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ जारी गरी दलित समुदाय माथिको जातीय विभेद छुवाछुत र यसको दुष्चक्रले पारेको प्रभावलाई नियन्त्रण र निर्मूल पार्ने कानूनी प्रयास थालिएका छन् जसलाई नेपालि दलित समुदायको मानव मर्यादालाई पुनर्स्थापित गर्न थालिएको कदमको रूपमा पनि लिन सकिन्छ ।

सामाजिक न्याय :

सामाजिक न्याय “व्यक्ति र समाजबीचको स्वच्छ र न्यायिक सम्बन्ध हो” । सामाजिक न्याय भन्नाले विविधताको मूल्य मान्यता अनुरूप अन्यायलाई चुनौती दिँदै न्यायपूर्ण समाजको प्रवर्द्धन गर्नु हो । समाजमा पछाडि पारिएको समुदायका व्यक्तिहरूको स्वतन्त्रता, अधिकार र अवसरहरूमा समान पहुँचको प्रवर्द्धनको सुनिश्चितता गर्नु सामाजिक न्याय हो (John Rawal) । सामाजिक न्यायलाई "Fair share of the benefit to the least advantaged members of the society" अर्थात् फाइदाहरूको समान विवरण पनि भनिन्छ । उल्लिखित परिभाषाहरूबाट के बुझ्न सकिन्छ भने राज्य र समाजका प्रत्येक वर्ग, तह, तप्का, क्षेत्र र समुदायका मानिसहरू जो भेदभाव, उत्पीडित उपेक्षित र बञ्चितमा पारिएर अति सिमान्तकृत बनाइएका छन् त्यस्ता नागरिकलाई राज्यको सत्ता, साधन, स्रोत र अवसरमा समन्यायिक वितरण गर्ने पद्धति, प्रक्रिया र व्यवस्थालाई सामाजिक न्यायको रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

सामाजिक न्याय मूलतः दुई प्रकारका हुन्छन् (१) वितरणमुखी न्याय (Distributive Justice) (२) सुधार मुखी न्याय (Corrivative Justice)^{१८} । जब देशमा विद्यमान राजनीतिक शासन व्यवस्था कानूनी अवस्था र सामाजिक संरचनाको कारण नागरिक नागरिकहरूको बीचमा जातजाति, भाषा, धर्म, वर्ण, लिङ्ग राजनीतिक आस्था, भूगोल पेशा, वंश, शारीरिक अवस्था वा यस्तै अन्य आधारमा विभेद र असमानता कायम रहन्छ र उक्त अवस्थाले आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक असमानता सिर्जना गरी समाज र राज्यलाई द्वन्द्व, हिंसा र संक्रमणतर्फ धकेल्छ तब त्यस्ता गम्भीर दुर्घटना र दुष्चक्रबाट देश र समाजलाई मुक्त गरी भातृत्व एकता, सामाजिक सद्भाव, शान्ति, न्याय र समानता कायम गर्न सामाजिक न्यायको आवश्यकता पर्दछ । नेपाल पनि विविधताले युक्त देश हो । राज्य सञ्चालकहरूको अदूरदर्शिता र अकर्मण्यताका कारण देश हिंसात्मक द्वन्द्वमा मात्र फसेन चरम गरीबीको दुष्चक्रमा फस्यो । हत्या, हिंसा, बलात्कार, भ्रष्टाचार, गरीबी, विभेद र दण्डहीनता बढ्दै गए भने देशलाई शान्तिको मार्गमा फर्कन वर्षौं लाग्यो । हजारौं व्यक्तिहरूले अनाहकमा विस्थापित हुनु र अंगभंग हुनुपयो भने हजारौंले आफ्नो ज्यान गुमाउनु पयो । सोही असमानतालाई सुधार्न अर्थात् गल्तीहरूको सुधारका लागि नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २१ मा सामाजिक न्यायको लागि छुट्टै धाराको व्यवस्था गरिएको थियो भने नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ४२ मा सामाजिक न्यायसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । धारा ४२ (१) ले सामाजिक रूपले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु, अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सीमान्तकृत, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, युवा, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न

१८ <http://www.cesj.org/learn/definitions/defining-economic-justice-and-social-justice/>

खस आर्यलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी उपधारा (२) ले आर्थिक रूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षाको विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । उल्लिखित व्यवस्थाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने राज्य, राज्यका निकाय र संरचनाहरूलाई समावेशी बनाउने र सबै तह र तप्काका नागरिक त्यसमा पनि विशेष गरी गरीब विपन्न र बञ्चिती र विभेदमा परेका नागरिकहरूको समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागिताको सुनिश्चितता गरेको छ । अझ त्यस्ता वर्ग तथा समुदायको संरक्षण र सशक्तीकरण गरी आधारभूत आवश्यकता र सामाजिक सेवा र लाभलाई विशेष प्राथमिकता दिने र सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने संवैधानिक सुनिश्चितता गरिएको छ । यसबाट पनि स्पष्ट हुन्छ कि सामाजिक न्यायलाई नेपालको संविधानले पनि वितरणमुखी न्याय (Distributive Justice) र सुधारमुखी न्याय (Corrivative Justice) को रूपमा नै आत्मसात् गरेको देखिन्छ ।

नेपालको संहितावद्ध लिखित कानूनको अग्रणी १९९० सालको मुलुकी ऐन विगतका धार्मिक तथा सामाजिक प्रथा परम्परा र प्रचलन वा राजा महाराजाहरूबाट जारी गरिएका सामाजिक व्यवहार सुधार व्यवस्था वा न्याय शास्त्रहरू यी हरेक विधि पद्धति र प्रक्रियाबाट नेपाली नागरिक र समाजलाई जातीय आधारमा विभाजन र विखण्डन गर्‍यो जसले समाजमा जातीय, आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक, राजनीतिक, धार्मिक, शैक्षिक लगायत जीवनका हरेक प्रणाली र पद्धतिमा असमानता, भेदभाव, विसंगति र विकृतिहरू निर्माण गर्‍यो । एकै धर्म संस्कृति, राजनीतिक विचार, आस्था र समाजको मान्छेमा पनि जातीय असहिष्णुता, तित्तता र बेमेलको अवस्था सिर्जना मात्र गरेन बरु आर्थिक एवं सामाजिक असमानताका दायरालाई बढाउँदै लग्यो परिणामतः देशका कुनै जात र समुदायका नागरिक भन भन सम्पन्न र शक्तिशाली हुँदै गए भने दलित लगायतका पछाडि पारिएका समुदाय भन् भन् गरीब र निरीह हुँदै गए । जातीय विभेद तथा छुवाछुतको विद्यमान अवस्थाको कारण समाजका दलित समुदायका सदस्यहरूको आर्थिक स्थिति जर्जर बन्न पुगेको छ । सामाजिक गरिमा र प्रतिष्ठालाई न्यून बनाइएको छ र अन्य गैरदलित सरह मानव अधिकारको पूर्ण उपयोगबाट वञ्चितीमा पारिएको छ ।

सामान्यतया: दलित समुदायसँग सामाजिक संरचनालाई दिन तथा न्यायमा पहुँच प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने राजनीतिक प्रभाव तथा प्रतिनिधित्व वा सामर्थ्य देखिँदैन । संविधानसभामा दलितहरूको प्रतिनिधित्वको प्रश्नमा प्रगति भए पनि राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्रशासन, निर्णय गर्ने निकायहरूमा तथा प्रहरी र न्यायपालिका जस्ता राज्यका निकायमा दलितहरूको प्रतिनिधित्व न्यून छ । विभेद र असमानताका कारण दलित समुदायहरू प्रायः राजनीतिक रूपमा एक्लिएका छन् र स्थानीय शक्ति संरचनामा कमजोर अवस्थामा छन् । जातीय प्रथाले सिर्जना गरेको यस्तो असमान शक्ति संरचनाका कारण दलित समुदाय डर, त्रास, धम्की र हिंसा जस्तो जोखिममा छन् । विविध हिंसाको डरले दलित समुदायलाई फौजदारी कानूनअन्तर्गत न्याय खोज्ने प्रयास गर्न अझ त्रस्त बनाउने गरेको छ । परिणमस्वरूप जातीय आधारमा मुद्दाहरूलाई फौजदारी प्रक्रियाको अनुशरण

गरेर भन्दा गाउँस्तरमा वार्तामार्फत सामाधान गर्ने ठूलो दबाव दलित समुदायमाथि पर्दछ ।^{१९}

उल्लिखित यावत असमानतालाई निराकरण गर्न र सामाजिक न्यायको सिद्धान्तानुरूप राजनीतिक सहभागिता समानुपातिक समावेशीको सिद्धान्तलाई अपनाएको छ । निर्वाचन प्रणालीमा सुधार गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने र समानुपातिक प्रतिनिधित्व गरी दुई प्रकारको प्रणाली अर्थात मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अपनाएको छ । संविधानको धारा ८४ दलित समुदायको नागरिक अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि संविधानले नै धारा २४ मा छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हक र जातीय भेदभाव तथा कसूर र सजायको व्यवस्था गरेको छ भने धारा ४० मा दलितहरूको हकको व्यवस्था गरी आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक हकको व्यवस्था गरी हिजो गरिएका गल्ली कमजोरी, अन्याय र अत्याचारको सुधार गर्ने दोषीलाई कारवाही गर्ने र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी, निजामती सेवालगायतका राष्ट्रसेवाको क्षेत्रमा पनि करीब चार प्रतिशत भए पनि आरक्षणको व्यवस्था, विद्यालय तथा क्याम्पसमा पढ्ने विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्ग, एकल महिला र नवजात शिशुलाई भत्ताको व्यवस्था गरेको छ । यसले सुधारात्मक र वितरणात्मक गरी सामाजिक न्यायका दुवै अवयवहरूलाई अवलम्बन गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । तर, यी दुवै व्यवस्था न्याय, समानता र समतामा आधारित छन् वा छैनन् भन्ने महत्वपूर्ण पक्ष हो । नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको र ऐतिहासिक काल खण्डदेखि नेपाली दलित समुदायमाथि थोपरिएको अन्याय, अत्याचार र जातीय विभेद र उक्त विभेदले सिर्जना गरेको कारुणिक एवं अन्यायपूर्ण अवस्थाबाट उन्मुक्ति दिन र क्षतिपूर्तिको समेत व्यवस्था गर्न हाल प्रचलनमा रहेको नीति, योजना र कार्यक्रमहरू अपूर्ण, अपर्याप्त र अवैज्ञानिक देखिन्छन् ।

नेपालका दलित समुदायको आर्थिक, सामाजिक अवस्था

नेपालको आर्थिक सामाजिक अवस्थामा समूहगत रूपमा ठूलो असमानता रहेको पाइन्छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, नेपाल लिभिङ्ग स्ट्याण्डर सर्वेक्षण २०१०-०११ अनुसार नेपालका दलित समुदायको गरीबी ४२ प्रतिशत छ जहाँ ब्राह्मण क्षेत्रीको ११.८७ प्रतिशत, नेवारको १०.५ प्रतिशत र राष्ट्रिय औसत २५.२ प्रतिशत रहेको छ । यसैगरी ४१.४ प्रतिशत तराई दलित, ३६.७ प्रतिशत पहाडे दलित र १३.६ प्रतिशत राष्ट्रिय रूपमा भूमिहीन छन् । यसैगरी ५१.७ प्रतिशत मधेशी दलित घर परिवार र १६.२ प्रतिशत पहाडे दलित घरपरिवार अनौपचारिक श्रमिकको रूपमा कार्यरत् छन् । स्वास्थ्यको हिसाबले हेर्दा ६६.१ प्रतिशत मधेशी दलित र ६०.३ प्रतिशत पहाडे दलितले आफ्नो घरायसी आमदानीबाट स्वास्थ्यको खर्च व्यहोर्न सक्दैनन् । २०६८ सालको तथ्याङ्कअनुसार १५ वर्षभन्दा माथिको साक्षरता दर हेर्दा मधेशी दलितको २२.८ प्रतिशत, पहाडे दलितको ५१.८ प्रतिशत, मुस्लिमको ३५.४ प्रतिशत, पहाडे ब्राह्मणको ७७.६ प्रतिशत, नेवारको ७६.९ प्रतिशत र राष्ट्रिय औसत ५९.९ प्रतिशत रहेको छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र, केन्द्रीय विभागले गरेको नेपाल सामाजिक सर्वेक्षण अनुसार अझै पनि दुई प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्याले सार्वजनिक सेवाका क्षेत्रहरू जस्तै : बजार, पानीका स्रोतहरू, विद्यालय, सार्वजनिक मिटिङ हलहरू आदिमा प्रवेशमा रोक लगाइएको पाइएको

१९ छुवाछुत तथा जातीय विभेद अपराधविरुद्ध उपचार-जुरी नेपाल, ललितपुर ।

छ। तर, उक्त प्रतिवेदनअनुसार ६०.७ प्रतिशत पहाडे दलित र ११.७ प्रतिशत मधेशी दलितले धार्मिक स्थानहरू जस्तै: मन्दिर, चर्च, मस्जिद र निजी घरहरूमा प्रवेशमा रोक लगाएको अनुभव भोगेका छन्। यसैगरी ९.८ प्रतिशत परिवारहरूले मौखिक तथा मनोवैज्ञानिक दुर्व्यवहारको सिकार हुनु परेको अनुभव गरेका छन् भने ४६.१ मधेशी दलित र ३६.३ पहाडे दलितले बोली र शारीरिक दुर्व्यवहारको सिकार हुनु परेको अनुभव गरेका छन्। यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने आजको आधुनिक तथा वैज्ञानिक युगमा पनि नेपाली दलित समुदायले जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको व्यवहारको सिकार हुनु परिरहेको छ।

जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत र यसले सिर्जना गरेको समग्र असमानता र विभेदलाई निर्मूल गरी उक्त समुदायको मानव अधिकार, मानवीय मर्यादा, सामाजिक न्याय र समानताको सुनिश्चितताको लागि र नेपालको संविधान (२०७२) ले निम्न प्रकारको विशेष व्यवस्था गरेको छ :-

छुवाछुत तथा भेदभावविरुद्धको हक^{२०}

- (१) कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछुत वा भेदभाव गरिने छैन।
- (२) कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई खरीद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइने वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण वा प्रदान गरिने छैन।
- (३) उत्पत्ति, जात, जाति वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा निच दर्शाउने, जात, जाति वा छुवाछुतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठान्ने वा छुवाछुत तथा जातीय उच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्न वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन।
- (४) जातीय आधारमा छुवाछुत गरी वा नगरी कार्यस्थलमा कुनै प्रकारको भेदभाव गर्न पाइने छैन।
- (५) यस धाराको प्रतिकूल हुने गरी भएका सबै प्रकारका छुवाछुत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ।

दलितको हक^{२१} :

- (१) राज्यका सबै निकायमा दलितलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ। सार्वजनिक सेवालगायतका रोजगारीका अन्य क्षेत्रमा दलित समुदायको सशक्तीकरण, प्रतिनिधित्व र सहभागिताका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछ।

२० नेपालको संविधानको धारा २४।

२१ नेपालको संविधानको धारा ४०।

- (२) दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्म कानूनबमोजिम छात्रवृत्ति सहित निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिने छ । प्राविधिक र व्यावसायिक उच्च शिक्षामा दलितका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गरिने छ ।
- (३) दलित समुदायलाई स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गरिने छ ।
- (४) दलित समुदायलाई आफ्नो परम्परागत पेशा, ज्ञान, सीप र प्रविधिको प्रयोग, संरक्षण र विकास गर्ने हक हुनेछ । राज्यले दलित समुदायका परम्परागत पेशासँग सम्बन्धित आधुनिक व्यवसायमा उनीहरूलाई प्राथमिकता दिई त्यसका लागि आवश्यक पर्ने सीप र स्रोत उपलब्ध गराउने छ ।
- (५) राज्यले भूमिहीन दलितलाई कानूनबमोजिम एक पटक जमीन उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
- (६) राज्यले आवासविहीन दलितलाई कानूनबमोजिम बसोवासको व्यवस्था गर्नेछ ।
- (७) दलित समुदायलाई यस धाराद्वारा प्रदत्त सुविधा दलित महिला, पुरुष र सबै समुदायमा रहेका दलितले समानुपातिक रूपमा प्राप्त गर्ने गरी न्यायोचित वितरण गर्नु पर्नेछ ।

६. निष्कर्ष तथा सुझावहरू :

उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्थाहरूले ऐतिहासिक काल खण्डदेखि उत्पीडन, विभेद र बहिष्करणमा पारिएका नेपाली दलित समुदायमाथि गरिएको शोषण, दमन र अत्याचारलाई सुधार र न्याय गर्न तथा दलित समुदायको मौलिक हक एवं मानव अधिकारको सुनिश्चितताका लागि र हिजो गुमेको मानव मर्यादा र सम्मानलाई भविष्यमा पुनर्स्थापित गर्न मद्दत पुग्ने आशा गर्न सकिन्छ ।

“विश्वभरमा रहेका करीव २६ करोडभन्दा बढी मानिसलाई छुवाछुतले प्रभावित पारेको छ । यस प्रकारको विभेद विशेष गरेर शुद्धता र अशुद्धतामा आधारित संस्कारमा आधारित रहेको र विभिन्न समाज र संस्कृतिमा जरा गाडेर रहेको छ । यो समस्या न कुनै एक भूगोलमा वा कुनै एक धर्म र आस्थामा मात्र सीमित भएर रहेको छ । यो विश्वव्यापी रूपमा छ ।”^{२१} नेपालमा रहेका १३.३ प्रतिशत अर्थात् ३५ लाखभन्दा बढी (तर अर्को अध्ययनले २१.३ रहेको देखाएको छ^{२२}) दलित समुदाय आज पनि जातीय भेदभाव, छुवाछुत र यसले सिर्जना गरेको उत्पीडनबाट प्रताडित छन् । नेपाली दलित समुदायका आधारभूत मानव अधिकार, मौलिक हक, मानव मर्यादा र सामाजिक न्यायको सुनिश्चितताको लागि राज्यले मानव अधिकारको लागि राज्यले मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५ लगायत अन्तर्राष्ट्रिय घोषणा, महासन्धि, प्रतिज्ञापत्र लगायत अन्तर्राष्ट्रिय कानून र देशको संविधान, ऐन, कानून, नीति, नियमहरूको सार्थक, सकारात्मक र प्रभावकारी कार्यन्वयनबाट मात्र विद्यमान जातीय भेदभाव र छुवाछुतको अन्त्य गरी समानतामा आधारित समतामूलक समाजको निर्माण गर्न सम्भव देखिन्छ ।

२१ जातीयताका पर्खालहरू च्यातौं, नाभिनेदम (नाभि) पिल्ले- संयुक्त राष्ट्र संघ, मानव अधिकारसम्बन्धी पूर्व उच्चायुक्त ।

२२ सामाजिक, आर्थिक तथा जनसांख्यिक सर्वेक्षण २००५, नेपाल राष्ट्रिय दलित समाज कल्याण संघ, केन्द्रीय कार्यालय, बखुण्डोल ललितपुर ।

सुभावहरू :

- जातीय भेदभाव र छुवाछुत र यसले उत्पन्न गरेको आर्थिक, सामाजिक एवं राजनीतिक जीवनमा पारेको प्रभाव एवं सबै प्रकारका विभेद, असमानता र अन्यायलाई उन्मूलन गर्ने हो भने नीतिगत, संरचनागत र कार्यक्रमगत रूपमा नै समुचित कदमहरू चालिनु पर्दछ भने उपलब्ध कानून, नीति र कार्यक्रमको अधिकतम प्रयोग र उपयोग गरिनु पर्दछ ।
- राष्ट्रिय दलित आयोग जस्ता संरचनालाई समय सापेक्षित रूपमा जिम्मेवार, जवाफदेही र प्रभावकारी बनाइनु पर्दछ । जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत जटिल समस्या भएको हुँदा यसको समूल अन्त्य प्राथमिक शर्त भएता पनि केवल जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको अन्त्यले मात्र नेपाली दलित समुदायको उत्थान, विकास र सामाजिक न्यायको प्रत्याभूत गर्न सम्भव नभएको हुँदा उनीहरूको राजनीति लगायत राज्यको सम्पूर्ण निकायमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व, आर्थिक सशक्तीकरण, शैक्षिक एवं सामाजिक विकासमा उत्तिकै ध्यान दिनु पर्दछ ।
- सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र १९६६, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावविरुद्धको महासन्धि १९७९ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र, महासन्धि, प्रतिज्ञापत्रहरूको पूर्ण पालना र प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ ।
- सम्बन्धित सरोकारवाला र आमनागरिकलाई जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसूर र सजाय) ऐन २०६८ को बारेमा जानकारी गराउन र समाजमा ल्याउने सकारात्मक प्रभावलाई आम जनसमुदायमा व्यापक प्रचार प्रसार गर्न दलित, गैरदलित र अन्य सरोकारवाला समुदायबीच सहकार्य गरी छलफल र अन्तर्क्रिया र राष्ट्रिय अभियानहरू संचालन गर्नु पर्दछ । ऐनको बारेमा स्थानीय स्तरका समुदायलाई जानकारी गराउन अगुवा कार्यकर्ता तथा सामाजिक अभियन्तालाई प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम दिनु पर्दछ । दलित समुदायका संघ संस्था एवं संगठन र सरकारी संस्थाबीचमा आपसी सहकार्यको प्रवर्द्धन गर्नु पर्दछ ।
- जातीय भेदभाव र छुवाछुत अन्त्यका लागि एक्सन ग्रुप गठन र परिचालन गर्नु पर्दछ ।
- प्रहरी एवं न्यायिक निकाय र सम्बद्ध अधिकारीहरूमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत अपराध सम्बन्धमा संवेदनशीलताको कमी, एवं अनुसन्धान र अभियोजनमा प्रभावकारिताको अभाव साथै जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको अपराधलाई सामाजिक, सांस्कृतिक घटनाको रूपमा हेर्ने प्रवृत्ति भएको हुँदा सामाजिक अपराधको रूपमा स्वीकार गरी दण्डको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- समाजका कथित गैरदलित समुदायका मानिसहरूले जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको समस्यालाई दलितको मात्र समस्याको रूपमा बुझ्ने एकाङ्की सोचाई र धारणा अझ पनि जबरजस्त रूपमा रहेको हुँदा उक्त धारणामा परिवर्तन ल्याई उक्त समस्यालाई राष्ट्रिय

समस्या एवं आमसमुदायको समस्याको रूपमा स्थापित गर्नु पर्दछ ।

- जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत अपराधलाई औपचारिक न्यायिक प्रक्रियामा लैजानुको सट्टा दवावमूलक रूपमा न्यायालय भन्दा बाहिर नै मेलमिलाप गर्न दवाव दिने परिपाटी कायम रहेको हुँदा यस्ता गतिविधिले सामाजिक मुठभेड, झडप र द्वन्द्वमा उत्रने एवं जाहेरी दरखास्त दिनबाट रोक्ने प्रवृत्ति बाधक भएको हुँदा त्यस्ता गतिविधिलाई निरुत्साहित गर्नु पर्दछ ।
- जातीय भेदभाव र छुवाछुत अन्त्य र मानव अधिकार रक्षाका लागि क्रियाशील राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, संयुक्त राष्ट्र संघ, मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय र अन्य मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील संघ संगठनले आपसी समन्वय र सहकार्य गर्ने र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोगलाई दवाव दिई जवाफदेही र जिम्मेवारी बनाउनु पर्दछ ।
- प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा २०६९ जेठ २१ गते गठित जातीय भेदभाव र छुवाछुत अन्त्य तथा दलितहरूको अधिकार प्रवर्द्धन संयन्त्र २०६८, सल्लाहकार समिति, मुख्य सचिवको संयोजकत्वमा गठित जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको अन्त्यसम्बन्धी केन्द्रीय निर्देशक समिति, प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा गठित जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको अन्त्यसम्बन्धी जिल्ला समन्वय समिति र जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतसम्बन्धी स्थानीय निगरानी केन्द्रहरूलाई प्रभावकारी बनाइनु पर्दछ ।
- जातीय भेदभाव र छुवाछुतका पीडितको संरक्षण र न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न नेपाल बार एसोसिएशन, नेपाल पत्रकार महासंघ, दलित अधिकारवादी संघ संस्था, मानव अधिकारवादी संघ संस्था आदि संलग्न सुरक्षण सञ्जाल (Safety Net) को व्यवस्था गर्ने । पीडितलाई कानूनी एवं न्यायिक प्रक्रियामा कानूनी परामर्श र सहायता केन्द्रको स्थापना गर्नु पर्दछ ।
- जातीय भेदभाव र छुवाछुतका पीडितको संरक्षण र न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न प्रत्येक जिल्ला र केन्द्रमा कानूनी सहायता कोषको स्थापना गरी प्रत्येक अदालतमा वैतनिक कानून व्यवसायीको अनिवार्य व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको मुद्दा सरकारवादी मुद्दा भएको तर कतिपय अवस्थामा प्रहरी प्रशासन र सरकारी वकीलको असहयोगको कारणले कारवाही अगाडि बढ्न सकिरहेको छैन यसलाई निरुत्साहित गर्नु पर्दछ ।
- ऐनमा भनिए जस्तो राष्ट्रिय दलित आयोग र स्थानीय तहले जातीय भेदभावका घटनाहरू दर्ता गर्न र स्थानीय प्रहरी समक्ष लेखी पठाउने प्रक्रिया प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ ।

Laws, Practices and Growing Challenges of Domestic Violence in Nepal

- Salina Kafle

Abstract

The domestic violence is prevalent in the country despite its commitment to “achieve gender equality and empower all women and girls” under Sustainable Development Goal (SDG) by 2030. Various national policies and guidelines have been drafted to incorporate gender equality in the country. However, lack of awareness, lacuna in laws, patriarchal set up, inadequate infrastructure and resources, ill/no coordination among various institutions and non compliance of the decisions of the courts are still hindering women’s rights.

This article is a part of the study on violence against women (VAW) conducted by the researchers and facilitated by concerted efforts of National Human Rights Commission (NHRC). Its content has been benefited greatly from the review and consultation program arranged by the Commission. The types and forms of violence experienced by Nepalese girls and women which are significant in present context are chosen in the study. The violence in the study is organized roughly by the life stage in which they occur in a girl/woman’s life, namely in the order of: child marriage, domestic violence, women migrant workers and witchcraft. The earlier edition, volume 4 of Journal on Human Rights ‘*Sambahak*’ covered the first article of the study entitled ‘The Laws, Practice and Growing Challenges of Child Marriages in Nepal’. This is the second part of the study.

During the study, at the preliminary level, the information was gathered and analyzed on the basis of literature review. The study documents statistics, rights violated due to the violence, international standards and national provisions, significant problems in laws, Supreme Court jurisprudences, and contemporary challenges. In the second level, the study presents the field situation of Banke, Bardiya, Morang and Rupandehi districts and aims to document its practices and challenges on violence against women to maintain a balance between the academic rigor and field reality. For this, the study has focused on 3Ps namely, Prevention, Protection and Prosecution.

The study includes of mixed method of quantitative and qualitative tools. The quantitative data is extracted from statistics of the institutions working in the field of violence against women. The primary qualitative data collection tool use was the Key Informant Interviews (KIIs) with semi structured interview. The analysis of the study is based on two prongs. First, the analysis is based on

literature that includes of journal articles, organizational studies and an array of newspaper articles or other documents. Secondly, it includes analysis the field study of the districts studied. The field study is presented under the analysis on preventive, protective and prosecution spheres related to VAW.

The concept of VAW covers a wide spectrum of issues and involves range of different groups in society. For the purpose of the study, the focus of VAW issues was limited to child marriage, domestic violence, witchcraft and women migrant workers. The violence against women are interconnected and interwoven in many aspects. Thereby the violence based on dowry, sexual exploitation is dealt on four main issues covered in the study. Likewise, while analyzing the situation of the field, the scope of analyses was limited to studying the four districts only.

Introduction

Domestic violence is largely gender-based and occurs between intimate or family members;¹ however such violation can take place beyond the walls of their house. It may be defined as an ‘action’ or an ‘absence of legitimate action’, committed against member of the family by the member of the same family, which gives rise to torture, pain, stress, suffering and discrimination.

A few decades ago, euphemisms such as ‘family matter’ or ‘domestic disturbance’ were coined to serve as smokescreens for conduct of assault. Thereby, domestic violence against women was not recognized as an issue of concern for the administration in both national and international level and the victims had to suffer in silence with little recognition of their suffering. As traditionally the home has been idealized as a place of safety and security, and as the relationship between members of the family being respectful and supportive, but the latest studies suggest that the family can be a cradle of violence.² Defining domestic violence as a social and legal problem, not merely a phenomenon of violent individuals or private relationships or the matter of “family squabbles” is one of the great achievements of today.

Domestic violence against women occur worldwide, the global estimates published by World Health Organization (WHO) indicate that about 1 in 3 (30%) women worldwide have experienced either physical and sexual partner violence or non-partner sexual violence in their life time.³ The most prominent cause of such violence can be attributed to traditional attitudes of women as being subordinate to men which perpetuates the widespread practice involving the most prominent form of protection or control over women and secondly, the act that constitutes as violence to women are accepted as form of custom and practices in the society legitimizing the violence. For instance, the practices such as female genital mutilation or dowry that are conducted as a form of custom with

1 United States Department of Justice, Office on Violence against Women. Available at: <https://www.justice.gov/ovw/domestic-violence> accessed on 22 February 2017.

2 Dorothy Q. Thomas and Michele E. Beasley. 1993. Domestic Violence As A Human Rights Issue. *Human Rights Quarterly*. 15(1). Available at: http://www2.warwick.ac.uk/study/csde/gsp/eportfolio/directory/pg/archive/asr_jac/researchthesis/762650.pdf, accessed on 22 February 2017.

3 ‘WHO. 2016. Violence against Women: Intimate Partner and Sexual Violence against Women’, World Health Organization fact sheet. Available at <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs239/en/> accessed on 22 February 2017.

Sambahak

the approval of family members.⁴ The practice of domination of men in the social structure⁵ and the violence suffered by women from their in-laws⁶ on economic matters have been considered as causes of violence by the Supreme Court of Nepal in various cases. In circumstances where the wife suffers from grave diseases and condition, law allows the husband to remarry with the consent of the wife. On such situation there remains huge probability of domestic violence to occur on the wife to obtain the consent for remarriage. Such means to obtain the consent needs to be stopped.⁷

In Nepal, domestic violence has only been highlighted in recent decades because such discussion was considered as taboo due to the practice of strict patriarchal society and limited freedom on women.⁸ The domestic violence is often manifested in the form of verbal harassment and emotional abuse which remain more pervasive than purely physical violence.

Statistics: Where Do We Stand?

- In 2016, INSEC, Nepal recorded 2201 cases of victims of domestic violence throughout the country. Where 598 cases were reported from eastern region, 654 in central region, 303 in western region, 295 mid-western region and 351 far-western region.¹ It also reported 51 cases of dowry in 2016.
- In 2014/15, 317 cases on domestic violence were filed in the National Women Commission.² Of them, 94 cases were related to physical violence, 87 cases related to mental violence, 114 cases related to economic violence and 22 cases related to sexual violence.
- Women and people from lower economic classes run a greater risk of suffering from sexual violence as do those from the Terai compared to the Kathmandu Valley. Women are more susceptible to being victims of sexual violence. The persons in the Kathmandu Valley (60%) and women (57% in the Terai and 40% in the Kathmandu Valley) reported having been a victim of sexual violence. 20% of women in the Kathmandu Valley reported having been frequently a victim of sexual violence.³
- In 2016, the INSEC reported 51 cases of economic domestic violation related dowry, where the majority of the victims belonged to the Terai districts followed by hill districts.⁴ The beating in the name of dowry is considered acceptable for the husbands.⁵

Rights Violated

The domestic violence continues to be a global epidemic against women that kills and torture them physically, psychologically, sexually and economically. These violence leads to the violation of several

4 UN Committee on The Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW). 1999. General recommendation no. 19: Violence against Women, 1992.

5 *Rukmanidevi Shah v. Nar Bahadur Acharya and others*, NKP 2069, Decision no. 8822, vol. 5.

6 *Sabina Damai and others v. Government of Nepal.*, NKP 2068, Decision no. 8557, Writ. 0703.

7 *Sapana Pradhan Malla and others on behalf of Pro-Public v. Ministry of law, Justice and Parliamentary Affairs and others*, NKP 2065, decision No.7997, vol 8. writ no. 064-WS-0011.

8 INSEC. 2013. *Violence against Women/Girls Assessing the Situation of Nepal in 2013*. Available at <http://www.insec-online.org/pics/1394188608.pdf>, accessed on 22 February 2017.

fundamental human rights and the following are the rights violated due to such form of violence.

(a) Right to life

The world health organization defines violence as the intention to use physical force or power, that either results in injury or death and it is reported that each year, more than million people lose their lives due to violence.⁹ The domestic violence in its different forms in most reported cases ultimately led to severe injuries or death either the dead is caused by the perpetrator or the victims themselves. The study conducted by UNICEF shows the close correlation between domestic violence and suicide.¹⁰ In Terai region the most common cause of domestic violence relates to practice of dowry. The 2016 INSEC report includes 51 dowry related cases of domestic violence in this region including 1 death in Rupandehi district.

(b) Right to be free from torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment

UN Special Rapporteur on Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment reports that women and children who are victims of domestic violence have to deal with the same or similar grave effects to their physical and mental health as victims of torture and ill-treatment in detention.¹¹ A study done in Banke district among 235 women and adolescent girls revealed that overwhelming majority of the women reported that they were often abused with verbal curse, followed by mental torture and harassments because they only gave birth to daughters.¹²

(c) Right related to highest attainable standard of physical and mental health

Various studies have linked the relation between domestic violence and women's health. Study at McCauley reports that women who have experienced physical or sexual abuse in childhood or adulthood experience ill health more frequently than other. Domestic violence, including sexual abuse such as marital rape and incest, are major causes of disability, and effectively destroy many years of a women's healthy reproductive life.

Gender-based violence has direct effect on women's ability to exercise autonomy in the use of reproductive health services, and limits women's abilities to protect themselves from sexually-transmitted and reproductive tract infections.¹³ Injury, however, is not the most common physical outcome of partner abuse. More common are "functional disorders"- a host of ailments that frequently

9 WHO. 2002. *World Report on Violence and Health*. Geneva: WHO.

10 UNICEF. 2000. Domestic violence against women. *Innocenti Digest* 1:4.

11 'Report of the Special Rapporteur on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment', Human Rights Council Thirteenth session, Feb. 05. 2010, A/HRC/13/39/Add.5, p.53.

12 Krishna Pandey and Gyanendra Shrestha, 'Assessing Current Situation of Domestic Violence against Women: A Study in Hasandaha, Morang', *Himalayan Journal*. Available at www.nepjol.info/index.php/HJSA/article/download/10689/8667, accessed on 2 January 2017.

13 Sarojini Sharma. 2007. *Domestic Violence In Nepali Society: Root Cause and Consequences*. Social Inclusion Research Fund. Available at http://www.socialinclusion.org.np/new/files/Sarojini%20SharmaDomestic%20Violence%20in%20Nepali%20Society_1336452448c2pZ.pdf accessed on 23 February 2017.

have no identifiable medical cause, such as irritable bowel syndrome, fibromyalgia, gastrointestinal disorders, and various chronic pain syndromes. Studies consistently link such disorders with history of physical or sexual abuse. Women who have been abused also experienced reduce physical functioning, more physical symptoms and greater number of days in than non abused women. Women who are abused by their partners suffer more depression, anxiety and phobias than non abused women, according to studies in Australia, Nicaragua, Pakistan and the United States.¹⁴

Apart from the physical health, mental health of a person too is highly affected by the violence caused upon. The affect of mental disturbance can extend a person's health to Post Traumatic Stress Disorder (PTSD). The Supreme Court in the case of *HMG v. Radhika Shrestha*, where a victim of violence killed her husband, quoted L.E. Walker's definition of Battered Woman Syndrome¹⁵ as 'a battered woman is a woman who is repeatedly subjected any forceful physical or psychological behavior by a man in order to coerce her to do something he wants her to do without any concern for her rights' and mitigated the punishment.

Tripod of Prevention, Protection and Prosecution

This section of the article analyzes the Domestic Violence (Offence and Punishment) Act, 2066 (2009), Supreme Court decisions and practices found during field visit of the researcher on domestic violence on 3Ps covered during the study.

A. Prevention

(i) Lack of awareness

The National Plan of Action for 'Year Against Gender Based Violence, 2010', emphasized protection, prevention and prosecution¹⁶ and integrated development program of women cooperatives to reduce gender based violence along with support to Office of Prime Minister and Council of Ministers GBV unit 2010-2013, Women's Rights Helpline, Legal Aid and Consultancy Centre.¹⁷ However, years after its launch, women in the rural parts of the country are still unknown about the legal aid and consultancy services offered by the government.

It is a known fact that violence against women is prevalent all over Nepal. However, during the field study; it was found that few caste/groups had it more than others. For instance, the human rights workers in Morang reported that the untouchables of the Terai as Musahar, Dushad, Dom among others and Muslims in Banke, Bardiya have stricter norms for females to be followed, also exposing themselves to violence. One reason for such might be illiteracy as well. Hence, suitable intervention strategies should be adopted towards these classes as well.

14 Ibid.

15 Lenore E. Walker. 1979. *The Battered Woman*. New York: Harper and Row, p. xv.

16 UN Women. 2010. *National Plan of Action For Year Against Gender-Based Violence*. UN Women, Global Database on Violence Against Women. Available at <http://evaw-global-database.unwomen.org/en/countries/asia/nepal/2010-national-plan-of-action-for-year-against-gender-based-violence> accessed on 24 February 2017.

17 Jennifer Solotaroff and Rohini Prabha Pande. 2014. *Violence Against Women and Girls Lessons from South Asia*. World Bank Group, pp 258-259.

(ii) Research and Dissemination: jobs undone

The Beijing Declaration and Platform for Action recommends to promote research, collect data and compile statistics, especially concerning domestic violence relating to the prevalence of different forms of violence against women, and encourage research into the causes, nature, seriousness and consequences of violence against women and the effectiveness of measures implemented to prevent and redress violence against women along with the dissemination of the findings of research and studies widely.¹⁸ In Nepal, the National Women Commission, which had jurisdiction of receiving complaint of domestic violence, now is also provided with constitutional mandate as per the Constitution of Nepal.¹⁹ The Commission has also been provided with job of conducting research and studies.²⁰ It is yet to be seen if this provision gets its implementation. For the present time, no such research have been performed and the National Women Commission itself has come under the sharp criticism for not operating properly.

(iii) Short-lived ‘only women’ awareness campaigns

In cases of violence against women, awareness is required in various aspects. It was found during the study that lack of awareness is acute from the definition of ‘violence’ amongst the women. Women, still feel that few slaps are deserved for certain wrongdoings or for no reason at all as well.

The preventive awareness carries for jobs as conduction of training and orientation programs, prints, broadcast and others. Although districts have conducted programs like these; they are limited to the headquarters or few relatively urban areas while the remote areas still lack the awareness programs. The ‘One-Stop Crisis Management Centre’ operated by the Ministry of Health too has some budget for preventive work such as sharing information on GBV and awareness raising on GBV through FM stations, posters, pamphlets etc. However, awareness campaigns have not been able to reach the remote areas of the district yet. Also, the number, frequency and duration of these awareness programs have to elongate. Further, the programs so conducted have not been able to incorporate male as much as female. The general trend of awareness campaigns are focused on female only.

One of the places for awareness is schools as they include of learning about issues of women including, but not limiting to empowerment of women. Even the limited scholarship schemes for *dalits* and women do not reach the needy due to high misutilization of the funds and inadequate monitoring mechanisms. During the field study, the researcher found that broadcasting of methods to follow after crime in small video clips at the District Police Office, Rupandehi as an effective way of imparting information to the people. However, the clips as this have limited audience and hence should incorporate more and broader mass.

18 No. 129 of the Beijing Platform for Action (2015) recommends the governments, regional organizations, the United Nations, other international organizations, research institutions, women’s and youth organizations and non-governmental organizations.

19 *Constitution of Nepal*, art. 252.

20 *Ibid*, art 253 (d).

B. Protection

(i) Inadequate compensation and punishment

The Domestic Violence Act has categorized different forms of violence like mentioned above. However, there is no separate punishment for each of the four forms of abuse mentioned above, and is generalized under the term domestic violence. Section 12 (1) of the Act, states that the Act of domestic violence shall be punished with a fine of 3,000 may extend up to 25,000 or 6 months of imprisonment. But the degree of suffering differs in each form, as infliction of physical pain on another individual provides a higher degree of suffering then, as depriving another of or access to employment. Under general crime, causing injury to other demands higher form of punishment. Though section 9 of the Act, provides that the court may depending on the nature and degree of the pain order the compensation order, such is not the case for imprisonment order. The law hence has not been able to deter the perpetrators.

(ii) Service Centers for immediate protection only

There have been decisions from the Supreme Court to speed up the processes of the domestic violence cases. It stated that any acts against the women, especially domestic violence, need to be prioritized²¹ and a system of fast track court should be established to address the issue.²² This is a motivation for the victims to file the complaint. However, when the abuser belongs to be a person of intimate bond, the victim cannot return back to the same house as it creates precarious situation for her life and security. For this, the Act has provided for the establishment of service centre²³ but such service is rendered only for immediate protection to provide shelter/accommodation in the course of treatment.

Furthermore, the Act has stated on the condition of interim protection to the victim if deem necessary during the preliminary investigation²⁴ but is silent about the detention of the perpetrator during the investigation. This creates reluctance on behalf of the victim to file complaint on fear of suffering more. Also, as majority of the victims of domestic violence are economically dependent upon the perpetrator,²⁵ the Act has not explicitly provided for arrangement for the aggrieved person.

(iii) Rehabilitation and security of the victims:

It should be positively noted that there exist service centres, rehabilitation centres, OCMCs which have been set up for the protective measures to the victims, but they are limited in number and hence are not reachable to all the seekers. For instance, there are community service centres and district service centres supported by the WCOs in 17 districts which provide temporary shelter, lodging

21 *Jyoti Lamsal Paudel and others v. Government of Nepal*, NKP 2067, Decision no.8507, writ no. 0662.

22 *Uma Tamang and others v. Government of Nepal*, NKP 2070, Decision no. 9078, vol.11; *Jyoti Paudel and others vs. Government of Nepal, PM, Council of Ministers and others*, NKP 2066, Decision no.8282, writ no. 0424.

23 See *Domestic Violence (Offence and Punishment) Act, 2066 (2009)*, Section 11. Refer to the section below of this article to know about the practice of service centres.

24 *Ibid*, Section 4 (7).

25 Saathi and The Asia Foundation, 1997. *A Situational Analysis of Violence Against Women and Girls in Nepal*. Kathmandu: The Asia Foundation.

and other support to GBV survivors. However, the victims are limited in their stay at the centres. Women development program and rehabilitation centre are run by non-government organizations. The victims are kept for maximum of 45 days in the service centres and maximum of six months in the rehabilitation centre. The researcher found that in few exceptional cases, victims have stayed more than the allotted time. But the demarcation of number of days make limits the service to the victims and becomes a constraint for the service seeker. This creates trouble for the victims, especially in cases like domestic violence where the victims might have to live with the perpetrators.

The reintegration of the victim into the society becomes important for smooth future of the victim. However, it was found that many rehabilitation centres contained of no programs on rehabilitation once the victims are returned to their respective places. This fuels the re-victimization. Furthermore, the staff of the service centre is inadequately paid. Such insufficient payment leads to frequent staff change and inefficiency on the services to render.

Most of the victims of domestic violence are economically dependent on the perpetrator and are from backward societies, the award of compensation is more important for them.²⁶ The Domestic Violence Act does not include of provision for rehabilitation program. In this case, the ‘social rehabilitation’ as provided in the Constitution²⁷ remains without a functioning law for the victims of domestic violence.

(iv) Lack of infrastructure and coordination

The General Recommendations of CEDAW, to which Nepal is a party, in recommendation No. 19, has recommended the State parties to take measures on criminal penalties where necessary and civil remedies in case of domestic violence, services to ensure the safety and security of victims of family violence, including refuges, counseling and rehabilitation programs, rehabilitation programs for perpetrators of domestic violence, support services for families where incest or sexual abuse has occurred,²⁸ among others.²⁹ However, the infrastructure at the safe houses was found to be inadequate and in poor condition. Additional staff with adequate salary and better infrastructure should be maintained for the effective functioning of the houses.

(v) Lack/ Misutilization of facilities and budget

Various institutions like One-Stop Crisis Management Centre (OCMC), Women and Children Office, Women and Children Service Centre, District Legal Aid Committee and others work from the local level to ensure the protection of the victims of violence. However, these institutions too are inadequately funded. Also, all these facilities have not been distributed evenly. For example, in

²⁶ *Nepal Government vs. Lok Bahadur Karki*, NKP 2072, Decision no. 9346, vol 2.

²⁷ *Constitution of Nepal*, 2072, art 21(2).

²⁸ UN Committee for the Elimination of all Forms of Discrimination against Women (CEDAW), ‘General Recommendation No 19 on violence against women’ (1992), UN Doc. A/47/38, para 24.r. Available at http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_3731_E.pdf accessed on 24 February 2017.

²⁹ UN Committee for the Elimination of all Forms of Discrimination against Women (CEDAW), ‘General Recommendation No 33 on women’s access to justice (23 July 2015), CEDAW/C/GC/33. Available at http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/CEDAW_C_GC_33_7767_E.pdf accessed on 24 February 2017.

Bardiya, it was reported that OCMC had been functioning effectively and providing the facilities to the victims such as rescue, lodging, clothing and food (normal 30 days, maximum 45 days, average stay 7 days); psycho-social counseling, livelihood support (skills training and income-generating activities); legal support (as necessary); and reintegration). However, since the OCMC is limited to certain areas,³⁰ the facilities have not been extended to all the needy places.

Apart from these, the Village Development Committee's budget for women empowerment is rather used for other purposes than for any women-friendly purposes. In case of Nepal, lack of budget is extended in various sectors. Even in the Nepal Police budget, there is no direct provision of support for the GBV programme despite formation of guidelines.

(vi) Lack of robust monitoring mechanism

As per Sec 11 of the Domestic Violence Act, the government has established service centres across the country run by the women cooperatives. Those run by the women cooperatives are found not to be helped by other NGOs in the districts. Also, duplication in work of the NGOs in the same district was found. To avoid this, an effective coordination involving local authorities, non-governmental organizations and the ministry needs to be made for service and rehabilitation centers. Further, the NGOs too have come under the attack of settling the crimes outside the court. Hence, a robust monitoring mechanism must be made in order to monitor the activities of the service and rehabilitation centres. The monitoring would thus not only be a watchdog on the activities of the NGOs but will also eradicate the duplication of the activities.

C. Prosecution

(i) Ambiguity on crime under the scope of domestic violence

The 'Domestic Violence (Offence and Punishment) Act', 2066 has clearly stated four forms of violence associated with domestic violence i.e. physical, mental, sexual and economic abuse but what crime falls under this seems ambiguous. As the question of physical violence is also covered under the chapter of hurt in the Muluki Ain; the sexual abuse governed by chapter on rape and incest in the Muluki Ain. As new Muluki Ain still needs to be passed by the parliament; many issues remain ambiguous. For instance, whether acid attack falls under this Act or under the Act of grievous hurt? Or does dowry related crime falls under this Act?

(ii) Ambiguity on the procedure

The domestic Violence Act still has not been added under the Annex I of the State Party Case 2047. Therefore, the necessary procedure to follow in course of filing the case remains ambiguous and difficult for women with poor economic background.

30 Primary Health Care Centres: Dhulikhel, Kavrepalanchok; District Hospitals: Sunsari, Panchthar, Solukhumbu, Sarlahi, Tanahu, Nawalparashi, Bardiya, Doti; Zonal Hospitals: Dhaulagiri, Baglung, Jumla, Kanchanpur, Saptari; Sub/Regional Hospitals: Makwanpur, Dang; Specialist Hospitals: Maternity Hospital, Kathmandu

(iii) Lack of resources and trainings

Scarce resources is one of the serious problems as they remove the person's accessibility towards their rights and better facilities. On positive note, the Nepal Police has developed a Guideline on handling of GBV cases. However, the police stations still lack skilled human resources and other facilities across the country. At the time of recruiting, trainings on gender based cases are provided but these are not comprehensive and lack thoroughness. The other packages of trainings on GBV cases are not provided to all the officers.

As police officers have to deal with various natures of cases, they perform various works whereby their nature of job too varies. To combat this problem, the Police Headquarters launched the 'Crime Action Plan' for last two years. Despite this Plan, there is lack of adequate trainings to all. For example, the women and children cells in the police stations lacked the human resource trained in handling the women cases. Not all female officers inside the cells were thoroughly trained on handling the gender related cases. Added to these, the physical infrastructure of the rehabilitation centres and service centres too are inadequate. They are poorly furnished and lack the basic requirements for the living.

(iv) Settlements outside the courts

The Act mentions that mediation can be conducted between the victim and the perpetrator in case of victim's desirability within thirty days from the date of registration of the complaint.³¹ The international law in this line is clear and particular that no mechanism for alternative dispute resolution can be allowed in the case of domestic violence.³²

Often the perpetrator in domestic violence is the one who exerts more power over the victim who in the relationship. The out of court settlements/mediation are preferred by the victims at times because they feel powerless and vulnerable who has to share the house with the perpetrator. The settlements generally end up either in receiving certain money in exchange of the crime or by fake promises that he (the perpetrator) won't repeat the violence again. However, the stakeholders in the districts stated that it is a rare case where the violence is not repeated after mediation.

The statistics from the Nepal Police, CIB (below) too depict very less reporting of cases that are lodged compared to the actual cases in the districts.

While the number of cases of domestic violence are high in number in the districts, such low records from the police office depict that people do not report cases to formal mechanisms. The stakeholders during the research stated that while the number of victims of domestic violence is high in health posts or hospitals, they are either hesitant to proceed case against their partner or the cases are mediated outside the formal mechanism.

31 *Domestic Violence Act*, Sec 4(8).

32 UN Committee for the Elimination of all Forms of Discrimination against Women (CEDAW), 'General Recommendation No 33 on women's access to justice (23 July 2015), CEDAW/C/GC/33. Available at http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/CEDAW_C_GC_33_7767_E.pdf accessed on 24 February 2017.

(v) Access and Availability of Justice Constricted

The District Legal Aid Committee provides legal aid to the needy victims. However, this gets limited as many are unaware of the aid. At the grassroots level, the old paralegal committees have been converted to vigilance groups under the Women Empowerment Programme of the WCOs. These groups are actively involved in awareness raising and settlement of minor disputes at the VDC level. The major activities of Women and Children Offices (WCOs) relate to prevention of GBV through training and orientation. However, these activities provided by WCOs alone have not been enough to make the population of remote VDCs aware of GBV issues, legal remedies and available services. Thereby, lack of knowledge inhibits women's access to justice.

The United Nations Development Program had initiated 'Strengthening the Rule of Law and Human Rights Protection System in Nepal Programme' (RoLHR) which is supporting the District Legal Aid Committees to increase access to justice in ten districts of Nepal since April 2013.³³ The system has introduced socio-legal approach to increase access to justice to poor, women and vulnerable groups. In Bardiya, the stakeholders stated that the system has been providing help through various means, such as information, legal advice, services and representation, immediate relief/remedy and psychosocial counseling, along with alternative dispute resolution, paralegal and pro bono legal aid services. The stakeholders praised the system for tackling many domestic violence related cases. The system has become an exemplary coordinated approach of the government and United Nations to increase access to justice. However, the socio legal aid services is confined in only ten districts of Nepal and hence fails to cover the countrywide victims. Further, the ongoing program had a finite time period and is coming to an end in December, 2017. The extension of program in time-wise and district-wise would serve the interests of the victims more.

(vi) Security of victims and witness at risk

The victims of domestic violence are high in risk to get re-victimized when they have to return to the house they are abused. Similarly, the witnesses in the prosecution play an essential role as they are one of the evidences for corroboration. In case the witnesses are discarded and not provided with proper security and facilities, justice becomes constricted. The Supreme Court ordered the government to formulate legislation for the protection and assistance of victims and witnesses and ordered that until legislation is adopted, the Ministry of Home Affairs and Police Headquarters should develop and implement a plan to establish a witness protection and support section in Police Headquarters and in each district.³⁴ Thereafter, the Ministry of Home Affairs has formed a task force in response to the ruling. However, Nepal still lacks any current law on the witness protection mechanism as the bill

33 RoLHR has been functioning in 28 districts. Taplejung, Jhapa, Morang, Khotang, Saptari, Mahottari, Sindhupalchowk, Kathmandu, Lalitpur, Bhaktapur, Bara, Makawanpur, Chitwan, Nawalparasi, Kapilvastu, Rupandehi, Tanahu, Syangya, Myagdi, Dang, Salyan, Rukum, Bardiya, Surkhet, Dailekh, Kailali, Kanchanpur, and Dedeldhura, and Sindhupalchowk has been added as early recovery programme district. Out of the total 28 working districts, 23 districts have been covered by with Justice Sector Support Intervention and 10 districts namely Dadeldhura, Kailali, Bardiya, Surkhet, Dailekh, Rukum, Rupandehi, Khotang, Saptari and Taplejung are supported with Social Legal Aid Services.

34 *Mira Dhungana vs. Nepal Government et al.*, writ no. 0043/2065 (4 November 2009).

in the Parliament still has not passed. The witnesses are always at threat and become hostile. The hostility is due to the pressure and threats from another party. The scarcity of shielding these threats has created made the witnesses hostile.

As the figure above depicts that very less cases are reported to the police station, it also reflects failure of institutional weakness within the formal justice sector to assure security among the victims of the crime.

V. Conclusion

The domestic violence is prevalent in the country despite its commitment to “achieve gender equality and empower all women and girls” under Sustainable Development Goal (SDG) by 2030. Various national policies and guidelines have been drafted to incorporate gender equality in the country. However, lack of awareness, lacuna in laws, patriarchal set up, inadequate infrastructure and resources, ill/no coordination among various institutions and non compliance of the decisions of the courts are still hindering women’s rights.

The tripod of prevention, protection and prosecution are keys to combat the crime covering the pre and post phases of the crime. However, violence to wife/partner is not considered as crime in the country. Even if violence is considered crime and reported, the high chances are they are mitigated. In such scenario, a holistic approach must be adopted to fight the crime. The relevant recommendations are provided in the section below.

VI. Recommendations

(i) Legislative Bodies

- Review and amend the discriminatory laws and policies against women in all areas with stricter punishment mechanism.
- Speed up the process of passing the Witness Protection Bill
- Ensure accountability and undertake criminal proceedings on the police officers who refuse/ do not take appropriate action/ unnecessarily lengthen the process to file FIR
- Ensure the victims of VAW with easy access to the legal aid and counseling as various issues such as custody of children, property of women and others have to be dealt with
- Ensure the State provides victims with protection measures along with interim relief, services for physical and psycho-social well-being, access to comprehensive sexual and reproductive health services, rehabilitation, and adequate compensation and reparations along with maintenance until remarriage at annulment.
- Ensure long term awareness and conduct prevention efforts against VAW. This can include of developing mobile apps on mechanisms to complain, importance of education among others.
- Categorize the punishment in the domestic violence as per the nature of the conduct

- Exclude the use of mediation as a remedy in cases of child marriage and related criminal cases, as provided under the DV Act.
- Develop policy for the employment, self earning for the women victims of VAW

(ii) **Executive Bodies**

- Coordinate across the related ministries to ensure on coherent policy against all the crimes and violence against women. As Ministry of Women, Children and Social Welfare is a specialized ministry for the well care and protection of women, it should take the lead on this to develop and implement programs for the capacity enhancement of law enforcement authorities, judicial and quasi-judicial bodies and other stakeholders in capacity of responsibilities attached on the violence.
- Establish data collection on all forms of violence in surveys measuring prevalence and crime records systems and increase monitoring and oversight of case registration for police.
- Establish service shelters in all 75 districts and conduct technical assessments of the established ones.
- Improvise the training provided to the police officers (both male and female) and implement 'Job specialization' of the police officer addressing the VAW case is adequately trained. The training packages should be continuous and long-living.
- Establish an independent complaint mechanism in case police officers ignore/avoid serving their duties as per laws.
- Conduct awareness campaigns including mass media sensitization on the issues relating to VAW and the repercussions attached (especially in case of child marriage) along with its legal remedies.
- Create awareness about the funding available to the victims of VAW and processes to achieve it. For this, the collaboration with the private sectors will be advantageous and avoids duplication.
- Conduct cost effective study and monitor the budget spending on the VAW issues.
- Create and implement a robust funding mechanism for the victims of VAW.
- Create mechanism to ensure and enforce witness protection.
- Locate mobile camp/offices in the violence prone districts
- The office of VAW inside prime minister's office to be used as a research and investigating body.
- Train teachers/create teacher's guidelines for teachers (of secondary and high school level) to spread the awareness on violence against women and importance of self development to girls with more practical examples.

- Create monitoring mechanisms to check on the works of various central and local level institutions working towards VAW (including I/NGOs, VDC, WCO, OCMC among others) to avoid duplication.

(iii) Judicial Bodies

- Hold the governmental officers accountable for not performing jobs as per the responsibilities prescribed in the laws.
- Take *suo moto* action to address poor implementation of legal prohibitions and to harmonize the legal gaps and consistencies likewise.
- Establish the mechanism of track progress in terms of implementing the judicial rulings against the cases of VAW.
- Strengthen the mechanism of camera hearing and speedy trials.
- Monitor on the recipient of the legal aids and impart proper information on the facilities and the procedures to obtain the funds available as per the compensation.

(iv) National Human Rights Commission

- Conduct national inquiries specifically on human rights violated due to VAW and present the recommendations to the government. For this purpose, thorough field research/study on the issues relating to VAW can be conducted.
- Monitor the implementation of the government's obligations in line with concluding observations of United Nations treaty monitoring bodies and under the Universal Periodic Review.

Participants of Consultation meeting conducted by National Human Rights Commission on this study report:

- Dechen Gurung, Kathmandu School of Law • Ram Tiwari, Tribhuvan University • Rita Mainali, Advocate • Babita Basnet, Senior Journalist

Addressing Economic and Social Rights Violations in Nepali Transitional Justice Process

- Rishikesh Wagle

Abstract

The stakeholders of Nepali transitional justice process should recognize that the timing and context is very important for smoothly adopting and implementing transitional justice measures. Where the forces that were responsible for human rights abuses still hold political power balance, it is not feasible to seek criminal accountability quickly after the end of armed conflict.

Introduction

Transitional justice is a new field of study which has attracted many disciplines including law, political science, ethics and anthropology and so on. Prof. Ruti Teitel, who coined the term, characterizes it as, “the conception of justice associated with periods of political change, characterized by legal responses to confront the wrongdoings of repressive predecessor regimes.”¹ In a broader sense, it is referred to as “a field of activity and inquiry focused on how societies address legacies of past human rights abuses, mass atrocity, or other forms of severe social trauma, including genocide or civil war, in order to build a more democratic, just, or peaceful future.”² In this regard, the United Nations approach is taken as comprehensive, according to which transitional justice “comprises the full range of processes and mechanisms associated with a society’s attempts to come to terms with a legacy of large-scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation.”³ However, it has been argued that this definition is not complete since, the use of “large scale abuse” is limited to the violations of civil and political rights and ignores the need to address violations of economic, social and cultural rights during the repressive regime.⁴

The Nuremberg Trials did set an example and principles⁵ that the serious violations of international law may be prosecuted in international law. In academic discourses, this is taken as the

1 Ruti G. Teitel. 2003. Transitional Justice Genealogy. *Harvard Human Rights Journal* 16:69–78.

2 Louis Bickford (entry by). 2004. *The Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, vol.3. USA: Macmillan Reference.

3 Report of the Secretary-General. 2004. The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. UN S/2004/616, 23 August 2004.

4 Louise Arbour. 2007. Economic and Social Justice for Societies in Transition. *International Law And Politics* 401:1–28.

5 See, International Law Commission. 1950. Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal 1950. In *Yearbook of the International Law Commission*, Vol. II, para. 97. New York: International Law Commission.

beginning of transitional justice although at that time this term was not coined. The Nuremberg's legacy of retributive justice as transitional justice continues to the establishment of the International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia (ICTY), International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) and ultimately the International Criminal Court (ICC) in 2002. This line of thought and practice over-emphasizes the criminal law approach of transitional justice. This retributive justice approach is still dominating this field of study.⁶ In recent times, transitional justice has been put at the forefront of post-conflict reconstruction of society severely ravaged by repressive regime or armed conflict. Having objective of rebuilding societies after a violent conflict and repressive regime, transitional justice should pay attention in various aspects of societal reconstruction. For this purpose, in addition to criminal trials, other various measures—truth commissions, amnesty laws, reforming the state institutions and reparation to the victims—are commonly adopted measures. It has been argued that traditionally transitional justice measures have ignored addressing ESCR violations. On the basis of individuality or human rights, suggestions are made to address ESCRs through various transitional mechanisms to ensure human rights protection and sustainable development.⁷

Drawing on the ongoing discourse on transitional justice and ESCR, this paper examines the post-conflict transitional justice process in Nepal. In particular, post-conflict constitution making and addressing the ESCR through TRC and judicial process have been studied. I conclude that the emphasis on the retributive approach of transitional justice in Nepal is at standstill due to the power struggles between the competing forces. In this situation, it is appropriate to address ESCR violations that are not the subject of tug of war of the two opposing groups. This situation is conducive to redress the ESCR violations at first and, then move to rule of law approach for retributive measures for serious international crimes in emblematic cases. However, this paper does not go into exploring Nepal's international human rights obligations to address conflict related ESCR violations nor into examining the relief provided to the survivors of the armed conflict by the government.

Truth Commissions, Reconciliation and ESCR

It is claimed that all transitional justice measures—prosecution, truth seeking, reparation and vetting—contribute for reconciliation in society.⁸ However, the relationship between transitional justice

6 See Arbour (on footnote 4 above) for discussion why the transitional justice has been ignoring the need to address ESCR violations.

7 There are two transitional justice commissions functioning in Nepal—Commission for Investigation of Enforced Disappearances (CIEDP) and Truth and Reconciliation Commission (TRC)—both constituted under the same legislative framework The Commission for Investigation of Enforced Disappearances, Truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014). Since the CIEDP has a limited mandate to inquire into enforced disappearances, for the purpose of this paper only the role of the TRC has been discussed in the broader perspective of transitional justice and ESCR. However, the author does not intend to minimize the role of the CIEDP in its respective area and the CIEDP is also discussed when necessary.

8 Martina Fischer. 2011. Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice. In *Advancing Conflict Transformation. The Berghof Handbook II*. B. Austin, M. Fischer, H.J. Giessmann, eds.. Opladen/Framington Hills: Barbara Budrich Publishers. Online version available at www.berghof-handbook.net. See also, David A. Crocker. 1999. Reckoning with Past Wrongs: A Normative Framework. *Ethics and International Affairs* 13:43–61.

and reconciliation is complex and often tense.⁹ In recent time, truth commissions have been commonly used measure of transitional justice. The early truths commissions in Latin America did not have any particular mandate to facilitate for prosecution. However, later on, the reports of those commissions were used as a vehicle of prosecution. The South African Truth and Reconciliation Commission (SA-TRC), which became darling of transitional justice after the mid-1990s, switched the emphasis towards another kind of justice “restorative justice” and “reconciliation” from the criminal law-centered retributive approach in dealing with the past wrongs. However, the “restorative justice” concept is limited in respect of restoring the harm suffered due to the serious violations of civil and political rights and did not pay due attention in addressing ESCR violations. Still, the success of the SA-TRC is being empirically measured and the role of the restorative justice approach is being tested. However, it is widely accepted that it substantially contributed for the post-apartheid transition towards democracy in South Africa.

Another widely acclaimed feature of the SA-TRC is reconciliation, which sidelined the emphasis on retributive justice in the name of exchanging truth for trials. In this approach the concept of reconciliation was limited to justify granting amnesty to serious human rights violators. In reconciliation literature, the thicker concept of “reconciliation” refers to a wide range of process and consequences for reestablishing and maintaining good relations among the former enemies where they agree to disagree in the matters that affect their interests and seek legal recourse to protect their interests. In a limited sense, criminal trials are also taken a measure for reconciliation.¹⁰ But during the Latin America transitions in 1970s widely used blanked amnesty was also justified as the measure of reconciliation. The South African model is said having combined the good characters of the both: trials and amnesty that was called carrot and stick approach.¹¹ Still, amnesty as measure of reconciliation is questionable.

Reconciliation has been used quite differently depending on its purposes¹² and there are confusions about what reconciliation is and what it is not in post-conflict context. In Nepal, in transitional justice legislation it is wrongly used as a compromise of a case between the plaintiff and defendant.¹³ For the purpose of post conflict justice context, to a large extent, the following table helps to understand the concept of reconciliation in a post-conflict justice perspective.¹⁴

9 See, Mark Freeman.2005. *Making Reconciliation Work: the Role of Parliamentarians*. Stockholm: IDEA and IPU.

10 Preamble to the ICTY and the ICTR Statutes.

11 Jeremy Sarkin. 2004. *Carrots and Sticks: the TRC and South African Amnesty Process*. Antwerp and Oxford: Intersentia.

12 For the use of different purposes See, Jeremy Sarkin and Erin Daly. 2004. Too Many Questions, Too Few Answers: Reconciliation In Transitional Societies. *Columbia Human Rights Law Review* 35:661–728.

13 Section of 22 of the TRC Act prescribes the process of reconciliation between a perpetrator and a victim. It is same as a compromise of a civil case between a plaintiff and defendant in the court of law. Thus, it carries no element of reconciliation in a real sense. Since such compromise has been accepted as a ground for recommending amnesty for the perpetrators of human rights violations during the armed conflict, this process is intended for facilitating amnesty.

14 David Bloomfield, Teresa Barnes and Luc Huyse, eds.. 2003. *Reconciliation After Violent Conflict: A Hand Book*. Stockholm: IDEA.

Reconciliation process is:	Reconciliation is not:
<ul style="list-style-type: none"> • finding a way to live that permits a vision of the future; • the (re)building of relationships; • coming to terms with past acts and enemies; • a society-wide, long-term process of deep change; • a process of acknowledging, remembering, and learning from the past; and • voluntary and cannot be imposed. 	<ul style="list-style-type: none"> • an excuse for impunity; • only an individual process; • in opposition to/an alternative to truth or justice; • a quick answer; • a religious concept; • perfect peace; • an excuse to forget; nor • a matter of merely forgiving.

In the early stage of transitional justice, only civil and political rights violations were dealt with. Thus, the truth commissions' mandates also were related to address such violations. In the last decade, the transitional justice scholars are increasingly calling for the systematic protection and promotion of socioeconomic rights within the framework of transitional justice practice as a core element of its agenda, rather than as a peripheral source of background information for it.¹⁵ Three reasons are identified for such assertion.¹⁶ First, the failure to address direct violations of social and economic rights may explode into another civil war in the near future. Second, the opinion of the survivor population of the armed conflict has put priority to socioeconomic concern over punishment, historical accounting or reconciliation.¹⁷ And, third, the growing acceptance of indivisibility of human rights and rejection of bias relating to hierarchies of different types of rights and identification and adjudication of violations of economic and social rights through judicial and quasi-judicial bodies.¹⁸ Consequently, the recent truth commissions are grappling with how and whether to investigate violations of economic and social rights. This issue has been raised in the final reports of some commissions. Still, it is not settled that how such violations be investigated thoroughly by commissions.¹⁹ Some truth commissions have exceptionally dealt with violations of economic and social rights during the armed conflict.²⁰

15 Pdraig McAuliffe. 2017. Dividing the Spoils: The Impact of Power Sharing on Possibilities for Socioeconomic Transformation in Post-conflict States. *International Journal of Transitional Justice* 11:197–217.

16 Ibid. There are a number of footnotes in the original article which are not referred here.

17 This seems true in Nepali context also. In a Survey conducted in 2008 it was found that the largest number of victim identified compensation ad their immediate need (24 %). That was followed by education (17%), basic needs, such as food, housing, and clothing (16 %), health and medical facilities (12%), employment (8%).. Only seven percent asked for publicizing the whereabouts of the disappeared and three percent punishing perpetrators as their priority. *See, International Center for Transitional Justice and Advocacy Forum. 2008. Nepali Voices: Perceptions of Truth, Justice, Reconciliation, Reparations and the Transition in Nepal*, March. Kathmandu: ICTJ and Advocacy Forum.

18 Louise Arbour. 2007. Economic and Social Justice for Societies in Transition. *International Law And Politics* 401:1-28. In respect of enforceability of economic and social rights in Nepal context, *see* Ananda Mohan Bhattarai. 2012. Access of the Poor to Justice: The Trials and Tribulations of ESC Rights in Adjudication in South Asia. *NJA Law Journal* 2012 Special Issue:1–34; Nahakul Subedi. 2007. Economic and Social Rights: Constitutional Aspiration and their Enforceability. *NJA Law Journal* 1:109–120.

19 Priscilla Hayner. 2011. *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*, 2nd ed.. New York: Routledge. P.77.

20 Most of the cases discussed in the paragraphs to follow are drawn for an OHCHR publication, United Nations Office of the High Commissioner of Human Rights. 2014. *Transitional Justice and Economic Social and Cultural Rights*. New York and Geneva: OHCHR. It requires further inquiry to for more authentic resources which is not carried out in this paper.

Sambahak

The Commission for Reception, Truth and Reconciliation (CAVR) in Timor-Leste made substantial progress in inquiring economic, social and cultural rights violations during the repression. It was mandated to inquire into and establish truth regarding human rights violations that took place in the political context between 25 April 1974 and October 1999. The CAVR's mandate also included looking into the context, causes, antecedents, motives and perspectives which led to the violence. The regulation establishing the commission defined the human rights in broad perspective.²¹ The CAVR interpreted that this definition include violations of economic, social and cultural rights set forth in Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant of Economic, Social and Cultural Rights, the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, and the Convention on the Rights of the Child.²²

Because of the limitation of resources, the CAVR focused on investigating the human rights that were most affected during the occupation that included the economic, social and cultural rights. The CVAR looked economic, social and cultural rights violations in three ways:

First, it looked directly at violations of economic, social and cultural rights, and considered the consequences of violations of civil and political rights for these rights. Second, it considered violations of international human rights and international humanitarian law. In particular, it referred to rights under the Covenant (not ratified by Indonesia) and, as Indonesia was the occupying Power in Timor-Leste, the Commission also referred to provisions of the fourth Geneva Convention of 1949 and the 1907 Hague Regulations which relate to economic, social and cultural rights. Third, in considering rights under the Covenant, the Commission followed the conceptual framework of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, and the views expressed in its general comments Nos. 3 and 12–15.²³

Sierra Leone Truth and Reconciliation Commissions also looked into the root causes of conflict in the country. In particular in investigated the economic violations such as looting and destruction of property. It found that the conflict was caused due to the endemic greed, corruption and nepotism. Those activities deprived the dignity of the people and reduced them to a state of poverty.²⁴ However, the commission did not use the international human rights concepts in analyzing economic and social right violations.²⁵ The Guatemalan Commission for Historical Clarification (CHE) in its final report²⁶ investigated into the root causes of armed conflict in Guatemala although it was not explicitly mandated to inquire those issues.²⁷ The CHE concluded that structural injustice, the closing of political

21 Ibid, p. 18.

22 Ibid.

23 Ibid.

24 Report of the Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission, *Witness to Truth Volume II* (2004).

25 United Nations Office of the High Commissioner of Human Rights. 2014. *Transitional Justice and Economic Social and Cultural Rights*. New York and Geneva: OHCHR. P.21.

26 Report of the Guatemalan Commission of Historical Clarification, *Guatemala Memory of Silence* (1999). Original in Spanish language, summarized English translation available at: www.aaas.org/sites/default/files/migrate/uploads/mos_en.pdf. Accessed on September 1, 2017.

27 United Nations Office of the High Commissioner of Human Rights. 2014. *Transitional Justice and Economic Social*

spaces, racism, the increasing exclusionary and anti-democratic nature of institutions and the reluctance to promote substantive reforms that could have reduced structural conflicts were the root causes of armed conflict in Guatemala.²⁸ In particular, it held that the genocide committed against the Mayan population has violated their cultural rights and identified its impact.²⁹ It recommended, *inter alia*, Guatemala become a party to various international human rights treaties.³⁰

Despite their belief of the need to systematically investigate into economic and social rights violations, truth commissions are not able discharge this function comprehensively. Some of the reasons for this inability are: limited resources, limited time frame, and lack of human resources to investigate those violations and priority of conventional wisdom over civil and political rights violations. Thus, there are calls for the establishment of separate Truth Commission for investigation of violation of ESRs,³¹ albeit, this proposal does not seem plausible in the near future. A discourse is developed to establish strong link between transitional justice measures and development.³²

Tracing the Causes of Armed conflict in Nepal

The ultimate goal of transitional justice is to contribute for the creation and maintenance of sustainable peace that is backed by human right respecting democratic regime. It is claimed, for this purpose, we cannot simply sweep the past atrocities under the carpet. Any attempt to sweep the past atrocities will erupt in violent conflict again. Ultimately, this view demands to identify and redress the root causes of armed conflict or repression of the past. But the retributive approach ignores to go deep into to identify the causes. But simply seeks truth—through trial or truth commission—about the violation of civil and political rights. Moreover, the retributive approach of transitional justice treats the socioeconomic causes of the armed conflict as the reasons for the violations of socioeconomic rights.³³

It is difficult to precisely identify the causes of armed conflict in Nepal. It has many dimensions. Yet, it is widely accepted that the abject poverty and inequalities among the people are the main causes of armed conflict.³⁴ Further, as Thapa and Sharma claim, the weakness of the political parties in the

and Cultural Rights. New York and Geneva: OHCHR. P.21

28 Report of the Guatemalan Commission of Historical Clarification, *Guatemala Memory of Silence* (1999). Original in Spanish language, summarized English translation available at: www.aaas.org/sites/default/files/migrate/uploads/mos_en.pdf. Accessed on September 1, 2017. Paragraph 12.

29 United Nations Office of the High Commissioner of Human Rights. 2014. *Transitional Justice and Economic Social and Cultural Rights*. New York and Geneva: OHCHR. P.21.

30 Report of the Guatemalan Commission of Historical Clarification, *Guatemala Memory of Silence* (1999). Original in Spanish language, summarized English translation available at: www.aaas.org/sites/default/files/migrate/uploads/mos_en.pdf. Accessed on September 1, 2017. Paragraph 39.

31 Sam Szoke-Burke. 2015. Not Only 'Context': Why Transitional Justice Programs Can No Longer Ignore Violations of Economic and Social Rights. *Texas International Law Journal* 50(3):466–494.

32 Lisa J Laplante. 2007. On the Indivisibility of Rights: Truth Commissions, Reparations, and the Right to Development. *Yale Human Rights and Development Journal* 10(1): 141–177.

33 This view is prevalent in the Nepali legislative framework of transitional justice also. Section 27(f) of the Act requires the commission to include the root casus of armed conflict and recommend for measures to be adopted for ensuring non-recurrence of such incidence in the future. But it does not explicitly mandate the commission to investigate into the violations of economic and social rights during the armed conflict.

34 Sonali Derayanagala. 2005. The Political Economy of Civil Conflict in Nepal. *Oxford Development Studies* 33(1):47–62.

policy formulation despite their long historical roots for political protest, non accountability and non responsiveness of the parliamentarians, and unequal economic and social structure of the State were causes of the conflict.³⁵ But this hypothesis fails to answer while these conditions were perpetuating in Nepal for a long time and why the Maoist rebellion erupted in a particular time when at the international level the communist ideology was eroding and Nepal was in the early years of parliamentary democratic system. Ali and Basu acknowledge that poverty and economic underdevelopment constituted a critical backdrop but argue that the immediate cause of the conflict was the failure of the State to address the Maoists movement in a satisfactory way within a democratic set up.³⁶ Moreover, the repressive face of the democratic government during 2050 B.S. triggered the rebellion. Thus, it may be argued that the latent causes of the conflict were violations of economic and social rights but the rebellion was triggered by the violations of civil and political rights.

From the ESCR perspective, the violations of those rights were the root causes of armed conflict. These were further violated during the armed conflict and taken as the produce of armed conflict.³⁷ Some of the ESCR seriously violated during the armed conflict include (i) right against discrimination, (ii) right to adequate standard of living including adequate food and decent housing, (iii) right to employment, (iv) right to education, and (ii) right to freedom from economic and social exploitation.

Transitional Justice Initiatives and ESCR in Nepal

After a violent conflict, a society aspiring for a right-based democratic regime should learn from its past. Learning, in the traditional understanding of transitional justice, has a narrow aspect which has been limited to the extreme repression caused by serious violations of CPR. And the causes of ESCR violations were left behind. Likewise, the Nepali peace process took account of investigating the violation of the former through CPA and Interim Constitution, but the later was not given a place for inquiry in transitional justice process. However, the Comprehensive Peace Accord (CPA) is lauded as being holistic and ambitious for including economic and social issues since it puts economic and social transformation at the center of peace process.³⁸ This section gives a cursory look of the commitments made for ESCR violations in the instrumental documents of Nepali peace process. For the purpose of clarity, in this paper, transitional justice initiatives in Nepal are discussed in three headings: CPA, constitutional arrangements, legislative plan and judicial initiatives.

a. Comprehensive Peace Accord: In the CPA, in addition to the repeated commitments for the socio-economic transformation of the Nepali society, both parties agreed for the promotion of and

35 Ganga B. Thapa and Jana Sharma. 2009. From Insurgency to Democracy: The Challenges of Peace and Democracy-Building in Nepal. *International Political Science Review* 30(2):205–219.

36 Ali Riza and Subho Basu. 2007. *Paradise Lost? State Failure in Nepal*. London, Boulder, New York, Toronto, and Plymouth: Lexington Books..

37 Tafadzwa Pasipanodya. 2008. A Deeper Justice: Economic and Social Justice as Transitional Justice in Nepal. *International Journal of Transitional Justice* 2: 387-397.

38 United Nations Development Program. 2014. *Transitional Justice and Economic, Social and Cultural Rights*. New York and Geneva: UNDP.

refraining from obstruction to the exercise of human rights including ESCR.³⁹ Those rights include right to employment, right to food security, right to health, right to education and right to property, right of women and children.⁴⁰ Further, it calls for facilitating for the exercise of certain ESCR rights violations that were being continued at the time of signing of the CPA. It was agreed for creating an inventory and immediate return of private and public property that were (forcefully) captured during the armed conflict.⁴¹ Similarly, it assures the internally displaced persons (IDPs) of the return to their original place or to settle in other place of their choice.⁴² A study presents a gloomy picture in the enjoyment of ESCR even after one decade after the signing of the CPA.⁴³ It states that the people are still deprived of their rights to employment, right to food, right to education, right to health, right to property and right to social security.

In respect of transitional justice mechanisms, the CPA calls for the establishment of National Peace and Rehabilitation Commission, Truth and Reconciliation Commission and State Restructuring Commission. Truth and Reconciliation Commission along with a separate Commission for Investigation of Enforced Disappearance has been established very lately.⁴⁴ But two other commissions have never been established. It is said that Ministry of Peace and Reconstruction was established in lieu of National Peace and Rehabilitation Commission. Ultimately, state restructuring—creating federal units dividing the previously unitary state—was carried out in the Constitution through the Constituent Assembly without establishment of State Restructuring Commission envisioned in the CPA. And, at the local level self governing units were created by the government on the recommendation of a Local Body Restructuring Commission constituted under the Article 295(3) of the Constitution of 2015.⁴⁵

b. Constitutional Arrangements: The Interim Constitution of 2007 is the offspring of the peace process. Thus, it was designed to facilitate for the adoption of final constitution through a constituent assembly. Still, it provided for an extensive list of economic and social rights as fundamental rights. These rights include right regarding environment and health (art. 16); education and cultural rights (art. 17); rights regarding employment and social security (art. 18); right to property (art. 19); right to social justice (art. 21); right against exploitation (art. 29); and rights regarding labor (art. 30). In addition to the enumeration of those fundamental rights, it calls for reparation and rehabilitation of the conflict victims

39 Comprehensive Peace Accord entered between the Government of Nepal and the Communist Party of Nepal (Maoist) 1 November 2006, Place not mentioned (hereafter referred to as CPA) Preamble para 9 and section 3.

40 CPA, para 7.5.

41 CPA para 5.1.8.

42 CPA para 5.2.8 and 7.3.3.

43 For a brief evaluation of the human rights provisions during one decade of the signing of the CPA, see generally, National Human Rights Commission. 2016. *Ten Years of Comprehensive Peace Agreement: Human Rights Situation*. Available at: http://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/Nepal_NHRC_CPA_10Yrs_Report_Eng_2016.pdf, accessed on September 1, 2017.

44 Both commissions were established on February 10, 2015.

45 The Himalayan Times. 2017. Government Finally Receives Local Body Restructuring Report . 6 January. Available at: <https://thehimalayantimes.com/kathmandu/govt-finally-receives-local-bodies-restructuring-report/>, accessed on September 1, 2017.

as well as provisions for Disappearance Commission as well as Truth and Reconciliation Commissions as envisioned in the CPA.⁴⁶ Further, the Interim Constitution has annexed the CPA to its fourth schedule, giving it a constitutional status that was liberally interpreted by the Supreme Court.⁴⁷

A look of the ESCR provision in the 2015 Constitution confirms a clear influence of the Interim Constitution upon it. There is a wide extension of ESCR rights in the new Constitution in two ways. First, in addition to the above mentioned rights included in the Interim Constitution, some more ESCRs of general nature have been slotted in. These are: right to education (art. 31), right to language and culture (art.32), right to employment (art. 33), right to labor (art. 34), right to health (art. 35), right related to food (art. 36), right to residence (art. 37), right to social justice (art.42), and right to social security (art. 43). Second, some ESCRs relating to a particular group are incorporated in. These rights include rights against untouchability and discrimination (art.24) right of *dalit* (art. 40), right of senior citizen (art. 31), right of women (art. 38), right of children (art. 39), and right of consumers (art. 44). Since most of those ESCR are to be implemented through legislative laws, the Constitution has imposed a three year's time bound duty upon the State to enact laws for the enforcement of fundamental rights.⁴⁸ By default, this duty is directed towards enforcement of ESCRs. Still, it is not known the value of constitutionalizing the economic and social rights in Nepal. The research finding shows that there is a robust link between the constitutionalization of those rights and their realization, in particular the right to health.⁴⁹

In respect of TRC, as the important transitional justice mechanism, both the CPA and Interim Constitution have understood it in a very limited sense: to inquire into those who committed serious violations of human rights and involved in (commission of) crimes against humanity during the armed conflict, and to create an environment of reconciliation in the society.⁵⁰ The 2015 Constitution has no particular commitments except taking ownership of the process carried in the past. It generally states the peace process activities carried out under the Interim Constitution shall be deemed as carried out under this Constitution.⁵¹

c. Legislative Framework: The enactment of the legislation for the establishment of Truth and Reconciliation Commission has undergone a long gestation period of seven years (2007 to 2014). In 2007, the Ministry of Peace and Reconstruction floated a TRC Bill for comment and suggestions from various stakeholders.⁵² For the formal legislative purpose, two separate Bills for the establishment of separate Disappearance Commission and, Truth and Reconciliation Commission were tabled in the

46 Interim Constitution 2006., paragraphs (q), (r), (s) and (t) of Article 33.

47 *Liladhar Bhanari et al. v. Office of the Prime Minister and Council of Ministers et al.* (2065) 50:9 NKP 1086.

48 Article 47 of the Constitution of Nepal, 2015.

49 Elizabeth Kaletski, Lanse Minkler, Nishith Prakash and Susan Randolph. 2016. Does Constitutionalizing Economic and Social Rights Promote Their Fulfillment? *Journal of Human Rights* 14(4): 433–453.

50 CPA Paragraph 5.2, Interim Constitution, 2006 Article. 33(s).

51 Constitution of Nepal 2015, Article 304(2).

52 For a general comment and English translated version of the Bill, see, Amnesty International. 2007. *Nepal: Reconciliation Does Not Mean Impunity: A Memorandum on the Truth and Reconciliation Commission Bill* (13 August 2007, Index number: ASA 31/006/2007).

Parliament in late 2009 and early 2010 respectively.⁵³ While these Bills were under discussion in the legislation committee of the Parliament, due to the expiry of tenure of the Constituent Assembly on 27 May 2012 all the Bills tabled in the Constituent Assembly in the capacity of Legislature lapsed. On 12 March 2013 the Government promulgated an Ordinance for establishing a single commission: Disappearance, Truth and Reconciliation Commission Ordinance.⁵⁴ Under this Ordinance except rape other conflict-era crimes including enforced disappearance were amenable.⁵⁵ This Ordinance was immediately challenged in the Supreme Court.

The Court ruled that Ordinance was unconstitutional basically on two grounds: (i) for violating constitutional provisions for the formation of two separate Enforced Disappearance Commission; and Truth and Reconciliation Commission, and (ii) giving unrestricted power for recommending amnesty to the commission.⁵⁶ Furthermore, the Court ruled that in the absence of those unconstitutional provisions, the Ordinance is not practically functional. Thus, it ordered the government for the making necessary legal provisions to address the issue of past human rights violations. Thus, the Government tabled a Bill for establishing two separate Commissions under the same statute in the Parliament. The Bill was enacted, with minor changes, into an Act in May 2014.⁵⁷ That was again challenged in the Supreme Court and the court declared some of its provision *ultra vires* to the Constitution.⁵⁸ In the foregoing paragraphs some provisions the Act are discussed from the ESCR perspective.

The legislative framework seems basically driven to address civil and political rights violations.⁵⁹ It is usual to the conventional functions of the TRC. However, there are some avenues in the legislation that touch upon ESCR violations. One of these places is the definition of victim under Section 2(h) of the Act.⁶⁰ This definition has classified victims as a person [individual] or as a community. Recognizing a community as a victim of gross human rights violations committed during the armed conflict is a positive step towards accommodating ESCR in transitional justice process. The humanitarian, social and communal suffering of a community may also cause the ESCR violations of the members of the community. However, there are serious problems related to group rights under the legislative scheme. First, Nepali legal system does not recognize a group as a right holder. In this case, it seems not feasible to identify suffering of the community as the violation of legal rights. Second, there are no other

53 Bill no 13 for the establishment of Enforced Disappearance Commission was tabled on 4 December 2009 and Bill no 1 for the establishment of Truth and Reconciliation Commission was tabled on 18 March 2010.

54 Ordinance no 8 of the Year 2009.

55 Section 34 of the Disappearance, Truth and Reconciliation Commission Ordinance, 2009.

56 *Madhav Kumar Basnet v. Office of the Prime Minister and Council of Ministers et al.* (2070) 55:9 NKP 1101.

57 Commission for Involuntary Disappearance and Truth and Reconciliation Commission Act, 2071, Act no 1 of the Year 2071, Nepal Gazette, Issue 64, Additional Issue 2, Part 2 Dated 2071. 1.28. Available at http://www.dop.gov.np/download/file/Bepatta_1400661957.pdf, accessed on September 2, 2017.

58 *Suman Adhikari v. Office of the Prime Minister and Council of Minister et al* (2071) 56:12 NKP 2069.

59 Section 2(j) enlists seven categories gross human rights violation. Under these categories ESCR violations may be hardly included only in two categories.

60 Section 2(h) reads as; "victim" means a person or family member of a person who died or suffered physical, mental or sexual or financial loss as a result of the gross violations of human rights committed during the armed conflict and the term also includes a community that suffered serious adverse humanitarian, social or communal consequences as a result of gross violations of human rights.

corresponding provisions in the Act that are intended to provide remedy for the sufferings born by the communities due to the human rights atrocities committed during the armed conflict. Thus, the definition will not be operative in practice. By default, including community as victim becomes redundant unless supporting legislation is provided with. Still, there is space for constructive way for the TRC to give effect for through recommending reparation to the community suffered by the armed conflict on the basis international human rights law.

At an individual level, the definition of gross violations of human rights defined under Section 2(j) basically includes civil and political rights. However, some cases of ESCR violations may be included in the gross violations of human rights. First types of cases are internal displacements. Section 2(j) (8) of the Act included displacement [of a person] caused due to forceful eviction of the person from residence or any other reason as serious violation of human rights. Second, category includes looting, possession (forceful), destruction and arson of personal or public property.⁶¹ Third situation is included in more generic sense in Section 2(j)(8). Under this category, there types of human rights violations are included (i) crimes against humanity, (ii) inhuman acts in violation of international humanitarian law, and, (ii) inhuman acts in violation of international human rights law. Thus, ESCR violations may be included into the mandate of the TRC more easily under violation international human rights law. It is more plausible to analyze under the Nepal's obligation under international human rights law, since Nepal is a party to the main ESCR instruments.⁶² Further, the inclusion of ESCR violations under the mandate of the TRC may be derived from the liberal interpretation of its reporting mandate. In the report of the TRC, Section 27(1)(f) requires to include the inherent causes of the armed conflict and recommend necessary reform measures—policy, legal, institutional, administrative and practical—to ensure non-recurrence of such incidences in the future. As mentioned in the previous paragraphs violations of ESCR is one of the causes of armed conflict in Nepal. Thus, the TRC may investigate such violations under its reporting mandate.

d. Judicial Response: The Supreme Court of Nepal has been exercising wider jurisdiction in the matter of judicial review of legislation and administrative actions. On the exercise of this power it has creatively extended the right jurisprudence in Nepal.⁶³ For the purpose of this paper, the Supreme Court jurisprudence may be classified into two categories. First, the Supreme Court jurisprudence in enforcing ESCR in general. And, second, specific rulings on transitional justice issues. Under the 1990 Constitution, the Court interpreted the right to life includes the right to clean environment and

61 Section 2(j)(7).

62 Nepal became a party to United Nations Convention on the Rights of Child, 20 November 1989, 1577 UNTS 3, (entered into force 2 September 1990) on 14 September 1990; Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 18 December 1979, 1249 UNTS 13 (entered into force on 18 December 1979) on 22 April 1991; International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 16 December 1966, 993 UNTS 3 (entered into force on 3 January 1976)..

63 Ananda Mohan Bhattarai. 2012. Access of the Poor to Justice: The Trials and Tribulations of ESC Rights in Adjudication in South Asia. *NJA Law Journal* 2012 Special Issue: 1-34; Malcolm Langford and Ananda Mohan Bhattarai. 2011. Constitutional Rights and Social Exclusion in Nepal. *International Journal on Minority and Group Rights* 18: 387–411.

health.⁶⁴ Under this Constitution, various ESCRs were put under the Directive Principles of the State. The Supreme Court interpreted that those commitments are not mere jargons but imposed obligations upon the State to work for the realization of those commitments as rights.⁶⁵ For this purpose, the Supreme Court has issued directive orders to government for implementing ESCRs.⁶⁶ These rights include right to health⁶⁷ and right to food.⁶⁸ Thus, despite difficult in realization in the grounds, these rights are beyond justifiability debate in Nepal.⁶⁹ Further, the incorporation of various ESCRs in 2006 and 2015 Constitution has made them directly enforceable in Nepal.

The Supreme Court has established a robust jurisprudence in transitional justice issues, in particular limiting the scope of amnesty for conflict related human rights abuses.⁷⁰ Here we will discuss some judgments in respect of addressing ESCR violations in post-conflict context. In *Rabindra Dhakal*⁷¹ the Supreme Court drawing on the various principles of international law and persuasive force of the judgment of regional human rights courts and the Indian Supreme Court set some groundbreaking principles for dealing with the past human rights violations in Nepal. These are criminalizing forced disappearance, providing reparation (in the name of interim relief) to the victims of enforced disappearance, and establishing a commission to find out whereabouts of the disappeared. Although the reparation in *Rabindra Dhakal* was taken as the remedy for violations of civil and political rights, the court has recognized the need to address the survivor's economic hardships for granting compensation in the latter cases too.⁷² In *Liladhar Bhandari* the contents of the CPA were given a meaningful place into the legal system by the Supreme Court. It gave importance to the commitments made by the parties in the CPA and with the backing of the right to property under the Interim Constitution, established the obligation of the State to enforce the provisions related socio-economic rights mentioned in the CPA.⁷³ This may be interpreted in the line that the social and economic rights commitments made in the CPA may be enforceable in the court of law.

Although the Supreme Court did not talk categorically about the purpose of the restorative justice and its use in transitional justice process, it has greatly emphasized the importance of the role of the victims in this process. In addition to the requirement of reparation to the victims for their sufferings, it emphasized the need to give them an opportunity for meaningful dialogue and to respect their views

64 *Surya Prasad Sharma Dhungel v. Godavari Marble Industries Pvt. Ltd. et al* 2052 (1995) NKP Golden Jubilee Special Volume (NKP)169.

65 *Yogi Narahari Nath v. Secretariat of Council of Ministers et al* (2053) 38:1 NKP 33; *Prakash Mani Sharma v. Secretariat of Council of Ministers et al* (2054) 39:6 NKP 312.

66 *Prakashmani Sharma et al v. Government of Nepal et al.* (2065) 50:8 NKP 56.

67 *Advocate Kamal Neol v. Government of Nepal* (2068) 53:7 NKP 1142.

68 *Advocate Prakashmani Sharma and et al. v. Office of the Prime Ministers et al.* (2068).53:1 NKP 97.

69 For further analysis in this area see, Nahakul Subedi. 2007. Economic and Social Rights: Constitutional Aspiration and their Enforceability. *NJA Law Journal* 1(1): 109–120.

70 For detail survey of the Supreme Court's jurisprudence on transitional justice, see, Rishikesh Wagle, 2015. An Overview of Supreme Court's Jurisprudence on Transitional Justice. *NJA Law Journal* 9(1):76–90.

71 *Rabindra Prasad Dhakal on behalf of his brother Advocate Rajendra Prasad Dhakal et al v. Government of Nepal, Ministry of Home Affairs et al* (Special Issue, Jestha 2064) Supreme Court Bulletin 1.

72 *Buddhi Bahadur Praja et al. v. Government of Nepal et al.*, Writ no. 3448 of the Year 2063, decision date 2061.01.30.; *Kale Tamang et al. v. Government of Nepal et al.*, Writ no. 0238 of the Year 2063; decision date 2066.07.09.

73 *Liladhar Bhanari et al. v. Office of the Prime Minister and Council of Ministers et al.* (2065) 50:9 NKP 1086.

in granting amnesty to the perpetrators of human rights violations. In *Madhav Basnet*, it ruled that the provision of Section 23 of DCATRC Ordinance, providing that the amnesty applicant should express remorse for committing serious violations of human rights in a way that is satisfactory to the victims, is not adequate. It is because there is absence of prescription for how and where such repentance is to be made. Consequently, through the recommendation of the commission on the basis of application to the commission stating that the applicant has expressed apology to the victim, one gets immunity from the crimes under domestic and international law.⁷⁴ The Court argued that the term “consultation” used in Section 23 of the Ordinance does not mean consent. It only indicates a state of a dialogue (between the commission and victim). Thus, it ruled this provision has not made the consent of the victims an essential element for granting amnesty.⁷⁵ That may be interpreted as violating the effective remedy for the victims. And the court ordered for the amendment of the legal provision taking into consideration the consent of the victims as an essential condition for granting amnesty.⁷⁶ In *Suman Adhikari* the Court reiterated its previous orders and ruled the Commission is obliged to respect those rulings through non-acceptance of amnesty for serious violations of human rights without the consent of the victims.⁷⁷ The jurisprudence of the Supreme Court explicitly indicated the need to address the socio-economic needs of the survivors and ensure their effective role in the transitional justice process.

Current Landscape of Transitional Justice in Nepal

The current state of the transitional justice process in Nepal is undergoing a very pathetic stage. It seems that the flagships of transitional justice process, the TRC, (and CIEDP) is a project designed to fail. It is because it has been facing internal as well as external legitimacy crisis from the beginning. Internally, the victims’ groups and human rights NGOs are skeptical about the credibility of the individual members of the commission. They argue they are handpicked for derailing justice. They doubt that the TRC is established for granting amnesty to the perpetrators of human rights violations. This skepticism has been further strengthened by the lack of the government’s initiative to amend the TRC law as per the Supreme Court rulings for limiting the ambit of amnesty. Further, the individuals and group that fought in the conflict are still holding political balance of power and are not in favor of seeking criminal accountability for past human rights abuses. Externally, the amnesty clause is taken as the crisis of legitimacy. The United Nations has categorically expressed its inability to cooperate with the commission unless its amnesty recommending is limited as per the Supreme Court rulings.⁷⁸ Further, the external actors are pressing for the prosecuting human rights abuses marginalizing the need of addressing socio economic rights violations of the survivors.⁷⁹ Thus, the Nepali transitional

74 *Madhav Kumar Basnet v. Office of the Prime Minister and Council of Ministers et al.* (2070) 55:9 NKP 1101

75 *Ibid.*

76 *Ibid.*

77 *Suman Adhikari v. Office of the Prime Minister and Council of Minister et al.* (2071) 56:12 NKP 2069.

78 UN OHCHR *Nepal: OHCHR Position on UN Support to the Commission on Investigation of Disappeared Persons and the Truth and Reconciliation Commission* (16 February, 2016).

79 For instance, the OHCHR has published a detail *Nepal Conflict Report* (2012). It has comprehensively documented serious violations of civil and political rights—unlawful killings, enforced disappearances, torture, arbitrary arrest and sexual violence—along with Nepal’s international law obligations to address those violations. It also recommends

justice process has not been blue printed to go ahead with or without seeking criminal liability.

The two-year term of the TRC (and CIEDP) has been lapsed and the tenure has been extended by the government for one more year as per the legal framework permit. However, the evaluation of the work of the TRC and working pattern shows that it shall not be able to deliver its mandate on time. During these two years, the Commissions have collected about sixty thousands complaints of serious violations of human rights committed during the armed conflict. However, the complaints have not still been classified on the basis of types of human rights violations mentioned in the Act. Thus, it cannot be said that how many of these complaints are related to the violations of ESCR and how the TRC will deal with them.

On the study of one year's interim report of that commission, the commissions are leaning towards retributive justice. The CIEDP has asked for criminalization of enforced disappearances⁸⁰ and the TRC other serious human rights violations⁸¹. It is good to have such criminal law. However, these commissions' emphasis on retributive approach has contributed negatively to the transitional justice process in Nepal. First, the forces that want to resist prosecution see that the commission is going to be a criminal investigation leading to prosecution. That is playing role for the lack of real cooperation from the government. Second sticking criminal accountability, the commission has itself undermined its greater role for recording acceptable conflict history, provide reparation to the survivors and recommend measures for non-recurrence of human rights abuses in the future. Nor it seems that it will succeed to independently deal with the sixty thousands complaints. In this backdrop, a proposal for the establishment of another strong commission in Nepal to deal with those issues seems plausible.⁸² However, in the near future next commission will not happen. Now it can be said that the current pattern of working of the commission has seriously undermined on inquiring into and providing remedy to the ESCR violations committed during the armed conflict.

Concluding Remark

The CPA has envisioned the need for addressing ESCR violations as a main component of transitional justice in Nepal. It goes beyond the retributive approach of transitional justice that dates back to the era of watertight compartmentalization of CPR and ESCR and did not pay attention to ESCR in transitional justice process. This is a milestone development towards holistic approach on human rights. The adoption of optional protocol-I of ESCR, Vienna Declaration and Program of Action, giving justifiability content by the domestic and regional human rights courts have direct influence on the recognition of universal, indivisible and interdependent and interrelated nature of human rights. One of the signs in this regards is the investigation of root cause of armed conflict by some of recent TRCs.

stakeholders to address those violations. But, the report does not mention the violations of economic and social rights violations committed during the armed conflict.

80 Commission for Investigation of Enforced Disappearances, I (2072 B. S.).

81 Truth and Reconciliation Commission, *Interim Report* (2072 B. S.).

82 Ram Kumar Bhandari, 2017. End Conflict. *The Kathmandu Post*. 28 April. Available at <http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2017-04-28/end-the-conflict.html>, accessed on September 1, 2017.

Incorporation of the ESCR mentioned in the CPA as fundamental rights in the Interim Constitution, 2006 and elaboration in Constitution of Nepal, 2015 may be seen as the direct impact of those developments in respect of transitional justice in Nepal. This has been further backed by the Supreme Court judgments. Despite CPA provisions, constitutional provisions and Supreme Court rulings on indivisibility of human rights in post-conflict situation in Nepal, the TRC legislative framework has emphasized on dealing with past basically on addressing the civil and political rights violations. Further, it seems that on the basis of current functioning of the TRC, it is unlikely to predict that it shall be able to investigate into the violations of ESCR committed before and during the armed conflict. Consequently, in the absence of such investigation, it shall not be able to recommend for the necessary reform needed for non-repetition of such violations in the future.

The stakeholders of Nepali transitional justice process should recognize that the timing and context is very important for smoothly adopting and implementing transitional justice measures. Where the forces that were responsible for human rights abuses still hold political power balance, it is not feasible to seek criminal accountability quickly after the end of armed conflict. Huntington's advice, if you opt for prosecution do it promptly (within one year) or not,⁸³ has been proved incorrect in practice in the experience of Latin American transitions. Decades after democratic transitions, atrocities of the previous regime are being prosecuted in that continent including Argentina,⁸⁴ Peru⁸⁵ and Chile⁸⁶. In the Nepali context, the TRC (and CIEDP) should not seek ambitious project of detail criminal investigation for prosecution. The successful recovery, documentation and analysis of the conflict-era human rights abuses should be the foremost priority of the transitional justice process. Prosecutions may take place when the context and time is ripe. Moreover, unearthing the truth and its formal documentation will facilitate to achieve other objectives of the project i.e. securing right to truth, providing reparation and facilitate reconciliation. Thus, in the current environment, it is prudential for the TRC to focus on the investigation of conflict-era human rights violations including ESCR violations in systematic way and recommend for addressing those violations in a restorative approach. The retributive justice may take place in the future. The detail investigation, documentation and systematic analysis of the violations may also serve the retributive objectives too.

As discussed above there are ample avenues for the TRC to inquire socio-economic causes of armed conflict in the frame of ESCR violations under the international human rights law obligations. This will, in reality, facilitate in achieving long-term sustainable peace in Nepal through redressing the survivors and respecting the rule of law.

-
- 83 Samuel P. Huntington. 2017. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman and London: University of Oklahoma.
- 84 María José Guembe. 2005. Reopening Of Trials For Crimes Committed By The Argentine Military Dictatorship” *Sur - International Journal On Human Rights* 2(3):114–13.
- 85 Jo-Marie Burt. 2009. Guilty as Charged: The Trial of Former Peruvian President Alberto Fujimori for Human Rights Violations. *International Journal of Transitional Justice* 3:384–405.
- 86 Cath Collins. 2010. Human Rights Trials in Chile during and after the ‘Pinochet Years’ *International Journal of Transitional Justice* 4:1–20.

Witness Protection in the Cases of Human Rights Abuses : An Analysis

- Dr. Hari Bansh Tripathi

Abstract

Witness protection is undoubtedly the most effective measure to provide protection to victims and witnesses so as to obtain their free, frank and fearless testimony for ascertaining the truth and arriving at justice. Needless to say, in the absence of adequate and effective witness protection measures, the witnesses, for fear of reprisal, may hesitate to come forward to give their testimony. In the incidents of human rights violations victims and eye-witnesses generally happen to be major source of evidence. Without their crucial testimony it shall be pretty difficult to ascertain the guilt of the perpetrators.

The testimony of witnesses including victims plays a crucial role in the successful prosecution of criminal cases including those involving violations of human rights and humanitarian law. Witnesses are regarded as the corner stone of a successful criminal justice system. Witness testimony becomes all the more important in cases involving human rights abuses which took place long back in the past but their prosecution could start before a transitional justice mechanism only after a considerable gap of time. It is so because due to the considerable loss of time other tangible evidences generally get lost or destroyed. In such a situation the oral evidence of the victims of the abuses who had themselves directly undergone the pains and sufferings caused by the violations or infringement of their rights or the eye witnesses of such incidents occupy crucial importance in ascertaining the truth of the matter and making the perpetrators accountable for their misdeeds.

However, such witnesses generally hesitate to come forward to give testimony for fear of reprisal, intimidation or threat caused to their personal security by the perpetrators or violators who may be placed in powerful positions, political, bureaucratic or security service related wings. This scenario is equally applicable even in case of human rights violations taking place in overall social or national context. So the witnesses and victims' right to protection occupies a prominent place in the contemporary criminal justice system and plays a significant role in combating impunity, ensuring accountability, serving the end of justice and achieving reconciliation. Therefore, the victims and witnesses need to be assured of their safety and security, and they should not be allowed to suffer from any repercussions on account of their participation in the judicial or non-judicial proceedings. However, this paper proposes to discuss only some important aspects of victim protection in regard to human rights

violations and the measures resorted to by human rights defenders and the proceedings undertaken by the National Human Rights Commission.

In fact, witness protection and witness assistance constitute a significant part of the State obligation to uphold the human rights of the citizens. It is a basic duty of the State to ensure the safety and security of the people including the victims and witnesses who come forward to cooperate in the judicial or non-judicial proceedings in order to ensure the criminal accountability of the perpetrators of human rights violations. Article 3(3) of The International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) obligates the State parties to ensure access to effective remedy when rights and freedoms including the right to personal security guaranteed by the Covenant are infringed.

Witness Protection and Witness Assistance

The concept of witness protection also incorporates the concept of witness assistance. No scheme of witness protection can be complete in the absence of an effective witness assistance program. Although witness protection and witness assistance seem to be interrelated, both are, in fact, two distinct operational mechanisms. Witness assistance focuses on providing financial, material, medical and psycho-social support to victims and witnesses throughout the legal process through governmental, voluntary and community based means. Witness assistance is primarily meant to prevent re-traumatization of the victim and to protect a witness's capacity to provide effective testimony. On the other hand, witness protection focuses on practical measures to protect the safety and security of victims and witnesses from physical violence, threats of violence, intimidation, retaliation or other threatening or harassing conduct.¹ A number of interventions on this count may involve the protection of identity of witnesses, providing measures for their physical safety and security, relocation, in-camera hearing and testimony through video-conference.

Objectives of Witness Protection

The concept of witness protection is chiefly guided by two objectives. Firstly, it aims at protecting the proofs and evidences collected in course of crime investigation. And secondly, it focuses on ensuring physical and mental security/well being of the witnesses so that they may not hesitate to come forward to assist in the judicial process in finding out the truth and ascertaining the accountability of the alleged perpetrators. In fact, the objective of witness protection is to increase the efficacy and effectiveness of justice administration. In short, the objectives of witness protection can be summed up as follows:

- i. To respect and promote the human rights of victims and witnesses including their individual liberty and dignity, and to protect them against any physical or mental insecurity;
- ii. To provide security to victims and witnesses who dare to stand up against violations and infringement of human rights;

1 ICJ, 2011. 2011. *Witness protection in Nepal: Recommendations from International Best Practices*, International Commission of Jurists, p.2.

- iii. To protect the cooperating witnesses against any type of violence, assault, threat or intimidation posed to them by the violators;
- iv. To prevent the prospective re victimization of the cooperating witnesses only because they agree to give their testimony;
- v. To protect the important proofs and evidences necessary for ascertaining the guilt of the perpetrators or to create a sense of security among the witnesses so that they may not turn hostile;
- vi. To minimize the loss and sufferings caused to witnesses and the victims of human rights abuses, and to compensate them for their loss and/or to work for their rehabilitation; and
- vii. To ensure victims' accessibility to the legal and judicial process, and to end impunity by making the perpetrators accountable for their highhandedness.

Guiding Principles of Witness Protection

The values guiding the concept of witness protection and its guiding principles can be briefly described as mentioned below:

- i. The issue of the security of victims and witnesses is basically interrelated with the primary duty of the State to guarantee the basic human rights of the people. Every democratic State bears the primary responsibility for protecting the rights of all persons under its jurisdiction. It is for this reason that when a State shows its inability or unwillingness to protect its people against any threat to their life and security, the protection of the population becomes the shared responsibility of the international community.
- ii. A scheme of witness protection should not be lopsided or unfair towards the rights of the accused. Therefore, all the protective measures meant for the protection of victims and witnesses ought to be based on proper coordination and balance between the principle of fair trial and the rights of the accused. In fact, efficacy of a judicial process is very much dependent on a just and equitable balance between justice requirements as well as confidentiality and security of the witnesses. Respect for confidentiality is so fundamental that any breach of confidentiality can have serious, sometimes even fatal, consequences for the cooperating witnesses. Such a breach of confidentiality may erode the credibility and even the safety of human rights defenders, besides the effectiveness and acceptability of their human rights works.
- iii. The independence of victims and witness protection mechanism must be ensured against any probability of interference by executive or security wings. In order to make it immune from unwarranted influence or any dictates of the Police or other executive wings of the State, it must be set up as a separate, independent unit. The independence of such a protection mechanism becomes all the more important in view of the fact that sometimes persons charged with gross violations of human rights happen to occupy influential positions or power in the day-to-day administration or security services of the State.

- iv. Informed consent of the cooperating persons in investigation or trial of cases of human rights violations is necessary. The nature and possible impact of the use of information provided by the cooperating persons should be clearly explained to them. Prior to collecting any information from such persons, their informed and formal consent should be obtained in advance in regard to the use of such information or accounts provided by them. They should be also cautioned against the likely risks posed by revelation of such information.
- v. However, notwithstanding the consent given by any witness, the human rights defenders are required to assess any damaging impact on him/her, and should make proper decision about the prudent use of such information.
- vi. In all circumstances, human rights defenders are obligated “not to jeopardize the life, safety, freedom and well-being of victims, witnesses and other cooperating persons.”² Human rights defenders and other concerned officials should never forget their duty of working for the protection and promotion of human rights guided by the major objective of not causing any harm to life, liberty, security and personal freedoms of the victims and witnesses. It is their prime responsibility to balance the need to gather information and the potential risk of harm to those who may provide such information.”³ That is to say, the universally accepted principle of “Do No Harm” should be always the guiding principle of every human rights defender while working in the field.
- vii. Security and protection are a context-based and context-specific issue. So there can be hardly any single correct approach or strategy to addressing the issue of security of victims, witnesses and cooperating persons. Efficacy of a successful protection strategy should be dependent on political and security environments, the commitment of national authorities, national witness protection mechanism and the means and resources available at the operational level in the field. Therefore, human rights defenders can adopt measures for witness protection as required by a particular situation only if they are fully acquainted with the local, regional and national contexts.
- viii. The planning phase in the context of human rights monitoring is very important as it relates to determining what information needs to be gathered and from whom, how and where. So the information collecting process requires scrupulous planning. As such, the interview of victims and witnesses should be carefully planned. And preventive and protective measures should be adopted to ensure their safety and security before, during and after the interview or enquiry. For this a safe place for contacting the cooperating person should be carefully selected so as to ensure its privacy. Also, special care should be taken to ensure that video camera or other means of external surveillance are not discreetly set up at or around the place of interview.

2 United Nations. 2001. *United Nations Manual on Human Rights Monitoring*. New York and Geneva: United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. P. 8.

3 Ibid, p.9.

- ix. Protection of information is closely related to the safety and security of cooperating persons. It is, therefore, highly essential to adopt means for effective management and protection of confidential information provided by the interviewees. In order to protect the confidentiality of such information a secure information management system including Computer passwords or code language should be put in place. Standardized use of codes for identification of victims, witnesses or sources may be an effective means for achieving this purpose. The account of the alleged human rights incident and the personal data of the interview should be recorded and placed separately on a separate Notebook and a sheet of paper with a specific code assigned for the concerned person. Besides, only a limited number of concerned persons should be allowed to have access to such information system depending on the needs and relevance of such information.
- x. Since maintaining confidentiality of victims, witnesses and other cooperating persons is of crucial importance in human rights monitoring, such confidentiality can be ensured by adopting the following measures:
 - a. The person having knowledge of confidentiality protected personal introduction information about any individual should be obligated to protect such information and not disclose it to any other person. Any party to a dispute or his/her legal practitioner, expert or a court employee may be in a place of advantage to gain such information in the process of trial. Hence, such person shall be required to carry out this obligation.
 - b. The protected information relating to the personal details of an individual should be recorded on a separate piece of paper sealed and marked by a specified code number.
 - c. Documents relating to such protected information should be sealed, certified and its details should be briefly noted down on a separate piece of paper and then enclosed with the case file.
 - d. The concerned Office or Court should also maintain separate record of such cases by assigning specific identification marks to such files.
 - e. While issuing any summons or notice to the witness or victims, whose personal introductory information has been kept confidential, such summons or notice should be issued in his pseudonym or under specific number or sign assigned to him. If the other party asks for information about authorized introduction of such confidentiality protected person, information should be provided by opening the sealed papers but thereafter it should be immediately sealed again.
- xi. Last but not the least, the witness protection mechanism should not only be protective and preventive rather it should be also practical, pragmatic and relief-oriented. Such a mechanism or framework should be also fully equipped so as to provide material, legal, financial, medical and psycho-social services to the needy. Children, women victims of sexual violence, old men

and women and physically and mentally handicapped persons should be given special type of assistance and protection under this scheme.

Relevant International Provisions regarding Witness Protection

Several Declarations, Treaties and Covenants have been made and put in place for the protection of women, children and victims. Some of the significant international documents and the relevant provisions made therein need to be briefly discussed to throw light on the international initiatives made for victims and witness protection.

1. Universal Declaration of Human Rights (UDHR)

UDHR adopted by the United Nations in 1948 did not make any specific provision about victim protection. However, it has made some significant provisions about every person's right to life, liberty and the security of person, prohibition on subjecting someone to torture or to cruel, inhuman or degrading treatment or punishment and the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating the fundamental rights granted to him by the Constitution or by law.⁴ However, this Declaration did not envisage about the rights relating to compensation, rehabilitation, restitution and access to justice.

2. International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR)

ICCPR adopted by the UN in 1966 has several provisions guaranteeing everyone's right to life, liberty and security of person.⁵ It also guarantees the right to have an effective remedy in the event of violation of one's rights or freedoms. Besides, every person shall have the right to the determination of any criminal charge against him, or of his rights and obligations in a suit at law by a competent, independent and impartial tribunal established by law.⁶ This provision can be equally applicable in the case of victims of human rights abuses at par with other persons in regard to seeking justice, relief and compensation.

3. The Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CAT)

Commonly known as the UN Convention on Torture, this Convention adopted in 1984 obligates each State party to take effective legislative, administrative, judicial or other measures to prevent the acts of torture in any territory under its jurisdiction, and to ensure that all acts of torture are offences under its criminal law and are punishable by appropriate penalties.⁷ This Convention makes specific provision for witness protection and provides that steps shall be taken to ensure that the complainant and witnesses are protected against all ill-treatment or intimidation as a consequence of his complaint or any evidence given.⁸ Furthermore, each State party shall ensure in its legal system that the victim

4 UDHR (1948), Articles 3, 5 and 8.

5 ICCPR (1966), Art. 6 and 9.

6 Ibid, Art. 14.

7 Convention against Torture (1984), Art. 4.

8 Ibid, Art. 13.

of an act of torture obtains redress and has an enforceable right to fair and adequate compensation including the means for as full rehabilitation as possible.⁹

4. Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power

This UN Declaration of 1985 is regarded as the first ever international instrument regarding victim protection. This Declaration basically focuses on the protection of the following rights of victims:

- a. Access to justice and the right to fair treatment,
- b. The right to compensation against the offender,
- c. In the event of failure to get compensation from the offender, the State's liability to provide such financial compensation, and
- d. The right to get material, medical, psychological and social assistance through governmental, community based or indigenous means.¹⁰

This Declaration states, “The responsiveness of judicial and administrative process to the needs of victims should be facilitated by... taking measures to minimize inconvenience to victims, protect their privacy, when necessary, and ensure their safety, as well as that of their families and witnesses on their behalf from intimidation and retaliation¹¹... victims should be treated with compassion and respect for their dignity. They are entitled to access to the mechanisms of justice and to prompt redress, as provided for by national legislation, for the harm that they have suffered.”¹²

5. Convention on the Rights of the Child (1989)

The Convention on the Rights of the Child (CRC) provides for a range of child rights including the inherent right to life, the right to protection against all forms of physical or mental violence, injury or abuse, neglect or negligent treatment, maltreatment or exploitation including sexual abuse as well as the right to be free from torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment.¹³ The Committee on the Rights of the Child, a treaty monitoring body attached to CRC, considers witness protection mechanisms to be essential for preventing the violation of the rights of the child witnesses.¹⁴ The Committee has also highlighted a child's right to specific protection during court proceedings.¹⁵

6. Rome Statute of the International Criminal Court, 1990

Article 68 of the Rome Statute has provided for the protection of victims and witnesses in course of the proceedings relating to trial. “The court shall take appropriate measures to protect the safety,

9 Ibid, Art. 14.

10 Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, 1985, Principles 4 and 12.

11 Ibid, Principle 6(d).

12 Ibid, Principle 4.

13 CRC, 1989, Articles 6, 19 and 37.

14 Committee on the Rights of the Child, Concluding Observations on the Philippines, UN Doc. CRC/C/PHL/CO/3-4, (2009), para 52.

15 Committee on the Rights of the Child, Concluding Observations on Sierra Leone, UN Doc. CRC/C/OPSC/SLE/CO/1, (2010).

physical and psychological well-being, dignity and privacy of victims and witnesses.” In specific situations or cases, the court may conduct any part of the proceedings in camera or allow the presentation of evidence by electronic or other special means. Further, the victims and witness unit may advise the prosecutor and the court on appropriate protective measures, security arrangements, counseling and assistance.

7. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violation of Human Rights Law and Serious Violation of Humanitarian Law, 2005

The UN General Assembly adopted the Basic Principles and Guidelines on the Rights to a Remedy and Reparation for Victims on December 16, 2005. It declared that victims should be treated with humanity and respect for their dignity and human rights, and appropriate measures should be taken to ensure their safety and physical and psychological well-being and privacy as well as those of their families.¹⁶ Besides, under Victim’s right to remedy, victims shall have right to equal and effective access to justice and adequate, effective and prompt reparation for harm suffered.¹⁷

Significant Measures of Witness Protection in Nepal

The Truth and Reconciliation Commission set up for investigating the incidents relating to the armed conflict between the State party and the then CPN (Maoist) which took place in the country since 1996 has come out with a Manual with a view to making more effective the process of investigation of human rights violations during that period.

Those incidents related to gross violations of human rights including extra-judicial killings, physical mutilation, abduction, physical or mental torture, rape or sexual violence and forceful seizure of property of the civilians. Needless to say, the testimony of witnesses shall be of vital importance to ascertain the truth of the matter and make the perpetrators accountable for the crimes committed by them. Such victims and witnesses are vulnerable to threat and intimidations and, therefore, they will need protection and assistance for their security. *The Truth and Reconciliation Commission Manual, 2073* made by the Commission has rightly made extensive provisions for the protection and assistance of the victims, witnesses, complainants and cooperating persons. Such protection and security can be extended even to their family members, if asked for. Section 30 of the Manual provides for protecting the confidentiality of their identity and using different modern technological means for recording their testimony if their security is under threat for any reason.

Similarly, the National Human Rights Commission has been empowered to provide assistance and protection to victims and witnesses of human rights abuses or violations in a variety of ways. Such measures of protection or assistance may be short term or long term depending on the nature of the threat and urgency of the situation.

16 United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims, Principle 6.

17 Ibid, Principle 7.

Short Term Measures of Witness Protection

Victims and witnesses are generally subjected to threat, intimidation, coercion, abduction, detention, damage and destruction of their property, etc. The following measures may be adopted to provide protection to the victims in such situations:¹⁸

- Making arrangements for temporary stay of witnesses in the house of neighbors or relatives or at any other safe place,
- Placing them under close security of Police or Army,
- Providing security to witnesses during their travel to court or their return there from,
- Providing security at their residence and making arrangements for immediate contact with them, in the time of emergency,
- Making regular and close vigil on their telephone and emails,
- Setting up security alarms at the house of the witnesses,
- Maintaining confidentiality about the witnesses,
- Arranging for electronic warning devices,
- Decreasing the frequency of their public contact, and
- Conducting interview of witnesses generally at a secret or safe place.

Long Term Measures of Witness Protection

Some important long term measures of witness protection can be described as follows:

- Taking into account pre-trial statement: In case the victim or witness feels exposed to danger in appearing before the court for giving testimony, his/her statement recorded earlier may be treated as evidence in exceptional cases. For example, the statement of the victim of human trafficking certified earlier by the court.
- Maintaining confidentiality of the witness through the use of screen curtain and protecting his identity until last moment before recording his testimony,
- Temporarily excluding the defendant during court proceedings from sending him out from the bench where the proceeding is being conducted so as the witness may testify without fear or coercion caused by the presence of the alleged perpetrator,
- Recording testimony by using modern means of technology such as video conferencing, image and voice distortion techniques etc.,
- Providing pseudonyms to witnesses prior to recording their testimony, and
- Relocation and/or identity changes of high risk witnesses.

¹⁸ UNODC. 2008. Good Practices for the Protection of Witnesses in Criminal Proceedings Involving Organized Crime. New York: UNODC. P. 27.

Role of National Human Rights Commission in regard to Victim and Witness Protection

The Constitution of Nepal (2015) has entrusted National Human Rights Commission (NHRC) with the duty of ensuring respect for protection and promotion of human rights and their effective implementation. In order to discharge its duties, the Commission has been empowered to conduct enquiry or investigation of the incidents of human rights violations on a petition or complaint made to the Commission by the victim or any other person on his behalf or on any information received by the Commission from any source or on its own initiative, and make recommendation for action against the perpetrator. In discharging its role or performing its duties NHRC may exercise a slew of powers including the powers as of a court in respect of summoning and enforcing the attendance of any person before the Commission and seeking and recording his statement, deposition or any information, examining evidence and producing exhibits and proofs. Besides, the Commission has been also empowered to order for providing compensation in accordance with law to the victims of human rights violations.¹⁹

Assistance Provided by NHRC

The National Human Rights Commission Act, 2068 (2011 A.D.) has guaranteed independence and autonomy of the Commission in regard to ensuring respect for and protection and promotion of human rights. The NHRC (Complaint, Proceedings and Compensation Determination) Rules, 2069 (2012 A.D.) has made specific provisions for complaint registration, enquiry and investigation and for making recommendation for action against the perpetrators. In course of handling complaints or information regarding incidents of human rights violations NHRC has been mandated to undertake specific measures for protection of victims and witnesses. Section 9 of the NHRC Act provides that if any victim of human rights violations is likely to suffer from harm in case immediate relief is not provided to him or if he is not immediately rescued, the Commission shall order the concerned body to provide immediate relief or rescue to the victim. And the body receiving such order shall be obligated to provide immediate relief as directed. The Commission may also request any other association, organization or person to provide assistance in giving such interim relief or rescuing the victim. The NHRC (Complaint, Prosecution and Compensation Determination) Rules, 2069 (2012 A.D.) have made elaborate provisions in regard to providing interim relief to victims²⁰ as well as their rescue.²¹ The Rules obligate the Commission to act immediately to rescue the victim on its own or in collaboration with some other agency or organization depending on the exigency of the situation.

Provisions Relating to Security and Protection

Human rights violators or perpetrators generally happen to be powerful persons or agencies in their respective fields. As such, they may not meekly tolerate any action whatsoever against their highhandedness. Sometimes they do not hesitate to resort to further acts of intimidation, threats or violence against the complainants or cooperating persons. Visualizing the possibility of such a situation, the

19 Constitution of Nepal (2015), Art. 249.

20 NHRC (Complaint, Proceedings and Compensation Determination) Rules, 2069, Rule 20.

21 Ibid, Rule 21.

Rules have provided for approaching the Commission to seek its help in such an eventuality. If there is a prospective danger of the security of the victim or witnesses being further jeopardized or further violation of their human rights as a result of filing of the complainant or in course of investigation of such complaint, the complainant may file an application pointing out adequate and credible grounds to seek protection from the Commission. In such a case the Commission shall be required to act immediately on such an application for security and write to the nearest Police station to provide necessary security to the concerned person. The concerned Police Office shall be also obligated to make necessary security arrangements immediately for the needy and report back to the concerned Office of the Commission.²²

Provisions Regarding Compensation

The victims of human rights abuses do not need only physical protection and security. They also need to be compensated for the abuses, pain or sufferings undergone by them. The NHRC Act, 2068 and the NHRC (Complaint, Proceedings and Compensation Determination) Rules, 2069 have made elaborate provisions about granting compensation to the victims. The Act stipulates that if the Commission, following investigation, deems it essential that compensation should be given to the victim, such a recommendation should be made while disposing the complaint.²³ The amount of compensation may be 300,000 rupees at the maximum. On the other hand, the NHRC Rules have also made elaborate provisions about the criteria of determining the amount of compensation in cases involving death, torture, illegal detention or enforced disappearance, injuries, discrimination based abuses, violation of economic, social and cultural rights, besides violations of collective rights. The compensation shall be handed over to the victim or, in case of his/her death or mental imbalance, to his/her dependent family members within three months of receiving such communication from NHRC. The power granted to the Commission to make any erring official, individual or body personally accountable for providing compensation is indeed welcome provision intended to create both penal as well as deterrent effect on the perpetrators.²⁴

Role of Monitoring

Monitoring of the incidents of human rights abuses is very vital from the viewpoint of human rights protection and implementation of various programs undertaken for this purpose. The role the National Human Rights Commission to conduct supervision and monitoring of various agencies of the government, public or private organizations or any other place and to make recommendations or issue instructions to them for making necessary reforms is basically guided by the objective of human rights protection so as to improve the overall human rights scenario of the nation. In the ultimate analysis, such monitoring and supervision shall protect and promote the interests of the victims and witnesses in various ways. However, NHRC shall be required to ensure that while monitoring the status of investigation and prosecution of incidents of human rights violations nothing should be done which

22 Ibid, Rule 5.

23 NHRC Act, 2068, Sec. 16.

24 NHRC (Complaint, Proceedings and Compensation Determination) Rules, 2069, Rules 22 to 30.

may adversely impact on such investigation or prosecution. If there is found any irregularity or malpractice in the process of crime investigation or prosecution, superior authorities should be forthwith informed for necessary corrective intervention.

Need of Protection and Assistance Section

It shall be expedient to set up a Protection and Assistance Section at the headquarters of NHRC and its separate units at the regional and contact Offices of NHRC. At each and every such unit, one Officer level employee should be assigned the role of Facilitator for assisting the victims and witnesses. Details of the duty of such facilitating Officers and other employees deputed at such units should be published on the website for public knowledge. Apart from that, it is equally important to conduct awareness raising programs for the victims of human rights abuses. While conducting such programs the Commission may collaborate with security agencies, local bodies, NGOs and civil society. The Commission should also provide training in this area to the human resources involved in investigation, prosecution and justice dispensation in its bid to ensure the rights and interests of the victims of violations. The Commission should also coordinate with the concerned stakeholders to maintain confidentiality of the parties and witnesses during the trial proceedings in some special types of cases and instruct the media persons not to divulge the introductory details of the parties to the case.

Maintaining Confidentiality of Victims and Witnesses

In order to maintain confidentiality of the victims and witnesses NHRC may resort to the following measures:

- a. In special types of complaints regarding domestic violence, sexual offence, trafficking in human persons, human rights violations concerning children, aged persons and physically and mentally handicapped persons NHRC must conduct the hearing proceedings by using pseudonyms so as to ensure the confidentiality of the victims and witnesses.
- b. Any party to the case or his legal practitioner, expert or any employee of the court who becomes knowledgeable about the protected personal introductory details of the victim or witnesses shall be required not to divulge such details.
- c. The personal details thus kept confidential should be recorded, sealed and certified on a separate piece of paper by assigning specific code numbers.
- d. In order to maintain confidentiality of the personal introductory accounts such documents should be sealed and their details should be recorded on a separate piece of paper and enclosed with the case file.
- e. While issuing any summons or notice to any victim or witness whose personal identity has been confidentially protected such summons or notice should be served by using his/her pseudonym, number or symbol. However, if the opposite party asks for the authorized introduction of such person, the relevant information should be provided by opening the sealed document which should be immediately sealed thereafter.

- f. Even if a person whose confidentiality has been protected is present during the investigation or trial proceedings, his/her introductory details should be mentioned by referring to the pseudonym, code number or symbol assigned to him/her.
- g. While making any recommendation to the concerned authority for taking legal action, the Commission, if it deems it appropriate, may protect the confidentiality of the personal introductory details of the victim, complainant or witnesses.
- h. Last but not the least, it shall be necessary and useful to take into account the relevant provisions intended to maintain the confidentiality of the parties to a case as mentioned in *the Guidelines on Maintaining Confidentiality of the Parties in the Proceedings of Special Types of Cases* issued by the Supreme Court of Nepal²⁵ on 2064/09/10 while disposing a Writ petition of Mandamus.

Trial and Hearing of Complaints

While hearing complaints of incidents of human rights violations, the names and address of the victims and witnesses should be generally specifically mentioned. However, in some special types of cases as mentioned above the hearing should be conducted under pseudonyms of victims and witnesses.

In-Camera Hearing

Some sensitive types of cases require more confidentiality from the viewpoint of security as well as protection of self-dignity of the victims and witnesses. Complaints involving crimes against children, rape or sexual offense, trafficking in human persons, domestic violence, untouchability, witchcraft, persecutions of marginalized or physically or mentally challenged persons, etc. should go through in-camera hearing. In accordance with the established court practice, only the concerned parties to the case, their legal Counsels, Public Prosecutor, experts, victims, their guardians, Police, and concerned employees of the Commission shall be allowed to attend the proceedings of in-camera hearing of the sensitive or special type of cases. Besides, the proceedings of such in-camera hearing should not be disseminated by any print or electronic media. However, if so permitted by the Commission, limited and selective information about the proceedings may be published or communicated but even then without divulging the identity or personal introductory details of the victims or witnesses.

Open Trial and Need of Procedural Caution

Even while conducting hearing of complaints relating to other human rights violations in open session, NHRC should adopt certain precautionary measures so as to avoid creating sensationalisation about such cases among the public. NHRC should make necessary arrangements to provide information about the victim and the witnesses only to the accused and the defense attorneys. In case of more sensitive complaints the entry of public and media persons into the bench should be prohibited or restricted. In order to protect the victim and the witnesses against fear or intimidation caused by the presence of the perpetrator in the bench modern means of audio-video recording of statement or testimony, distortion of the image or voice of a witness during trial, use of screen to hide identity of

²⁵ *FWLD vs. Govt. of Nepal*, Writ No. 3561, Mandamus, date of decision: 2064/09/10.

the witness, video link allowing testimony from a separate location etc. may be resorted to. Besides, using a pre-trial statement or preliminary statement without summoning the witness to appear before the bench, allowing an accompanying person to be present for psychological support, especially in case of a child witness, avoiding confrontation of a child witness with the perpetrator and intervention by the Commission to prevent aggressive or improper cross-examination by the defense are a few effective measures which may be useful in minimizing trauma of the victim and securing independent and fearless testimony of witnesses.

Immunity from Punishment

In Criminal Law sometimes provisions are deemed necessary to discourage baseless, false or flimsy FIRs or complaints. For example, Section 18 of the Chapter on Punishment in *Muluki Ain (the State Code)* makes a penal provision to deter those who file baseless or false complaints with ulterior motive. At the same time, it is equally important to assure a victim of human rights abuses to seek redress without the fear of any penal action in case his complaint or accusation does not get substantiated for lack of concrete evidence. *NHRC (Complaint, Proceedings and Compensation Determination) Rules, 2069* provide that no case can be instituted against any person in connection with any statement or testimony given by him/her in course of any complaint, investigation or proceedings relating to human rights violations.²⁶ Apart from that, a complainant shall not be made to face any penalty or punishment due to his failure to substantiate his charge for lack of evidence, notwithstanding whatsoever has been mentioned in the prevalent law.²⁷ However, if someone is found to have registered a false complaint deliberately with a *mala fide* intention of harassing or causing trouble to anybody, the Commission may issue a warning to such person to behave in the future.²⁸

Concluding Remarks

Witness protection is undoubtedly the most effective measure to provide protection to victims and witnesses so as to obtain their free, frank and fearless testimony for ascertaining the truth and arriving at justice. Needless to say, in the absence of adequate and effective witness protection measures, the witnesses, for fear of reprisal, may hesitate to come forward to give their testimony. In the incidents of human rights violations victims and eye-witnesses generally happen to be major source of evidence. Without their crucial testimony it shall be pretty difficult to ascertain the guilt of the perpetrators. With the result, impunity shall be on increase and justice shall become a casualty. Without justice peace can hardly prevail in the society. Thus failure to provide assistance and protection to witnesses and victims shall be tantamount to failure of access to justice and the right to effective remedy. Needless to say, now it has become expedient to enact a witness and victim assistance and protection law to address this issue.²⁹

26 NHRC (Complaint, Proceedings and Compensation Determination) Rules, 2069, Rule 32.

27 Ibid, Rule 38.

28 Ibid, Rule 42.

29 A Witness Protection Bill, 2067 drafted by Nepal Law Commission is still pending before the Parliament. (See Website: www.lawcommission.gov.np)

Undermining Our Cultural Value: A Threat to Human Rights

- Dr. Narayan Pd Ghimire

Abstract

It should be noted that the rule of law is the foundation of human rights and, therefore, without the culture of abiding by the rule of law, human rights may not be protected and respected, and we will only be giving illusion of human rights to our society.

Human rights are outcome of human nature of all human being, and when we seek our human rights we must respect others' right as well. The best and central natural rule, therefore, is "if you want other people to respect you, respect them". Human right cannot be protected and promoted without respect of the rule of Law. The essential components for 'rule of law' are supremacy of law, equality before the law, equal protection of law, independent judiciary, separation of power, due process of law and so forth. Therefore, the term how we have taken to understand the rule of law may not have assert true sense of understanding of the real concept of the rule of law. The supreme law of the land of the Federal Republic of Nepal has made a commitment to uphold the concept of the rule of law, but it may not suffice unless it carries all the essential characteristics of the concept of the rule of law with an effective mechanism of enforcement.¹

Human rights concept is a new phenomenon of international law, which emerged as a new development based on humanitarian ground after the II Word War and particularly through the initiatives of Eleanor Roosevelt in 1947 in UN system. The modern practice of human rights may require a new study as to whether it requires redefinition and hold discourses on how it has to be protected and promoted to achieve the meaning of human rights. In the context of Nepal, the practice of human rights is sliding from the core value and culture of its own society where foundation of legal development is based on our value and culture which is deep rooted in our society.

Eastern hemisphere of the world is enriched with its own value based culture and most of the nation states in this region initiated gradual efforts to consolidate their values to the promotion of cooperation towards political growth, and which contributed to a just society with a sense of the rule of law in the form of respect to other for peace and mutual cooperation in each society. After the World War II, many states emerged after gaining independence and freedom from the clutches of the countries that had colonized them. The post World War II period saw numerous Asian states seeking their

¹ Preamble of the Constitution of Nepal (2015)

national identity and reviving their cultural uniqueness, and showing more concern about their rights as citizens. However, many aspects of both personal freedom and national recognition are still under development in our societies. Furthermore, in our region we have our own history of democratic movements, which has contributed to the advancement of the rule of law and promotion of human rights and development of democracy.

Asia accommodates a vast combination of peoples with unique and diverse cultures. In this amphitheater of communities, existing in peace at certain times and in conflict at other times, a common forum to share experiences was deemed essential to bringing to the forefront essential matters related to human rights and peace.² The contributing factors to the development of the rule of law in Asia are different from the West. Furthermore, the diversities of the Asian region provided impetus for the creation of a world organization, highlighting the importance of peace, respect of human rights and the ultimate necessity of strengthening of the rule of law around the globe in general and in Asia specifically. Asian culture is predominated by social and family order, evolved from its own rich cultural values and is based on duty-oriented tradition rather than the exercise of rights, while Western culture focused on the area of individual liberties and political and civil liberties.³ The cultural diversity separating the regions in both values and societal development has progressed in the contemporary world into the hallmarks typically identified since long time as “Western civilization,” “Asian value,” and “African culture.”⁴ Thus, the values of each and every society have encompasses diverse factors, and are not single value concepts describing a geographical space and its political history. Therefore, Asia and Asians are extremely diverse economically, religiously, politically, and socially. Asia has accommodated all the major native religions of the world, and includes a number of adopted religions as well.⁵ It is culturally, economically and politically heterogeneous. Many religions from around the world are found in Asia and in some instances have been declared as state religions. Some examples include Christianity in the Philippines, Islam in Malaysia and Pakistan, and implied state religion such as Hinduism in Nepal and India and Buddhism in Thailand and Sri Lanka. Asia is also known as a place of political ideologies such as socialism, communism, democracy and feudalism. In addition to religious diversities, other factors also helped produce a cultural diversity with tolerance. Despite the perceptions of many outside the region, Asia contains economic diversity, with standards of living and development widely varied throughout the continent. Japan, Singapore and Hong Kong are among the most prosperous countries in Asia and the world, while there are other countries, particularly in South Asia, sinking into the poverty and suffering from domestic problems such as Bangladesh, Nepal, India, Pakistan and the Philippines. In addition to the factors mentioned above, Nepal being the birth land of Buddha, has a unique stigma of the principle of peace influenced by Buddhist teaching has become inspire model today.

2 Tommy Koh, 1993. The 10 Values Which Undergird East Asian Strength and Success, *The International Herald Tribune*, 11-12 December.

3 Amartya Sen. 1997. Human Rights and Asian Values, Sixteenth Annual Morgenthau Memorial Lecture on Ethics and Foreign Policy Carnegie Council on Ethics and International Affairs, New York.

4 Ibid.

5 Ibid.

Cultural value to the respect of human rights in our society

Religion-based culture in Asia and particularly in our society, ensures progress and peace of the entire community. Fear of punishment inherent to the science and the art of government were maintained meaningfully in the *Srutis and Smritis*. Oriental philosophy has shed light on matters of constitutional importance and administrative and legal structural, and its development helps provide a vivid picture of the social, political, governmental and administrative organization of the contemporary world to keep the society intact with a disciplined and peace loving nature by way of social and individual behaviors.⁶ The supremacy of the religion based on oriental philosophy was deeply rooted in the Asian region as supremacy of the law constitutes one of the core values of the rule of law in our society. Even Buddha, a Hindu prince viewed as the “King of Kings” by his adherents, was subject to the Dharma. Thenceforth even a weaker man rules over stronger men with the help of the Dharma. Speaking about Buddhism, the Dharma is not only law or the law for all people but also the law that combines all legal norms.⁷ It implies the structure and functions of society and it has implication based on discipline; it is also the meeting point of the individuals and society, and of religion and philosophy. Thus the religion or philosophy in the Asian region is regarded as an element that serves to cement and unite society.

According to Buddhist philosophy, the special responsibility of the king is prescribed to protect all beings, to award justice and punishment, and to protect people of different castes and their profession according to the rule of the Sastras (codified text based on religion) and bring them around to the path of their duties. Thus, the duty of the king is to maintain and uphold the law as it was itself imposed upon him. Thus, even the king is not the source or origin of law, he is himself subject to law, and he is to both enforce and abide by the law. The philosophy of discharging governmental functions is also handed down from long ago and been advanced into today’s separation of powers under the concept of the rule of law. Thus the whole Asian region is kept in order by punishment, should someone breach the legal norms. The Sanskrit word for king, *raja*, came to mean government as a whole. Under the British, the word ‘Raj’ was used for Imperial Rule. In modern politics, *rajniti* literally means leadership having sufficient knowledge of law and politics who could maintain the rule of law in his regime. Chanakya has also cautioned ancient *rajyas* (leaders of today in the government) against the pitfalls of totally autocratic rule, and all these experiences and practice must be taken as a guideline to uphold and respect democracy, human rights and rule of law. Our social values, norms and practice has close relationship to the development of legal regime which has been influenced by its oriental philosophy, the Sanskrit, the Vedas and other religious text of Hindu origin such as Mahabharata and Ramayana and teaching on that religious philosophy by pundits and gurus, and the influence has contributed to the development and advancement of the concept of the rule of law and human rights. These contributions are based on the guiding principles of the Dharma, as well as the non-violent philosophies taught by Buddha, Mahatma Gandhi and other religious practices in Asian societies. In

6 R. N. Varma. 1956. *Constitutions in Ancient India from early Vedic times to the Time of Harsha*. Jaipur India

7 Ibid.

order to understand modern Asia in the context of its cultural influence on the legal system a deep discussion of Hinduism and Buddhism is essential. Thus, the development of the concept of the rule of law in Asia is greatly inspired by religion and spirituality.

Our tradition and culture recognized that humanity and human dignity are superior to human rights; therefore humanity cannot be divided into blocs and cultural values do not justify abuse. The human destruction during the World Wars and the end of the Cold War also became leading factors for Asian states to shift from ideological conflict to cultural value, and gradually cultural traditions in the region became more beneficial for the harmony, unity and respect of life in Asia. No nation today could claim torture or murder as part of their cultural heritage. Asians have a greater value on honesty, self-discipline and order while west care about their personal achievement and freedom, and therefore Asian and western societies have different understanding of human right and democracy. Therefore, Asia today is not weak as it was half century back but today Asia is culturally confident and economically strong because it has its own history of legal development. Our society has a unique and rich cultural heritage of its own. In addition, most of the Asian countries have religious elements in their domestic law. Being dominated by religion and philosophy, deep religious values are rooted in municipal law in South Asian region. Hinduism and Buddhism have provided a unique blend for many South Asian countries including Nepal. Law without justice cannot stand and is meaningless. The king is also supposed to be under the law. He must also abide by Hindu law. The law is supreme, and must be just. Politics may have influence on legal developments.⁸ We are rich treasure of culture and intercultural tolerance. Furthermore, our culture has religious influence. The increasing majority of the population in Asia is under a single blend of Hindu and Buddhism. The Hindu cultural aspect has its inherent ideology of constitutionalism, justice and the rule of law. With the advent of the Mauryan period, Asians have come across the various epics of religious guidance their administrative structure and have given a glorious picture of the social, political, governmental and administrative organization during this period of time, and have remained quite influential on the development of the rule of law and the development of human rights.

Religious influence to the development of our justice and human rights system

Religious faith and practice in different hemisphere of the world have taken the first stage of legal development of its own that we have seen today. Mahatma Gandhi believes that religious culture is the way to find the final truth, which is higher than anything.⁹ The central idea of religion is that human beings are creatures of the evolutionary process, distinguished from other animal species by their endowment which enables them to discriminate between the good and evil. Human can exercise their free will in choosing right over wrong and therefore human possess general moral sense.¹⁰ Since the beginning of man the influence of religion has been dominant and strong in the shaping of the world. Initial awe for the elements and the cosmos seems to have been the starting concept of

8 Lala Deosa Rai. 1995. *Human Rights in the Hindu-Buddhist Tradition*. Jaipur: Nirala Publication.

9 J.D Sethi. 1979. *Gandhian Values and 20th Century Challenges*. New Delhi: Patel Memorial Lectures, Publication Division.

10 Lala Deosa Rai. 1995. *Human Rights in the Hindu-Buddhist Tradition*. Jaipur: Nirala Publication. P. 51.

the great mysterious force or power which somehow influenced the human population towards the worship of these powers. The development of religion and religious worship spawned the emergence of the priest class which ruled through the seat of the king. The concept of religion holds the key to the understanding and importance of human rights in Hindu-Buddhist philosophy. It was believed that religion stood above all the rules of the world, and Hindu social theory approaches all problems from a profoundly spiritual standpoint.¹¹ Religious practice in many societies in Asia have become the main factor that controlled the masses and brought a measure of stability to the region. Various cultures evolved using the precepts of religion and culture as a basis for cohesion and growth of human rights related law based on practice of religion. Practice of religion in our society has kept society in order and ensures progress of the community. Fear of punishment for a sin is inherent in the science, and art of government had been highly cherished in the *Srutis*. The Mahabharata of Hindu philosophy also declared punishment for justice through *danda* as an instrumental to punish in the attainment of the justice. *Kama* (action) and *Moksha* (release) and added that these are for the welfare of the people. Talking about Buddhism, the Dharma is not only law but it also underlines and embraces the whole law. It implies the structure and functions, it has reference to a type and it is based on discipline, it is the meeting point of the individuals and of society, of religion and philosophy. If we look into our history, the king is regarded as a judge. During the earlier period, *sruti*, *smriti* described in Vedic time and the practices were stated to be the sources of law.¹² Hindu culture keeps order in society and ensures progress of the community by stabilizing the activities with laws that may be benevolent as well as condone harsh punishment. Religion is a social and individual behavior for the welfare of people. The Mahabharata Epic upheld all creatures and notes that the King's highest duty is to protect a nation from external aggression, which is the concept of sovereignty today under international law.¹³ However, all governments are obliged to take political action on behalf of human rights in countries where they are violated.

Our society being a distinct blend of tradition and culture, religious practice occupied the place of foundation of society and thus, Hindu and thereafter its blend Buddhism has had great influence in Asian society. Under the Hindu philosophy, the Dharma (religion) is regarded as the supreme law in Asia. According to ancient religious orthodoxy Raj Dharma (religion of the King) is the supreme religion and is regarded as the supreme law of the land. Kautilya, the ancient philosopher of economics, also discussed the ancient ideas about the importance of the separation of work or profession under religion and the king's duty to enforce them. Observance of one's own duty leads one to infinite bliss, but when it is violated the world will come to an end owing to confusion of castes and duties. Hence, the religion teaches that the king must never allow people to deviate from

11 Dr. Beni Prasad. 1953. *Political Theory and Administrative System in the Age of Imperial Unity*. Bombay: Bharatya Bidya Bhavan.

12 The *Sutras* formulas of living were written in the third and final stage (c.500–c.200 B.C.) of the Vedic period. They are treatises dealing with Vedic ritual and customary law. They were written to fulfill the need for a short survey in mnemonic, aphoristic form of the past literature, which by this time had assumed massive proportions. There are two forms of sutra; the *Sutras*, based on *sruti*, which developed the ritualistic side, and the *Grihya Sutras*, based on *smriti*. Those *Grihya Sutras* dealing with social and legal usage are the *Dharma Sutras*, the oldest source of Indian law.

13 Ibid.

their duties, for the world when maintained in accordance with religion that would surely progress and never perish. The importance of Dharma in Hindu culture ensures both the preservation of social order and the progress of the community. Fear of punishment inherent in the beliefs of religion is the base of development of human rights and rule of law. The religious law itself was the king of kings and there was nothing higher than the Dharma. This concept would later become important to the acceptance of the rule of law principles highlighting equality and the equal application of the law. Even a weak man rules a stronger with the help of the religion. The failure to see this Dharma means that one's view of the world is distorted, and as a consequence one's actions are not in keeping with the way things are.¹⁴ Ultimately, this leads to suffering. Vedas have drawn a clear demarcation of how a state should function without interfering with other states, and has shed light on the how a disciplined and respected society could be created. Under the Vedic age, king was not to rule over the people but to protect them according to rule and norms of religion.¹⁵

Buddhist Teachings in human rights in Asian society

Not only in Asian region, but in many part in the World, Buddhist teachings have been able to take a quite influential place to the development of the rule of law and respect to human rights. The term 'Buddha' itself was interpreted as a Sanskrit word meaning enlightened one. The branch of Buddhism as a Buddhist religion or teaching that has had such a dramatic effect on Asia has taken on different characteristics from Buddha's own time. The philosophical underpinning of Buddhism is truth.¹⁶ Only the truth is prevail in the world and to uphold the truthful facts and to generate or to translate the truth into the real life of human the rule of law is one essential part of mechanism. In the course of realization of truth Buddhist teaching are being instrumental in the development of human rights. Buddhist concerns are more ethical than metaphysical, focusing on sharing of human suffering, which is considered inherent in life. The respect for humanity in Buddhism has been encouraging to the advancement of the rule of law today in most parts of Asia. Buddha is also respected as "the light of Asia" because of his human and just teachings. In Buddhism, there are ten rules described for good government. These rules can be accepted as guidance of the rule of law for the respect of human rights and social justice.¹⁷ Those rules according to Buddhist teachings for a human to follow are:

- Humbleness: Humans should be humble and liberal. Humans should also avoid selfishness.¹⁸
- High Moral Character: Buddhism requires a high moral character in any charge of a public or personal matter; this is the highest qualification for a leader.¹⁹
- Trustworthy: For justice to prevail, all humans must both trust, and be worthy of the trust

14 Ibid.

15 Ibid.

16 Ibid.

17 Damodar Jnawali. 2000. Buddhism and Global Peace: Perspectives on Cultural Geography. The Third Pole Journal Vol. 5.

18 Ibid.

19 Ibid.

of others.²⁰

- Generosity: Buddha requires humans to subordinate their own desires to the necessities of others Honesty: Dishonesty can lead to corruption and breach of law, therefore maintaining absolute integrity with honesty is a must for justice.²¹
- Kindness: Kindness is a symbol of peace, and avoidance of violent is mankind's highest calling.²²
- Simple living: A simple life leads to a life of peace and justice, and Buddha taught the virtues of the appreciation of a simple life.
- Non-violence: Violence can bring about the destruction of mankind, and the use of thoughtful non-violence was seen as progressing the world towards everlasting peace.²³
- Hear and know others: To hear and know others sharing by way patience is the foundation of law of natural justice and peace.²⁴ This Buddhist doctrine is entrenched as the procedural due process of law in modern development to the rule of law.
- Respect: Respect of public opinion is to respect the voice of the majority to promote peace and harmony among mankind are core base of the respect of human rights.²⁵

In Buddhism, the authority must use rationality and reason in the application of law and rule.²⁶ Buddhist teachings of non-violence and respect for humanity have become quite influential to the advancement to the concept of the rule of law and human rights in Asia. Buddhism originated from the Himalayan region or Indian sub-continent and spread to China. The branch of Buddhism that diffused into Asia took on different characteristics from early sects during Buddha's own time. The philosophical underpinning of Buddhism is truth. Only the truth will prevail in the world, and to uphold the truthful facts and to generate or to translate the truth into the real life of humans, the rule of law is essential. In the course of realization of truth Buddhist teachings are seen as instrumental to a peaceful society in the development and upholding of the rule of law. Buddhist concepts and principles, therefore, were also based on more ethical than metaphysical concerns, and they evolved in the context of ongoing human suffering, which came to be accepted as a part of life. Thus, we should not forget those core values of religion and cultural philosophy rooted in our society and have contributed to the development of human respect and right.

Concluding Remarks

During the course of the development of human rights and rule of law, many events of revolutions and political ups and down around the globe have taken place. Efforts made in the advancement of

20 Ibid.

21 Ibid.

22 Ibid.

23 Ibid.

24 Ibid.

25 Ibid.

26 Ibid.

promotion and protection of human rights does not mean that we should eliminate our core value and cultural practice that contributed to harmony, peace and respect of human dignity in our society. It has to be developed and enforced in harmony with social value and standard as demanded in light of respect to others. Although Nepal has committed to strengthen the principle of the rule of law and human rights, the expression of words in the law book are not sufficient unless effective mechanism is made to enforce those legal principles.

The legal system being developed in a country like Nepal in Asia is greatly influenced by Hindu and Buddhist philosophy to respect others, to practice nonviolence, be honest, and humane to others. These religious cultural values must not be ignored in the course of human right practice. With the political, changes and development, Nepal has advanced new constitutional development and enacted laws to ensure the human rights and a commitment to uphold the principle of the rule of law. The serious concern, despite the development of modern legal regime is to review carefully whether we are forgetting our cultural base of peace and nonviolence and cultural value of respecting others. If we review on the status of enforcement of the fundamental rights as human rights in recent years, we have not given full respect to others' right while we seek ours. A huge concern has been raised that the concept of the rule of law in Nepal has not been fully implemented yet.

It should be noted that the rule of law is the foundation of human rights and, therefore, without the culture of abiding by the rule of law, human rights may not be protected and respected, and we will only be giving illusion of human rights to our society. Enactment of legal regime along with the constitutional guarantee of human rights and commitment to uphold the rule of law is not effective unless we have a strong mechanism of enforcement, educate of human rights and importance of the rule of law. We may not feel a respect of human rights and rule of law unless we have effective plan and modality of law abiding culture and legal education among the people and human rights respect and promotion related training is given to stake holders. Furthermore, international community must also take an obligation to protect human rights in their respective jurisdictions.

संवाहकको अर्को अङ्क

मङ्सिर, २०७४

**Next Issue of Sambahak
December, 2017**

Right Based Approach in the Context of Maina Sunuwar Verdict

- Koshraj Neupane

Abstract

After several years of struggle in search of justice, Kavre District Court provided a kind of psychological relief to the victim's family and supporters by sentencing three offenders. It had opened another door of justice having first case to punish army men but the mixed reactions demonstrate some gaps on the part of criminal justice system. They are expected to apply human rights based legal framework while delivering justice but could not do so due to various factors, most importantly surrounding clouds of impunity fuelled by politics.

Background

Nepal faced an internal armed conflict for more than a decade¹ between Government Security forces and the then Communist Party of Nepal (Maoist) or CPN(M). The armed conflict resulted to killings² and enforced disappearances³ of many persons as well as occurred other serious violations of human rights and humanitarian laws.⁴ The conflict was concluded after signing on Comprehensive Peace Accord (CPA) but thousands of victims are waiting for complete justice prescribed by international human rights laws applicable to human rights violations.

Maina Sunuwar was one of the victims of conflict⁵ and some Officers of then Royal Nepal Army (now Nepalese Army or NA) have been accused as culprits on her case. Maina Sunuwar, a 15-year old girl, was allegedly tortured and died in the custody of the NA in February 2004 at the Birendra Peace Operations Training Centre in Panchkhal, Kavrepalanchowk District. After 13 years of ups

1 The conflict started on 2052 Falgun 1 B.S. (February 13, 1996) and formally concluded on 2063 Mangsir 5 B.S. (November 21, 2006).

2 According to the Ministry of Peace and Reconstruction of Nepal (MOPR), the number of killed persons are 18,030. (MOPR. 2073. *Peace Journal* (in Nepali) 8(8), p.83)

3 Commission on Enforced Disappearance has registered 2874 complaints of disappearances (CIEDP, available at: <http://www.ciedp.gov.np/uploads/files/bepatta%20name%20list%202073-8-13.pdf>, accessed on 7/28/2017). However, the MOPR formed 5th task force has provided the number of 1613 persons claimed to be disappeared. (MOPR. 2073. *Peace Journal* (in Nepali) 8(8), p.83).

4 TRC has registered 58,052 complaints of human rights violations under which the TRC has begun investigation from all province level offices (Source <http://www.trc.gov.np>, accessed on 7/28/17)

5 OHCHR. 2006. *The Torture and Death in Custody of Maina Sunuwar*, Summary of Concerns, December. Kathmandu: OHCHR Nepal, p.3.

and downs, the district court of Kavrepalanchok (Kavre in short) has passed verdict on the case, but there are several relevant issues to discuss. This article tries to explore some of those issues, presented below, for further academic discourses. However, the objective of the article is not to criticize or blame any judicial officials involved in the case. The author's intention is to analyze the decision from the perspective of human rights based approach to justice.

- Does the verdict of Kavre District Court in relation to Maina comply with standards of right-based approach to justice by using international human rights treaties and other soft laws?
- How far will the verdict contribute to end impunity on war-era cases?
- Do Nepal's justice mechanisms⁶ have a capacity to deliver justice from right-based approach on war-era case?

The case of Maina Sunuwar

Maina Sunuwar was a 9th-grade student at Bhagawati Secondary School in Kharelthok VDC of Kavre. It is reported that she was arbitrarily arrested by the NA officials with her hands tied, tortured. She was subsequently killed on February 17, 2004.⁷ After arresting Maina, the army called her teachers to the barrack to take her back, but when the teachers arrived, they were shown indifference prompting the victim's father Purna Bahadur and mother Devi Sunuwar to go to the city seeking help from rights bodies and media.⁸ Initially, the army authority denied the arrest and killing of Maina. After massive pressures and advocacy of Maina's family, human rights defenders and media,⁹ NA was compelled to initiate investigation.

The NA formed a court of inquiry for the case.¹⁰ Although it is not clear when the NA began its investigation, the NA established a Court of Inquiry Board, and subsequently a Court Martial, to look into Maina's death. The Court of Inquiry was apparently completed by 14 March 2005 and the Court Martial issued its verdict in September 2005.¹¹

According to INSEC report, there are many officials involved in torture and death. Then Captain Niranjana Basnet had led a 12-member team and had reached Palanchok in the afternoon. It is reported that Captain Basnet and Captain Adhikari did not find anything connected to the Maoists during the search at Maina's home. They told the victim's father that they would send Maina back home after interrogation, and also asked him to send his wife Devi to the barrack upon her arrival at home. Nothing 'untoward' occurred on the way to the barrack.

6 Court, public prosecutor and Nepal Police as mechanisms of justice system.

7 Bhojraj Timilsina, *Extrajudicial Killing of Maina Sunuwar: A case report of INSEC*, p.1 (year not mentioned in report)

8 Ibid.

9 It is to the credit of her parents that the case remained in the spotlight... It is also to the credit of human rights groups and the media, which embarked upon a systematic pooling of time and resources to organize a coordinated effort. (Advocacy Forum, 2010. *Maina Sunuwar: Separating Fact from Fiction*, p.6)

10 Members of Military Court of Inquiry Board included Colonel Mohan Bahadur Basnet, Lieutenant Colonel Ratna Prakash Thapa and Major Bharat Kumar Khadka.

11 Bhojraj Timilsina, *Extrajudicial Killing of Maina Sunuwar, A case report of INSEC*, p.1 (year not mentioned in report), p.3-4.

Interrogation was carried out in the presence of seven persons. Lt Col Khatri, Captain Basnet, Captain Adhikari, Captain Amit Pun, and Sergeant Major Khadak Bahadur Khatri (a runner in the officers' mess), Riflemen Dil Bahadur Basnet and Shree Krishna Thapa. As per the command of the Centre Chief Khatri, Captain Adhikari and Captain Pun had ordered the riflemen to fetch water in a big container. Dil Bahadur and Shree Krishna brought water as ordered then tortured Maina by repeatedly ducking her.¹²

Another report revealed that the soldiers administered electric shocks to her wet hands and feet four or five times; the torture continued for one and a half hours, after which she was detained in a building on the premises of the Training Centre, where she was left blindfolded and handcuffed; she later began vomiting and foaming at the mouth, and died before medical assistance could arrive.

Court martial to Civilian Court

When the NA carried out investigation into the case, arguments related to principle of double jeopardy produced by NA which was not supported by human rights organizations.¹³ The NA claimed that the matter falls under military jurisdiction. The NA had considered that the court martial proceedings instituted against the suspects were sufficient to deal with the matter.¹⁴

In contrast, Nepali and international human rights organizations had demanded that suspects should be tried before civilian court because no one was convicted by the Court Martial for the disappearance, torture and killing of Maina Sunuwar. The death by prolonged torture was described as 'accidental,' and put down to 'carelessness,' and a failure to follow procedures. It was the Supreme Court that issued mandamus order requiring an investigation to be completed within three months and the Nepal Police had requested to Nepal Army to present four¹⁵ suspects of the alleged crime for investigation. Hence, the investigation had carried out in the jurisdiction of civilian that i.e. district court, Kavre.

Non-Cooperation by Nepal Army

In the case of Maina Sunuwar, the role of Nepal Army didn't comply with the human rights and rule of law standards. First, it breached the principles of freedom of liberty by disappearing the girl child and not acknowledging her arrest. Second, the Army did not provide full cooperation for judicial and investigation process to the Supreme Court, District Court, Kavre and Nepal Police, Kavre.

¹² Ibid, p.3.

¹³ Principle of double jeopardy is also known as Principle of *res judicata* (in Roman *non bis in idem*) which means *not twice for the same things*. The International Covenant on Civil and Political Rights has recognized this fair trial principle under Article 14(7) as, "No one shall be liable to be tried or punished again for an offence for which he has already been finally convicted or acquitted in accordance with the law and penal procedure of each country." However, in the case of Maina, according to Advocacy Forum, the Supreme Court's September 2007 decision effectively dealt with the issue of double jeopardy by ordering the matter to come before the Kavre District Court.

¹⁴ OHCHR. 2012. *Nepal Conflict Report*, p.24.

¹⁵ It is point to note why only four persons were prosecuted since there were allegedly 7 persons involved during so-called interrogation. According to NA report, seven Army personnel witnessed or participated in her torture for at least 90 minutes: Lieutenant Colonel Bobby Khatri; Captain Niranjana Basnet, Captain Sunil Prasad Adhikari, Captain Amit Pun, Sergeant Non-Commissioned Officer Khadak Bahadur Khatri and two soldiers, Dil Bahadur Basnet and Shree Krishna Thapa. (Advocacy Forum. 2010. *Maina Sunuwar: Separating Fact from Fiction*, p.13.)

In May 2007, Maina's mother Devi, filed a writ petition in Supreme Court and the Supreme Court initially ordered the army to provide the whole file related to the Maina Sunuwar case but the NA had failed to cooperate in this respect. The summons of Kavre District Court on January 2008 to produce alleged perpetrators to the court was not followed. Again, the court had ordered Nepal Army to initiate automatic suspension of alleged officers; once again NA didn't comply. The Army sent one of the perpetrators United Nations Peacekeeping Mission who was recalled later. Furthermore, Nepal Army did not follow the request of Nepal Police to present accused for the investigation. By these facts, it was proved that the behavior of Nepal Army Headquarters was not positive to uphold the justice and human rights norms. Instead, the whole institution was used for the protection of alleged perpetrators.

Political Apathy

The peace process started with various agreements among the major political parties that also mention about human rights to be fulfilled. Initial peace agreement, known as the 12 point agreement of then CPN(M) and seven political parties had mentioned that values and norms of human rights would be respected while initiating peace process.¹⁶ Another most important document, the CPA which was annexed with the Interim Constitution 2007, had provisions on the preamble that the parties to the agreement are committed towards the universal declaration of human rights, international humanitarian laws and other human rights principles.¹⁷ Among other things, the CPA has further stipulated that both parties have reaffirmed the commitment to protect and promote human rights and humanitarian law.¹⁸ Putting aside their commitments, all the ruling and major political parties proved their indifferences to provide justice to Maina's family.

Maina's mother, Devi Sunuwar has been tirelessly advocating for justice for the disappearance, torture and murder of her daughter. She sent a letter to then Prime Minister¹⁹ as well as the Defence Minister to proceed all the accused to the Kavre District Court.²⁰ She did many campaigns targeting political leaders but no concrete results were achieved. Simultaneously, the trial before the court was also affected by non-cooperation of political parties to the Nepal police.

Role of International and National Human Rights Bodies

Matters of human rights are not limited to the jurisdiction of particular states' because of its universal features. As a result, the United Nations agencies and international human rights organizations took Maina's as an example to end impunity on serious human rights violations occurred during Nepal's armed conflict.

UN-OHCHR continuously advocated for investigation of the case by the Nepal Police.²¹ One of its reports recommended that those responsible for torture and death of Maina be brought to justice in

16 Point 8 of 12-point agreement held between then CPN(M) and then 7 political parties, 22 November 2005.

17 CPA, 2006, Preamble, para.5

18 CPA, 2006, Point 7.1.1

19 Advocacy Forum. 2010. *Maina Sunuwar: Separating Fact from Fiction*, p.13.

20 Ibid, p.11.

21 For more details, see OHCHR, 2006. *The Torture and Death in Custody of Maina Sunuwar, Summary of Concerns*, December, p.7)

a timely fashion. The recommendation was sent to NA to immediately remove all obstacles to the police investigation so that those responsible for the torture and death of Maina may be brought to justice.²² Amnesty International and other international human rights organizations rigorously advocated to punish the perpetrator of this case.

The National Human Rights Commission of Nepal registered the complaints of Maina on March 3, 2004. After the completion of investigation process, the commission decided to the case as mentioned below:²³

- Maina's death was due to excessive torture when she was under control of security forces.
- The security forces committed serious negligence during the record of statements and also applied wrong method during interrogation.
- The dead body of Maina was buried with wrong process without informing the family members. Then, a court of inquiry was formed which recommended for court-martial against three Army officials.
- The court martial sentenced the colonel six months imprisonment, two years promotion stop and 50,000 Rupees fine. Similarly, two captains were sentenced to six months imprisonment, one year promotion stop and 25,000 Rupees fine.
- The district court, Kavre started hearing on the case on February 3, 2008. So, NHRC shall not do anything about punishment but recommends 3,00,000 rupees as compensation to the family of victims.

Sign of Hope: Kavre District Court

On April 16 2017, the Kavre District Court announced its judgement on the case, though after six years. By system, the case related to murder used to conclude by court of first instance within two years of registration but various factors led to delay disposal of Maina's murder case.

The district prosecutor claimed that the defendants²⁴ had arrested Maina from her home and severely tortured and used other cruel physical assaults at Birendra Army Peace Training centre (BAPTC) that resulted to death. The acts of the defendants proved crime mentioned in country code, clause 1 and 13(3) of homicide chapter. Therefore, the public prosecutor had claimed punishment according to clause 13(3) of homicide chapter of Country Code.²⁵

Before delivering the final verdict, the court had considered following four issues for justice, which were the core matters to decide:²⁶

1. Whether the deceased, Maina, was arrested by NA personnel and taken to BAPTC located to Panchkhal?

²² Ibid, p.8-9.

²³ An unofficial translation of NHRC's full decision on the Maina's case on 4 February 2008.

²⁴ Colonel Babi Khatri, Captains Sunil Adhikari, Amit Pun and Niranjana Basnet.

²⁵ The provision prescribes for life imprisonment.

²⁶ An unofficial translation of verdict of Kavre District Court, p.12.

2. Whether was Maina Sunuwar murdered inside BAPTC?
3. Whether there was any role of defendants to murder her? If yes, who had played what type of role?
4. Whether the defendants should be punished as per the claim of the prosecutor?

On the first issue/question, the court concluded on the basis of all relevant evidence, Captain Niranjan Basnet led the NA team and arrested Maina Sunuwar from her own house.²⁷ For the second question, the court determined that NA itself accepted the murder was committed by their personnel. After evaluating several evidence, the court decided that the defendants had used electric shock in the body to torture the victim, intended to crime of homicide.²⁸ From the above statements, the court identified the culprits of murder of Maina. The court has said that Colonel Babi Khatri, Captain-duo Sunil Adhikari and Amit Pun's involvement on murder had been proved, whereas Captain Niranjan Basnet's involvement was only to arrest and submit her to BAPTC. There was no evidence of torture or mistreatment by captain Niranjan Basnet after arrest to handover of Maina and Bimala BK to colonel Babi Khatri.²⁹ Hence, Kavre District Court had decided to punish only three NA Officials, Colonel Babi Khatri, Captain duo Sunil Adhikari and Amit Pun acquitting Niranjan Basnet from the crime.³⁰

Regarding punishment, the court seems in favor of claim of prosecutor and determined life imprisonment according to 13.3 of homicide chapter of country code.³¹ According to law, life imprisonment means 20 years confinement in prison but the District Judge Medini Prasad Paudel gave a separate opinion citing No. 188 "Court Management" chapter of Country Code. Judge Paudel has said that he is referring the sentence of 5 years imprisonment to higher authority because the serving officers had obeyed the order of then state party...and the culprits had done negligence. So, life imprisonment would be too strict because he has doubt that the case may be accidental. The judge's intention behind this opinion may be analyzed in line with theory of reformatory punishment.

Post-verdict reactions

Many organizations have reacted after announcement of verdict by Kavre District Court. At the national level, the petitioner, transitional justice activists, human rights organizations and experts are more critical to the verdict whereas international human rights community has critically welcomed.

For the United Nations, the Kavre District Court's ruling is a "significant step towards ensuring victims' rights to justice and providing redress for those who have lost loved ones during the decade-long conflict" and it has also said that "the ruling will help in ending impunity and strengthening the rule of law." It had further asked the government to implement the court's ruling without delay, as

27 Ibid, p.12.

28 Ibid, p.16.

29 Ibid, p.19.

30 Ibid, p.23.

31 Ibid, p.24.

well as court judgments in all other conflict-era cases.³² The reaction of the UN focuses more on the implementation process of the court's decision without delay, rather than merit.

Similarly, Amnesty International, Human Rights Watch and International Commission of Jurists have shown concerns about prompt implementation of verdict since they have been monitoring non-implementation of Supreme Court order in Balkrishna Dhungel's case.³³ In addition to that, AI and ICJ has stressed for review of the decision of the Kavre District Court to acquit Major Niranjan Basnet.

Accountability Watch Committee issued a press release on May 19, 2017. Its major concerns are about the decision of the District Prosecutor of Kavre not to appeal in the High Court of Patan against the decision of Kavre District Court which had acquitted a captain and sentenced only five years imprisonment to three culprits.³⁴ It strongly appealed to the Office of Attorney General of Nepal (OAG) not to protect the person involved in criminal acts because the purpose of establishment of OAG is to ensure justice to the victims. Similarly, it has requested to submit petition of appeal to ensure justice to the victim.³⁵

National Human Rights Commission has not spoken about the verdict. From the beginning, it had monitored and investigated the case including body exhumation. As a national rights watchdog, NHRC's reaction after verdict would have been important for the stakeholders, however, it might have felt that comments on the judicial verdict is not necessary on the part of it.

The most important stakeholder, plaintiff and mother of Maina Sunuwar, Devi Sunuwar has said that three Nepal Army officers have been sentenced to prison for the murder, but the convictions are insufficient.³⁶ Her initial statement was "I am happy, but I am not satisfied."³⁷ Later on, she wrote a letter to then AG Raman Kumar Shrestha highlighting that Captain Niranjan Basnet had arrested and acted as main actor for disappearing Maina but the Court acquitted Basnet on the ground that he did not directly participate in torturing and killing Maina. She has expressed frustrations over the function of OAG.³⁸

32 The Himalayan Times.2017. *UN asks Nepal to jail army men convicted of Maina's murder*. April 18.

33 Issuing a Press statement, three leading international organizations said "Maina Sunuwar's case was a true test case for the Nepal criminal justice system, but the government has a habit of simply ignoring court orders," the release further said, "this is the first sign of hope for victims after more than ten years since the end of the conflict—and now we need to see all those convicted of murder behind bars. The human rights organizations expressed concern that the government might refuse to seek to take measures to enforce the Kavre court's verdict given its prior record on this and thousands of other conflict-era cases. In a disturbing example, the police have yet to implement a 13 April 2017 Supreme Court order to arrest Bal Krishna Dhungel, a Maoist politician convicted of a 1998 murder. Dhungel has yet to serve out his life sentence handed down by the courts. (<https://www.icj.org/nepal-need-effective-steps-to-enforce-court-verdicts/>, accessed on 20 August 2017.

34 Unofficial translation of Press Release, AWC, 2017 May 19.

35 Ibid.

36 Yam Kumari Kandel. 2017. *Three Convicted for 2004 Murder of Girl in Nepal, but Mother Vows to Keep Fighting*, May 15. Available at <https://globalpressjournal.com/asia/nepal/three-convicted-2004-murder-girl-nepal-mothervows-keep-fighting/>, accessed on 20 August 2017.

37 Ibid.

38 "As long as the Attorney General uses the entirety of the system to protect the perpetrators and not the victims, I cannot rest assured that my remaining sons will be safe, or that your children are safe. I do not want any mother to go through what I had to go through. So, please write to the Attorney General and ask him why he has not rushed to arrest the perpetrators but refusing to allow due process of law and my right to appeal against the decision of the district court."

Analysis

Where there is right, there should be remedy. Any victim of human rights violation wants effective judicial remedy for psychological satisfaction, at a personal level. In the case of Maina Sunuwar, the verdict of Kavre District Court need to be analyzed from the perspective of victim's right to effective remedy, right-based approach to justice, contribution to end impunity on war-era cases and capacity of Nepalese justice mechanisms to handle this type of cases.

Right to effective remedy

The verdict of Kavre District Court is the third remarkable achievement in fight against impunity among thousands of conflict-era cases, after cases of Bal Krishna Dhungel and Dekendra Thapa. By this reason, human rights defenders and justice seekers welcomed and appreciated the step taken by district court. However, on the other side of the verdict, the family of the victim and human rights campaigners found some flaws. The letter from Devi Sunuwar to the AG Raman Shrestha is clear indication of ineffective judicial remedy. Acquittal of Captain Niranjan Basnet, decision of district attorney not to appeal against the district court and speedy approval by the high court attorney proves that victim-centric state agencies are not ready to work for full and effective remedy.

Right-based approach to Justice

According to international human rights network, there are five core principles of human rights-based approaches. One of them is the application of the international human rights laws in justice delivery. Thus, human rights-based approach to justice means that justice is delivered on the basis of human rights framework. In Maina's murder case, the positive factor of district court's verdict is that it has referred various human rights hard and soft laws in ratio-deciding but it would have been more appreciable if the court had reflected such international legal instruments while passing judgement.³⁹ If done so, Captain Niranjan Basnet might also had been booked as guilty, separate opinion for the use of No. 188 of Court Management section of Country Code would have been reconsidered instead of using theory of reformatory punishment in such heinous intentional crime (against humanity).

According to Amnesty International and ICJ, the UN Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights Through Action to Combat Impunity explains the obligation on States to "...undertake prompt, thorough, independent and impartial investigations of violations of human rights and international humanitarian law and take appropriate measures in respect of the perpetrators, particularly in the area of criminal justice, by ensuring that those responsible for serious crimes under international law are prosecuted, tried and duly punished."⁴⁰ It would be more appropriate if the court would have respected this principle.

(<http://advocacyforum.org/webEdition/webEdition.php#void>, accessed on 20 August)

39 An example shows that the ratio decidendi and the verdict seems contrary. The court has referred article 2(3) of Convention against Torture (paragraph 47) where it says that an order from a superior officer or a public authority may not be invoked as a justification of torture. In contrary to this notion, the court has said in decision section (paragraph 63) that following the chain of command is duty of junior staff in NA, otherwise there will be no discipline in security agency.

40 ICJ and Amnesty International. 2017. *Open Letter to the Attorney General of Nepal: Pursue Appeal in Maina Sunuwar's Case*. 19 May, p.2.

Contribution to end impunity

The reason behind appreciation of Kavre District Court by the UN, Amnesty International and Nepalese human rights actors is that the verdict has opened the another door of justice on highly politicized war related crimes. It is the first decision of civilian court in which army personnel are convicted. Nevertheless, there are some concerns raised by scholars. The court has convicted those who are not in army service and at large, the court has acquitted the army man, though his involvement in illegally arrest and disappearance was proved by evidence, who is still serving. Does this type of judgement really contribute to end impunity on politicized crime, a crime against humanity? Nepalese judiciary need to take note this matter.

Prospects in Criminal Justice System

Till now, Nepalese judiciary has delivered three landmark decisions related to conflict induced serious crimes. The case of Dekendra Thapa, Balkrishna Dhungel and Maina Sunuwar are the names to mention. Another worldwide highlighted case of murder of Krishna Prasad Adhikari⁴¹ is under trial since several years in Chitwan District Court. The outcome of three decided cases as well as a pending case in Chitwan District Court provided little bit hope to the victims and human rights stakeholders, at the same time, there are some challenges onward, with respect to independent, competent and effective functioning of criminal justice system.

In Dekendra Thapa and Maina Sunuwar's case, the OAG systematically obstructed the road to justice, either by interfering during investigation process or not submitting appeal against the decision of district court, Kavre on Maina Sunuwar's murder. Similarly, the punishment done by Dailekh District Court (on Dekendra's Murder case) and Kavre District Court (on Maina's murder case) seems very disproportionate to the gravity of crime which has elevated more frustrations to the victims.⁴² After Maina's verdict, Attorney General Raman Shrestha openly said, "The courts in Nepal are opposing the spirit of the Comprehensive Peace Agreement and creating obstacles in the peace process."⁴³ Aforementioned facts and trends hints that all the pillars of Nepalese criminal justice system have been pressurized politically and are facing different challenges to function independently and competently.

41 Krishna Prasad Adhikari from Phujel-7 of Gorkha district, was allegedly killed by the CPN-Maoist cadres in Chitwan on June 6, 2004. Few days after the killing, the victim's father late Nanda Prasad Adhikari filed a complaint with police demanding action against murderers. The victim's brother Nur Prasad also filed another complaint against 13 persons for their involvement in the murder of his younger sibling, after 1.5 years. Following both complaints, police filed case in the court. Several rounds of hearing have taken place, but the district court has not made any conclusion about the case

42 The Dailekh District Court issued a final verdict on the murder of the journalist Dekendra Raj Thapa. The Court sentenced two years of imprisonment to Nirak Ghartimagar, Harilal Pun and Jaya Bahadur Shahi. Lakshiram Ghartimagar and Bir Bahadur KC were ruled for one and a half years and one year of imprisonment respectively. This verdict was not that much encouraging in relation to sentencing for a serious crime. (<http://advocacyforum.org/news/2014/12/dekendra-thapa.php>, accessed on 20 August, 2017).

43 Ram Kumar Bhandari. 2017. The Kathmandu Post. Available at <http://kathmandupost.ekantipur.com/printedition/news/2017-04-28/end-the-conflict.html>, accessed on 20 Aug 2017.

Conclusion

After several years of struggle in search of justice, Kavre District Court provided a kind of psychological relief to the victim's family and supporters by sentencing three offenders. It had opened another door of justice having first case to punish army men but the mixed reactions demonstrate some gaps on the part of criminal justice system. They are expected to apply human rights based legal framework while delivering justice but could not do so due to various factors, most importantly surrounding clouds of impunity fuelled by politics.

There are hundreds of cases under trial in the court of first instance pertaining to armed conflict in Nepal. Transitional justice mechanisms are also investigating such cases which include grave violations of human rights and humanitarian laws and ultimately, their recommendations would be registered to existing criminal justice mechanisms through office of the attorney general. However, the victims, human rights society, both national and international, and close stakeholders have lost belief after observing and analyzing outcomes on some cases including Maina Sunuwar. So, there is a need of an independent, competent and impartial body for investigation, prosecution and trials which will use human-rights based approach to justice.

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्राज्ञिक अनुसन्धान नीति

- हामी मानव अधिकारका विविध विषयमा प्राज्ञिक अनुसन्धान गराउँछौं ।
- अनुसन्धानको प्रतिवेदन संवाहकमा प्रकाशित गर्दछौं ।
- अनुसन्धानकर्तालाई विषय र प्रस्तुतीका आधारमा रु. २५०००- , रु. ५००००- र रु. १०००००- सम्म उपलब्ध गराउँछौं ।
- अनुसन्धान प्रतिवेदन बेग्लै पुस्तिकाका रूपमा समेत प्रकाशित गर्न सकिन्छ ।
- अनुसन्धान गर्न हामी केवल निम्न तीन वर्गका विद्वान तथा संघ संस्थालाई अनुरोध गर्दछौं :-
 - (क) संवाहकमा लेख प्रकाशित भएका समूहगत विद्वान
 - (ख) मानव अधिकारका विषयमा कार्यरत राष्ट्रिय सञ्जाल भएका संस्था
 - (ग) राष्ट्रिय स्तरका शैक्षिक संस्था
- अनुसन्धान गर्न इच्छुक उपर्युक्त व्यक्तिलाई विषय र त्यसले समेट्ने क्षेत्र खोली सरदर ५०० शब्दको प्रस्ताव पेश गर्नुहुन विनम्र अनुरोध गर्दछौं ।

Human Rights Situation of Hayu and Surel Community in Nepal

- Bir Bahadur Budha Magar

Abstract

In Nepal, the recognition, exercise, and enjoyment of the rights by Indigenous Peoples is found not satisfactory. Right of the use, manage, and conservation of the natural resources is almost denied. Participation in public affairs is weak. Their cultures, languages are not recognized as equal to the mainstreamed language and culture. The struggle for the recognition, exercise, and enjoyment of the rights by Indigenous Peoples is going on.

Introduction

Indigenous and tribal people constitutes at least 5,000 distinct peoples, with a population of more than 370 million, who are living in 70 different countries of the world.¹ In Nepal, there are 59 cultural groups as identified as indigenous nationalities or Adivasi/Janajatis by the government, which constitutes around 37 percentage of whole population of Nepal. The world has been colorful by these types of diversity of various indigenous people. The Indigenous Peoples possess distinct identities, cultures, languages, religions, histories and institutional structures with spiritual relationship with their land. With their unique customary laws, knowledge system, values and world views, the indigenous peoples² are different from other societies, from those with rigid hierarchy of the caste system in Nepal.³

The government of Nepal ratified Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989, which is popularly known as ILO: 169, on September 14, 2007.⁴ As per the Article 38 of the convention, it came into force in Nepal on 14 September, 2008, one year after its registration. ILO: 169 is a crucial instrument for the rights of Indigenous Peoples. After its ratification by Nepal, the convention has been in limelight. Concerns have been shown from both indigenous communities and other groups, and expectations and controversies can be seen from various fronts. Indigenous community has more expectations, which cannot be fulfilled by merely this convention. Implementation in place is crucial. But, even after the nearly one decade of ratification, the pace of implementation is frustrating and the

1 International Labour Organization, Indigenous and Tribal Peoples' Rights in Practice, ILO, 2009 AD, p.9.

2 In this study, the term 'indigenous' or 'indigenous peoples' are used interchangeably with Adivasi Janajati.

3 Indigenous Peoples in Nepal and Human Rights, Human Rights Year Book, 2004 available at <http://www.ccd.org.np/pages/24%20Indigenous%20Peoples%20in%20Nepal%20and%20Human%20Rights.pdf> accessed on March 31, 2017

4 Lama M, *Nepal Government's Report on Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989(No.169): A Review*, Paper presented to National Human Rights Commission, 2011, p.1.

hope of the indigenous peoples is almost lost.

There are ten endangered communities such as Raute, Bankariya, Raji, Kisan, Lepcha, Meche, Kushvadiya, Surel, Kusunda and Hayu. Among them, as per the National Census of 2011 the population of Kusunda is only 273 people. Surel and Bankariya population is not listed in the said census. These endangered people have enjoyed far less rights compared to other communities of Nepal. Their civil, political, social, economic and cultural rights should be ensured but that has not been the case. There have been very few studies focusing on the endangered community.

This study has focused on rights of the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, 2007 and ILO convention 169. And, this study is generally focused on Indigenous Peoples Rights and specifically focused on situation of endangered Indigenous Community and their rights concerning Surel and Hayu communities.

Rights of the Indigenous Peoples

Concept of Indigenous Peoples

Considering the diversity of indigenous peoples, an official definition of “indigenous” has not been adopted by any UN body. Instead the system has developed a modern understanding of this term based on the following:⁵

- Self-identification as indigenous peoples at the individual level and accepted by the community as their member.
- Historical continuity with pre-colonial and/or pre-settler societies
- Strong link to territories and surrounding natural resources
- Distinct social, economic or political systems
- Distinct language, culture and beliefs
- Form non-dominant groups of society
- Resolve to maintain and reproduce their ancestral environments and systems as distinctive peoples and communities.

As per the Nepal Federation of Indigenous/Nationalities (NEFIN), the following characteristics should be there to fall under the definition of Indigenous/Nationalities:⁶

- First settlers prior to the formation of Gorkha and Nepal state;
- Dominated group and no representation in state organs;
- Not included in the Hindu caste system;
- Having their own language, culture and religion different from the rulers; and
- Listed by the Government of Nepal in the Nepal Federation of Indigenous/Nationalities (NEFIN), Act, 2002 BS.

The government of Nepal has listed and recognized 59 indigenous communities by the law.

5 http://www.un.org/esa/socdev/unpfi/documents/5session_factsheet1.pdf accessed on March 31, 2017.

6 <http://www.nefin.org.np/list/Definition-of-Indigenous/5/94/4> accessed on March 31, 2017.

Rights of Indigenous Peoples

A historic step for human rights of Indigenous Peoples was the articulation and adoption of an international convention guaranteeing the rights of Indigenous Peoples in their living and working conditions. The Indigenous and Tribal Peoples Convention 107 was adopted in 1957, covering a range of human rights issues such as working conditions, health, education, and land rights. The comprehensive coverage of these rights is particularly significant, as it was the world's first attempt to codify Indigenous rights in international law through a binding convention. A major concern about ILO 107 was the assimilation philosophy. Gradually, the Indigenous Peoples convinced international organizations of the possibilities for their cultural and political contribution to global progress. At an ILO meeting of experts in 1986, at the behest of Indigenous Peoples, there was discussion of revision of the original convention. The evolution of the 20th century world, and worldview, is reflected in the amendments of ILO 169.

The language of ILO 169 is markedly different from 107, recognizing that it “takes the approach of respect for the cultures, ways of life, traditions and customary laws of Indigenous and tribal Peoples who are covered by it. It presumes that they will continue to exist as parts of national societies with their own identity, their own structures and their own traditions. The Convention presumes that these structures and ways of life have a value that needs to be protected.”⁷

In 1989, the ILO approved Convention 169 concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries, the first comprehensive international treaty specifying the rights of Indigenous peoples. It sets out state's obligation to recognize and respect Indigenous Peoples' forms of Law 'where these are not incompatible with fundamental rights defined by the national legal system and with internationally recognized human rights'. In 2007, the General Assembly adopted the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, which emphasizes their rights to maintain and strengthen their own institutions, cultures and traditions, and to pursue their development in keeping with their own needs and aspirations.

ILO: 169 has Recognized the aspirations of Indigenous peoples to exercise control over their own institutions, ways of life and economic development and to maintain and develop their identities, languages and religions, within the framework of the States in which they live. The Convention notes that in many parts of the world Indigenous peoples are unable to enjoy their fundamental human rights to the same degree as the rest of the population of the States within which they live, and that their laws, values, customs and perspectives have often been eroded.

Therefore, the Convention has guaranteed specific rights for Indigenous Peoples. Key areas are as followings:

Fundamental human rights: Fundamental rights are inherent and inalienable human rights that every human being has from birth, regardless of race, ethnicity, gender, religion, class as well as indigenous origin or identity. All rights are for all. This is the basic principle of Human Rights. Being a human, Indigenous people also shall enjoy all rights in equal footing. Indigenous Peoples

⁷ <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/25-years-ilo-convention-169> accessed on 31 March 2017.

shall enjoy all fundamental freedom and human rights without any hindrance.⁸ The equality and nondiscrimination principle equally applies to the rights of Indigenous Peoples. Gender equality should be maintained. International Human Rights Law imposes obligations on states to respect, protect and fulfill internationally recognized Human Rights.

Special measures: In cases where Indigenous Peoples are in a disadvantaged position, due to lack of recognition and protection of their rights as well as inequalities generated through historical processes of discrimination and marginalization, special measures are necessary to protect and safeguard the persons, institutions, property, labor, cultures and environment related to Indigenous Peoples. Quota system to ensure equal access of Indigenous Peoples to civil services is the one example of Special measures. Likewise, measures taken to protect and preserve indigenous cultures, environment or land rights can be taken as positive measures.⁹

Customs and customary laws: Many Indigenous peoples have their own customs and practices, which are generated from their customary law. Convention no. 169 has recognized the right of Indigenous Peoples to their own customs and customary law. But, such customs and practices should be in line with compliance to the international human rights. Customs cannot be justified if there is violation of human rights.¹⁰

Land and territories: Indigenous Peoples have a special relationship to the land and territories they inhabit. To most Indigenous peoples, the territory has a sacred or spiritual meaning, which reaches far beyond the productive and economic aspect of the land.¹¹ Indigenous Peoples have the right to ownership and possession of the lands that they have traditionally occupied. Further, they have right to participate in the use, management and conservation of natural resources and rights against forced eviction from their lands. In order to effectively protect Indigenous peoples land rights, governments must establish procedures for identifying the lands of Indigenous Peoples and establish ways to protect their rights to ownership and possession. In the Philippines, National Commission for Indigenous Peoples (NCIP) has issued certificate of Ancestral Domain of 729,227 hectares and Ancestral Lands 3256 hectares to the Indigenous peoples.¹²

Free, prior and informed consent: The Indigenous Peoples have right to decide their own priorities for the processes of development. While making mega development projects or declaring wildlife conservations, free, prior and informed consent should be taken from the representative institution of indigenous communities. Indigenous peoples have the right against forced eviction from their lands or territories. No relocation can be made without the free, prior and informed consent of indigenous peoples.¹³ Therefore, Consultation can be an instrument of genuine dialogue, social cohesion and be instrumental in prevention and resolution of the conflict.

8 Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (Convention No.169), Article 3.

9 ILO. 2009. *A Guide to ILO Convention No. 169, Indigenous & Tribal Peoples' Rights in Practice*, p.35.

10 Ibid, p.82.

11 Ibid, p.91.

12 I. Eugenio. 2009. Second Interactive Regional Dialogue on the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, Bangkok (Thailand), December 14-15.

13 United Nations Declaration on Rights of the Indigenous peoples, Adopted by General Assembly resolution 61/295 on 13 September 2007, Article 10.

Right to education: Education enables individuals to achieve the full development of their personality and abilities as well as enabling them to participate effectively in the society. Article 26 of ILO convention 169 ensures the right to education of indigenous peoples. Further, Article 27(3) recognizes that indigenous peoples have right to establish their own educational institutions and facilities, and obliges states to provide appropriate resources for this purpose.

Right to health and social security: Right to health is a fundamental right to life. State has obligation to provide proper health services to all citizens. Article 24 and 25 of ILO convention no.169 has provisions relating to health and social security of Indigenous Peoples. As per these Articles, Indigenous peoples have rights to equal access to health services and social security schemes.

Endangered Community and Situation of their rights

The Population of Nepal is 26,494,504.¹⁴ The National Census has recorded the population of 125 caste/ethnic communities. As per the census, the highest population is of Chhetri which is 4,398,179 and lowest population is of Kusunda which is only 273. But, in this Census, we do not find the population of all endangered peoples such as Sural and Bankariya. As per the media, endangered Bankaria community has the lowest population only 69, living in Handikhola of Makwanpur District, but there are claims that they are not the separate community and belongs to Chepang.¹⁵ Among the endangered communities with the population of 21,284, the breakdown looks like the following:

Population of Endangered Community in Nepal

S.N.	Name of the Endangered Community	Population
1	Raute	618
2	Raji	4235
3	Kisan	1739
4	Lepcha	3445
5	Meche	4867
6	Kusunda	273
7	Kushvadia	3182
8	Hayu	2925
Total Population		21284

Source: Central Bureau of Statistics, 2011

The table does not incorporate two endangered communities, i.e. Sural and Bankaria. After the field visits, this researcher found that there are 210 Surels. As per media, population of Bankaria is only 69. Based on the above calculation, the total population of all endangered community in Nepal is 21,563 population.

Rights of the endangered community:

Endangered communities fall within the Indigenous/ethnic community, and therefore, rights of the indigenous peoples apply to endangered community as other indigenous peoples. Because

¹⁴ [http://cbs.gov.np/image/data/Population/Summary%20\(Nepali\)/Summary-Nepali.pdf](http://cbs.gov.np/image/data/Population/Summary%20(Nepali)/Summary-Nepali.pdf) accessed on 21 March, 2017.

¹⁵ <http://kantipur.ekantipur.com/printedition/news/2017-01-21/20170121075934.html> accessed on 21 March, 2017.

they are endangered, protection and conservation of their culture and identity are the foremost important issues.

The livelihood of the indigenous communities is based on natural resources. For example, Kushvadia community's traditional profession is to collect stone from nearby river or jungle and make *silauta*, *lohora*, *janto* to sell to the villagers. But government has banned them to enter river or jungle. Therefore, they have demanded to continue to their traditional profession or to provide them with newer opportunities.¹⁶ Likewise, the endangered Rautes are still nomadic, and their main livelihood is hunting and gathering, sifting cultivation and cutting wood to make cupboard (*madus*). These activities are totally based on jungle. The government policy does not allow them to hunt and cutting trees.¹⁷ They have demanded their customary rights to use the jungle.

Situation of Hayu's human rights

Right to identity

- The Hayu community is among 10 endangered indigenous communities recognized by the government of Nepal.
- Origin of Hayu is believed to be in Ramechhap. Besides Ramechhap, the large number of community settlements lies in Sindhuli district.
- The Hayu community settlements can be found near the forest, steep and less fertile land.
- Traditional profession was to make weaving *radipakhi*. But, current generation is not following the tradition. Nowadays, most of them are involved in agriculture, animal husbandry and few people go abroad to work.
- The Hayu community practices Kirat religion and the community have their own language and culture. They also worship nature.
- Only senior citizens of the community can speak Hayu language, but young people and children cannot speak their mother language. They speak Nepali. Thus, the Hayu language is in danger to be eloped.

Management of natural resources

- The community has begun to participate in community forestry. They are getting chance as equal to other community in use and management of the nearby forests.
- No big or mega projects found within the land and territories. Therefore, disputes and displacement issues are not aroused.

Consultation, participation and representation

- The community does not get timely information. And no participation has been seen while planning development program by the district development committee and other various government agencies.

16 <http://radiolumbini.org/news/4955> accessed on 11 February, 2017.

17 <http://www.onlinekhabar.com/2015/08/307848/> accessed on 11 February, 2017.

- The Hayu's political participation and access is very weak. No one has ever been get chance to the political posts of District Development Committee, municipality, Village Development Committee. Even ward chairperson cannot be found in whole community.

Right to education

- As compared to other community, very low level of education was found.
- In recent days, there is an increase in enrollment on primary level of schools. But in higher education only few students are studying.
- The previous generation did not get education. Now, they have felt that education is important for the development. Therefore, they are interested to educate current generation and sending their children to school.
- The day meal program for the students of class 1 to 5 of the endangered community has encouraged and attracted them to go to school.
- The scholarship has been used for the benefit of students. Parents are not misusing the money received from scholarship.
- The girl child and boy child are equally going to school nowadays. No discrimination was found between girls and boys within Hayu community.
- Reservation and quota provided by the government has been supportive for the enrollment and increase in technical education.

Right to health

- The pregnant women are going to regular medical checkup and almost all pregnant mothers go to hospitals for the delivery of the babies. They are getting warm clothes for new born baby and transportation cost.
- People still beliefs on traditional healers such as *Dhami-Jhakri* and go to them when they are sick. Likewise, they are also going to health centers as well.
- The women and children are malnourished and they lack adequate nutritional food for them.

Right to employment

- The Old Muluki Ain of 1910 BS had categorized Hayu community as "*Masinya Jati*". This provision was discriminatory and not the dignified one. It made hurdles to join in government services, including the army. Therefore, participation in civil services, police and army is rare. Since the new reservation system, the few members of the community have started to join the army, police and the civil services. However, the community is back in education and it is hampering to join on equal footing with other advanced indigenous communities.
- We can see little participation in army and police, but, we can see rarely in the civil services, legal practice and educational sector.
- In comparison to other community poverty, weak education, lack of access to government

and non-government institutions have caused to unemployment. Therefore, they are based on daily weigh for the livelihood.

Right to social security

- The Government of Nepal provides each person of endangered community monthly Rs.2000 in the name of social security scheme. This scheme has been supportive for their livelihood. They are using money for the betterment of their family and misuse is not found.

Right related to customary laws and the administration of justice

- There was the 'Palikema' (traditional court of the community) for the community's disputes settlement in the past.
- There were customary administrative mechanisms such as *Jetho Budho*, *Gaurung*, *Tahale*, *Phocho*, *Majhiya*. In present time, we do not find those practices. The *Jetho Budho* had right to decide on the disputes of the community. Till the 2935 BS, *Tahale's* duty was to report daily events.
- *Jetho Budho* is still there in the community. He has respect of the community. But he is not authorized to engage in the disputes settlement these days. Nowadays, community leaders settle the small disputes after counseling in the community.
- The District Administration Office has no any cases related to Hayu Community.

Right against displacement and rehabilitation

- No big projects were found on the ancestral land of the Hayu Community. Therefore, incidents of displacement cannot be found. They are residing in their own lands and territories.

Right to special measures

- Though there is the reservation system for the indigenous peoples, Hayus have not able to benefit much. That is because their education is poor and they cannot compete with other advanced indigenous communities on equal footing.

Other human rights

- Mahakali Devi is the chief deity of the community. While worshipping of the goddess offering, the only man is engaged. The elder man of the community is priest.
- There is no entry for the women in premise of the Mahakali temple.

Disaggregated data

- 59 indigenous peoples of Nepal have been categorized as A) endangered group B) marginalized group C) very marginalized group D) disadvantaged groups and, E) advanced. It is difficult to get as social, educational, economic disaggregated data as per the classification.
- The District Education Bureau has software to put data system of scholarship of the endangered community. But disaggregated data of only Hayu community is lacking in the

government system.

Program and Budget

- The government of Nepal provides Rs. 500 for the scholarship to the students from endangered community and Rs. 15 for the day snacks.
- The District Development Committee distributes 35 percent budget to the target groups. Among that the 15 percent goes to the indigenous peoples for the empowerment of the Indigenous Communities. But, endangered communities receive petty money.

Situation of Human Rights of Surels

Right to Identity

- Origin of Surel is believed to be in Suri village. Suri village is surrounding Suri River of the Dolakha District. Suri community resides only in Suri VDC of Dolakha district.
- The total population of Surel is only 210. Total households are 57. Among them, 106 are women and 104 are men. The National Census, 2011 has not incorporated the data of Surel. Likewise, District profile of district development committee, Dolakha also does not mention the population of the community.
- Traditional profession was hunting of wild animals, making bamboos materials such as Nanglo, Doko, Chalno and sell nearby settlements. But current generation is not following the tradition. Nowadays, most of them are involved in agriculture, animal husbandry and work abroad.
- Traditionally, the community is worshiper of nature. They worship land (*bhumi*) and *Evi*, celebrate Udhauli-Ubhauli.
- Only senior citizens of the community can speak Surel language, but young people and children cannot speak their mother language. They speak Nepali language. Thus, the Hayu language is endangered too..
- Most of the name of villages, jungles and hills surroundings Suri is named by Surel Language.
- The society is based on equality of men and women. Women are enjoying more freedom as compared to other neighborhood community.

Management of natural resources

- They have participation in the nearby Khurung community forest and Jogum community forest as equal to other community nowadays. They are playing vital and active role in conservation of forest and other natural resources.
- No big or mega projects found within the land and territories. Therefore, disputes and displacement issues did not arise.

Consultation, participation and representation

- Their political participation and access is very weak. No one has ever had a chance to the political posts of District Development Committee, municipality, Village Development Committee. Even Ward Chairperson cannot be found in whole community.
- The community does not get timely information. And no participation was seen while planning development program by the District Development Committee and other various government agencies.
- Participation can be seen in ward civil forum, the school management committee, community forest management committees. However, their participation in decision-making levels is not reached.

Right to education

- As compared to other community, very low level of education found. No one is found bachelor level passed in whole community. There is only one person who is studying bachelor level. There are 11 SLC passed, 3 students are +2 passed.
- In recent days, enrollment on Primary level of schools has been increased. But, in higher education only few students are studying.

Right to health

- The pregnant women are going to regular medical checkup and only few pregnant mothers go to hospitals for the delivery of the babies. Those who go to the hospital for the delivery of babies, they are getting warm clothes for new born baby and transportation cost.
- People still beliefs on *Dhami-Jhakri* and go to them when they are sick. Likewise, they are also going to health centers as well.
- No one is health persons within the whole community.

Right to Employment

- Only 3 people (2 in Nepal Army and 1 in Nepal Police) are government employee. Therefore, participation in civil services is rare.
- Because they are weak in education, they go to Kathmandu and Bhaktapur for the work in woolen clothes factory. Likewise, they also go to Sikkim, India for the labor works. Others work locally in daily wage.

Right to social security

- The Government of Nepal provides each persons of endangered community monthly Rs.2000 in the name of social security scheme. This scheme has been supportive for their livelihood. They are using money for the betterment of their family and misuse is not found.

Right related to customary laws and the administration of justice

- People from Khadka caste were called for the dispute settlements of the community by their

ancestors. They agreed on the decision of Khadka caste previously. That practice is not found nowadays.

- Community leaders settle the small disputes after counseling in the community.

Right against displacement and rehabilitation

- No big projects were found on the ancestral land of the Surel Community. Therefore, incidents of displacement have not been aroused. They are residing in their own lands and territories.

Right to special measures

- A very low participation in the civil service of the community can be seen in the government data. Only 3 persons have chance to join government service.
- Though there is the reservation system for the indigenous peoples, Surels are less benefited. Because their education is poor, and they cannot fight with other advanced indigenous communities on equal footing.

Other human rights

- The devastating earthquake of Baisakh 12 destroyed 30 houses fully. No human casualty was found. They are getting reliefs from the government of Nepal and other institutions.

Disaggregated data

- District Development Committee of Dolakha has no specific data and program related to the community.
- The District Education Bureau has software to put data system of scholarship of the endangered community. But, disaggregated data of only Surel community is lacking in the government system.

Program and budget

- The government of Nepal provides Rs. 500 for the scholarship to the students from endangered community and Rs. 15 for the day snacks.
- The District Development Committee distributes 35 percent budget to the target groups. Among that the 15 percent goes to the indigenous peoples for the empowerment of the Indigenous Communities. But endangered communities receive petty money.
- Suri Village Development Committee and District Development Committee, Dolakha has no specific program and budget for the empowerment of the community.

Analysis

In Nepal, indigenous people have faced historical injustice. They have been denied their identities. The state has not given equal opportunity and access to participate in enjoying the benefit of the development. Among indigenous people, endangered communities are mostly vulnerable.

There were *Palikem* (Traditional Court of the community) and *Rakem* (Traditional Religious assembly of the community) in the Hayu community. The ancestors of the Hayu's came from somewhere and settled in Mudhajor of the Ramechhap district. Mudhajor is believed to be the origin of the Hayu community. The language and cultures are in the verge of vanishing. The script is not found. Only old peoples speak Hayu language. As per the National Census of 2068 BS, population of the community is only 2925. It means this community is endangered.

Hayu Community was categorized as a “masinya” race in the National code (Muluki Ain) of 1910 BS. This resulted domination and the community faced discrimination. In a result, the community did not get the opportunity in civil services. They disguised themselves as Rais to hide their identity to be dignified. Nowadays, they are happy to write Hayu and want to call them as Hayu

Political participation and access is very weak. No man from the community has ever been Ward Chairperson or other post of DDC, municipality and other political office-bearers. Since recent times, they are getting chance in the participation of Ward Citizens Forum, the school management committee, community forest management committee etc. However, their participation in decision-making levels is not found. Meaningful participation is yet to be reality.

Since the reservation system, they have begun to enter in the police service and the civil service. However, their weak educational background hampers them to compete with other advances indigenous peoples in equal footing. The reservation system should be also accessible for the endangered communities of Nepal.

The Government of Nepal provides social security grants for each person of the endangered communities. The amount of such grants has reached monthly Rs 2000 from this year. This grant is playing vital role for the empowerment of the community.

Conclusion and Recommendations

In Nepal, the recognition, exercise, and enjoyment of the rights by Indigenous Peoples is found not satisfactory. Right of the use, manage, and conservation of the natural resources is almost denied. Participation in public affairs is weak. Their cultures, languages are not recognized as equal to the mainstreamed language and culture. The struggle for the recognition, exercise, and enjoyment of the rights by Indigenous Peoples is going on.

Moreover, the enjoyment status of the rights of the endangered communities is very poor. The study of Hayu and Surel in the Dolakha, Ramechhap and Sindhuli found that immediate attention of the state and other stakeholders is needed. Endangered Peoples are facing multiple challenges. They are suffering from poverty and underdevelopment in one side and another side their identity crisis is seen. Their language, culture and cultural heritages are in the verge of collapse. Almost all people of endangered Surel and Hayu peoples have left to speak their mother languages. Therefore, side by side programs should be conducted. The conservation of language, culture, script and cultural heritages which belongs identity of the community should be the priority. Likewise there is a need to encourage their participation in technical education, and improve their economic condition. Advancement and

ensuring the rights recognized by human rights instruments and commitments of the government of Nepal should be not the only words but reality for the endangered indigenous people.

Suggestions to ensure rights of the indigenous people in general

- A comprehensive legal and policy reform programme should be undertaken by the government of Nepal to advance implementation of Nepal's commitments under UNDRIP and ILO Convention 169, including immediate adoption of a national action plan drafted for implementation of the Convention.
- The government of Nepal should apply special measures to reduce the poverty and deprivation of endangered indigenous peoples.
- Full and effective participation of indigenous peoples should be ensured by the all state mechanisms.
- In National Census, census processes and national census data should be disaggregated by each indigenous ethnicity or nationality, including separate data of each endangered community, taking into account the criterion of self-identification.

Suggestions to ensure the rights of the endangered Surel community:

To the Government of Nepal:

- The Surel language and culture is in threat to be vanished, therefore, protection of religious sites, culture and language should be preserved. For, this an Academy can be established with participation of such community.
- The community's political participation and access is very weak. Therefore, effective policy formulation and implementation for the meaningful political participation and access.
- Policy should be adopted which can address the inclusion of endangered community in public services.
- The vocational training and small grant or loan without any mortgage for entrepreneurship should be given to empower economically weak people of the community.
- The development Project should not be threat for the endangered communities and protection of their identity, culture must be considered.
- The annual and periodic plans, implementation and evaluation should ensure the participation of the Endangered Community.
- The Social Security Scheme for the endangered community is found benefited to the community and has contributed positively, therefore, continuation of such programme is suggested.
- The next national census by the Central Bureau of Statistics must incorporate the disaggregated data of all endangered community.

For the National Human Rights Commission, Nepal:

- National Human Rights Commission should conduct periodic monitoring of the human rights situation of the endangered and marginalized indigenous communities and recommend to the Government of Nepal.

Suggestions to ensure the rights of the endangered Hayu community:

To the Government of Nepal

- Social Security allowance scheme of the government of Nepal for the endangered community has been found effective and has positive influence for the empowerment of the community. Therefore, continuation of such program has been suggested.
- Enrollment of the children from Hayu community in the secondary education is found encouraging. It is because of the Scholarship and Day Meal (*diwa khaja*) Program; therefore, such program should be continued.
- The Hayu language and culture is in threat to be vanished, therefore, protection of religious sites, culture and language should be preserved. For, this an Academy can be established with participation of such community.
- The community's political participation and access to political participation is very weak. Therefore, effective policy formulation and implementation of such policy to increase effective participation is suggested.
- The vocational training and small grant or loan without any mortgage for entrepreneurship should be given to empower economically and financially weak households of the community.
- The development Project should not be threat for the endangered communities and protection of their identity, preservation of culture must be considered.
- The annual and periodic plans, implementation and evaluation should ensure the participation of the Endangered Community.
- The Social Security Programme for the endangered community is found benefited to the community and contributed positively, therefore, continuation of such programme is suggested.
- The next national census by the Central Bureau of Statistics must incorporate the disaggregated data of all endangered community with distinct identity.

For the National Human Rights Commission

- National Human Rights Commission should conduct periodic monitoring of the human rights situation of the endangered and marginalized indigenous communities and recommend to the Government of Nepal.

यस अङ्कका योगदानकर्ताहरू

१. शैक्षिक योग्यता २. हाल कार्यरत संस्था/सेवा/क्षेत्र ३. विशेष अनुभव ४. ई-मेल ५. फोन नं.

विष्णुप्रसाद तिमिल्सिना

१. एल.एल.एम. - कानून/एम
ए. - राजनीतिशास्त्र
२. अधिवक्ता, सचिव - उच्च
अदालत बार जुम्ला
३. उपभोक्ता हित संरक्षण, मानव अधिकार तथा
सामाजिक न्याय
४. timilsina_bishnu@gmail.com
५. ९८५९२४८०९५

राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक महासंघ काठमाण्डौ ।

४. nascifnp@gmail.com
५. ०१-५२६०३४७

टेकनारायण कुँवर

१. स्नातकोत्तर - कानून (मानव
अधिकार)
२. न्यायाधीश, उच्च अदालत
विराटनगर, इलाम इजलास
३. मानव बेचबिखन तथा
ओसारपसार विरुद्धको क्षेत्र तथा पीडितको न्याय
४. tnkunwar@yahoo.com
५. ९८५९९२९२८३

महेश शर्मा पौडेल

१. स्नातकोत्तर - जन प्रशासन,
राजनीतिशास्त्र र कानून
२. माननीय न्यायाधीश, उच्च
अदालत सुर्खेत
३. सचिव, वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानवीन
आयोग, २३ वर्षको सरकारी वकिलको अनुभव
४. mahesh_bsharma@yahoo.com
५. ९८५९०४६५०९

लिप्तबहादुर थापा

१. स्नातकोत्तर - मानव
अधिकार र राजनीतिशास्त्र,
स्नातक - कानून
२. अधिवक्ता, पूर्व न्यायाधीश,
विभिन्न जिल्ला अदालतहरू
३. मानव अधिकार
४. liptabdrthp@gmail.com
५. ९७७-९८४९३२४०९५

भक्तबहादुर विश्वकर्मा

१. स्नातक - कानून
२. अधिवक्ता, अध्यक्ष, नेपाल
मतदाताको अधिकार मञ्च
३. अधिकारको संरक्षण तथा
प्रबर्द्धन, संविधान र दलितको अधिकार
४. gbkbhakta@yahoo.com,
bhaktakss@gmail.com
५. ९७७-९८५९०८४४६९

Contributors of this Volume

1. Academic Qualification 2. Present Organization/Profession/ Service 3. Special Experties 4. Email 5. Phone

<p>Salina Kaffle</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. LL.M. 2. Coordinator/ Researcher/Consultant 3. Women Rights, Good Governance and Rule of Law 4. salina.kaffle1@gmail.com 5. 9841752527 	<p>Rishikesh Wagle</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. B. L. (T.U.), LL. M. from University of Pune, currently pursuing doctoral research under the Faculty of Law, T.U. 2. Judge, Kathmandu District Court, experience of more than 25 yrs. in the field of law and human rights as a teacher /trainer, government attorney and judge. 3. Human rights, transitional justice, international criminal law, judicial review of legislation 4. rishiwagle@yahoo.com 5. 9851153247
<p>Dr. Hari Bansh Tripathi</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Academic Qualification: PhD, M.A. (English & Pol. Science), B.L. 2. Practicing as Advocate at Supreme Court 3. Law and Justice, Constitution and Human Rights; Ex-Appeal Court Judge 4. dr.haribansht@yahoo.com 5. 01-5536775 (H); Cell: 9841471184 	<p>Dr. Narayan Prasad Ghimire</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. SJD/LLM, (USA) MA, BL (Nepal) 2. Senior Advocate, Supreme Court Bar 3. International Legal Studies/Human Rights/Rule of Law 4. npghimirelaw@gmail.com 5. 9841374575/9843807185
<p>Koshraj Neupane</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. LL.M. (Human Rights and Gender Justice) 2. Advocate, Lecturer 3. 15 yrs. Experiences on Human Rights protection and promotion 4. neupanekoshraj@yahoo.com 5. 9852075888 	<p>Bir Bahadur Budha Magar</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. LL.M. (Human Rights and Gender Justice), M.A. (Political Science) 2. Working for NHRC since 2004. Engaged in the field of Human Rights since 2000 AD. 3. Human Rights 4. bir.magar@gmail.com 5. 01-5010015 Ext. 115

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहर भवन, ललितपुर

इमेल : nhrc@nhrcnepal.org

फोन: ०१-५०१००१५/१६/१७/१८

वेबसाइट: www.nhrcnepal.org

फ्याक्स: ०१-५५४७९७३, ५५४७९७५

हटलाइन: ५०१००००

क्षेत्रीय कार्यालयहरू

विराटनगर, बरगाछी चाँदनी चौक

फोन: ०२१-४६१९३१, ४६१०९३

फ्याक्स: ०२१-४६११००

जनकपुर, देवीचोक

फोन: ०४१-५२७८११, ५२७८१२

फ्याक्स: ०४१-५२७२५०

पोखरा, जनप्रिय मार्ग

फोन: ०६१-४६२८११, ४६३८२२

फ्याक्स: ०६१-४६५०४२

नेपालगञ्ज, शान्तिनगर

फोन: ०८१-५२६७०७, ५२६७०८

फ्याक्स: ०८१-५२६७०६

धनगढी, उत्तर बेहेडी

फोन: ०९१-५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्स: ०९१-५२५६२३

उपक्षेत्रीय कार्यालयहरू

खोटाङ, दिक्तेल, फोन: ०३६-४२०२८४

रुपन्देही, बुटवल, फोन: ०७१-५४६९११

जुम्ला, खलङ्गा, फोन: ०८७-५२०२२२

Central Office

Harihar Bhawan, Lalitpur

P.O. Box No.: 9182, Kathmandu

E-mail: nhrc@nhrenepal.org

Phone No.: 01 5010015/16/17/18

Website: www.nhrcnepal.org

Fax: 01-5547973, 5547975

Hotline: 5010000

Regional Offices

Biratnagar, Baragachhi Chandani Chowk

Phone No.: 021- 461931, 461093

Fax: 021-461100

Janakpur, Debichowk

Phone No.: 041-527811, 527812

Fax: 041-527250

Pokhara, Janapriya Marg

Phone No.: 061-462811, 463822

Fax: 061-465042

Nepalgunj, Shantinagar

Phone No.: 081-526707, 526708

Fax: 081-526706

Dhangadhi, Uttar Behedi

Phone No.: 091-525621, 525622

Fax: 091-525623

Sub-regional Offices

Khotang, Diktel, phone: 036-420284

Rupandehi, Butwal, Phone: 071-546911

Jumla, Khalanga, Phone: 087-520222

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल

पो.ब.नं. : ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

फोन : ०१-५०१००१५, हटलाइन : ५०१००००

National Human Rights Commission, Nepal

Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal

Phone: 01-5010015, Hotline: 5010000